

FÖRINTELSENS RÖDA NEJLIKA

Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol

av Ulf Zander

SKRIFT # 12:2012
Forum för levande historia

FÖRINTELSENS RÖDA NEJLIKA

Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol

av Ulf Zander

SKRIFT # 12:2012
Forum för levande historia

»Förintelsens röda nejlika – Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol« ingår i Forum för levande historias skriftserie

Författare
Ulf Zander

Redaktör
Ingela Karlsson

Ansvarig utgivare
Eskil Franck

Grafisk formgivning
Ritator

Omslagfoto
Olivia Jeczmyk

Foto
Överst s. 186 Matti Östling
Underst s. 186: Olivia Jeczmyk
s. 127 och 132: Ulf Zander
Övriga: Scanpix

Tryck
Edita, Västerås 2012

Forum för levande historia
Box 2123, 103 13 STOCKHOLM
Tel 08-723 87 50
Fax 08-723 87 59

info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se

ISSN 1653-5332
ISBN 978-91-86261-17-1

© Forum för levande historia

INNEHÅLL

9 FÖRORD

11 RAOUL WALLENBERG SOM FÖREBILD – EN FÖRÄNDERLIG HISTORIA

- 12 Minne och glömska kring Raoul Wallenberg
- 16 Förebilderna Raoul Wallenberg och Oskar Schindler
- 22 Historievetenskap i förändring
- 26 Att kommunicera historia
- 29 Det idealtypiska hjältemodet och Raoul Wallenberg

43 RAOUL WALLENBERG – LIV, GÄRING OCH HJÄLTESTATUS

- 43 De tidiga åren
- 44 Vägen till Budapest
- 47 Hjältelika mönster
- 48 Den röda nejlikan
- 52 1940-talets Röda nejlika
- 60 Pimpernel Smith, Svensson och Raoul Wallenberg
- 62 Från svart till röd nejlika – Harald Edelstam och arvet från Wallenberg

73 SVERIGE OCH RAOUL WALLENBERG – EN PROBLEMATISK RELATION

- 74 Att försöka förstå Förintelsen
- 78 I skuggan av Folke Bernadotte
- 79 Neutraliteten som ideal
- 81 Det diplomatiska misslyckandet
- 86 Rudolph Philipp och Wallenbergaktionen
- 91 Den tysta diplomatin som inrikespolitisk tvistefråga
- 96 Den svenska GULAG-debatten
- 98 Fortsatt tyst diplomati
- 99 Den svenska insatsen med amerikanska mått mätt
- 100 Den nya öppenheten och Raoul Wallenberg
- 102 Oskyldigt fängslade då och nu

121 AMERIKANISERINGEN AV RAOUL WALLENBERG

- 124 Ett begynnande internationellt intresse
- 130 Raoul Wallenberg och massmedierna
- 131 Wallenberg som TV-serie
- 139 Wallenberg och baronessan
- 140 Wallenberg kontra Eichmann
- 146 Raoul Wallenberg mellan fakta och fiktion – mottagandet av TV-serien
- 148 En svensk Wallenbergfilm av internationellt snitt
- 151 Affärsmannen som hjälte
- 154 Behovet av en svensk förintelsehistoria

167	DEN FÖREVIGADE RAOUL WALLENBERG
168	Förintelsemonument och Wallenbergstatyer
171	Wallenberg som ormdödare
174	»Ett monument på vilket det aldrig saknas blommor«
178	Ormdödarens återkomst
181	En hjälpende hand
185	Konst, monument eller både ock?
188	Historiekulturernas Wallenberg
200	REFERENSER
222	FÖRTECKNING ÖVER FILMER, TV-PROGRAM OCH MONUMENT
224	PERSONREGISTER

FÖRORD

År 2010 publicerades *Hjälten. Raoul Wallenberg inför eftervärlden*, som inte längre är tillgänglig. *Förintelsens röda nejlika* är en reviderad och utvidgad version av denna bok. Undertiteln, *Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol*, har också varit benämningen på ett forskningsprojekt som har bedrivits fristående från »Förintelsen och den europeiska historiekulturen«, men de två projekten har i praktiken stått i nära förbindelse med varandra. Jag tackar projektmedlemmarna i »Förintelsen och den europeiska historiekulturen«: professor Klas-Göran Karlsson (huvudansvarig), FD Martin Alm, FD Johan Dietsch, docent Pär Frohnert, professor Kristian Gerner, FD Fredrik Lindström, sociolog Kerstin Nyström, FD Tomas Sniegon, FD Mikael Tossavainen, professor Barbara Törnquist-Plewa och FD Oscar Österberg. Oscar har även varit ett stort stöd på sin nuvarande arbetsplats, Forum för levande historia, liksom Eskil Franck, Charlotte Haider, Ingela Karlsson och Magnus Kirchhoff.

Projektet »Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol« har möjliggjorts genom ett tvåårigt stöd från Kansli HT vid Lunds universitet. I ett tidigt skede av projektet utbyttes tankar och texter med konstvetaren FD Tanja Schult. Pelle Johansson, verksam vid Kulturmagasinet i Helsingborg, förhöjde ett av besöken vid Riksarkivet och har bidragit med många värdefulla synpunkter. Arkivbesöken i Stockholm och Jerusalem har kunnat genomföras tack vare medel från Högskolan för lärande och kommunikation i Jönköping. Personalen vid Lunds Universitetsbibliotek, Regeringskansliets arkiv och bibliotek samt Riksarkivet i Stockholm, Yad Vashems arkiv i Jerusalem, New York Public Library samt det brittiska filminstitutets arkiv och bibliotek i London har varit till stor hjälp. Ett varmt tack riktas till Sean Delaney vid sistnämnda institution. Under devisen »Din önskan är min lag« har han gjort långt mer än vad plikten kräver i jakten på relevant Wallenbergmaterial.

Lund i november 2011
Ulf Zander

RAOUL WALLENBERG SOM FÖREBILD – EN FÖRÄNDERLIG HISTORIA

På omslaget till det första augustinumret av bildtidningen *Se* 1945 avporträtterades Margit Symo, »en eldig dansös av äkta ungersk härkomst«, när hon stående på knä siktar med pil och båge mot ett okänt mål. Särskilt uppseendeväckande var att hon gjorde övningen utan en tråd på kroppen. Men det var inte bara hennes skönhet, bakgrund som danserska och filmskådespelerska eller beredvillighet att ta av sig kläderna som motiverade *Se:s* redaktörer att placera henne på omslaget. Hon var, fick läsarna veta, ingen mindre än Ungerns svar på första världskrigsspionen Mata Hari. På grund av att tyskarna uppskattat Symo och att hon skickligt förmått att hålla sig väl med dem hade hon vid ett flertal tillfällen lyckats förmedla information till den svenska beskickningen i Budapest om var och när pogromer mot stadens judar skulle äga rum. I det »vackra bildreportaget« var Raoul Wallenberg visserligen nämnd, men bara i förbigående. Enligt Symo kunde hans försvinnande förklaras av att han mördats av nazisterna.¹

Det är å ena sidan frestande att betrakta reportaget om Symo som ett udda inslag med besk eftersmak. Massmordet på Budapests judar blev till en fond för Symos perifer räddningsinsats, vars sanningshalt var omöjligt att bevisa, men som fick sitt »nyhetsvärde« av kombinationen kvinnlig spion och nakenhet. Både i text och bild låg uppmärksamheten helt och fullt på den glatt poserade nakendansösen som varit »en räddande ängel«. Intervjun med skådespelerskan kryddades med utläggningar kring hennes dramatiska flykt till Sverige ombord på ett Röda Korsfartyg med krigsfångar samt planerna på hennes kommande »showfilm«. I den skulle hon framträda som en svensk-ungersk motsvarighet till en annan skådespelerska med exotisk, sensuell och »etnisk« framtoning, musikalstjärnan Carmen Miranda.

Å andra sidan följer reportaget om Symo ett mönster. Wallenbergs gärning – och försvinnande – blev känt efter att den svenske envoyén Ivan Danielsson och hans kollegor återkommit till Stockholm i april samma år. Deras hemkomst ledde till en början inte till någon uppmärksamhet för Wallenbergs del. När en av de räddade ungerska judarna fick komma till tals uttryckte hon istället stor tacksamhet över

hur alla vid den svenska beskickningen i Budapest hade tillhandahållit beskydd, vilket hade resulterat i att hon fått komma till »det fredens och ljusets paradis, som heter Sverige«.²

Redan i maj 1945 hade *Se* publicerat ett fotoreportage under rubriken »Budapestlegationen – en fästning i strid«. I den inledande texten beskrevs de svenska insatserna för att rädda Budapests judar, om än utan att gå in på detaljer, och den hårda kampen mot de antisemitiska ungerska pillkorsarna.

I det följande bildsvepet, med fotografier av en av »dem som var med«, betonades beskickningens utsatta läge under stadens sista månader i tyska händer och »hur också diplomaterna med vapen i hand måste värja sig mot stridande desperados«.³ De personer som nämndes i bildreportaget var Lars G:son Berg samt Margareta Bauer och Asta Nilsson. Den sistnämnda, som arbetade för Rädda Barnen, titulerades som »Budapests ängel« i *Vecko-Journalen*.⁴ I de artiklar som publicerades under 1945 var det den svenska beskickningens kollektiva arbete som uppmärksammades, även om Ivan Danielssons, Wallenbergs och Per Angers insatser fick särskilda omnämmanden.

De mest initierade redogörelserna återfanns, föga förvånande, i judiska tidskrifter som den brittiska *The Jewish Chronicle* och den svenska *Judisk Krönika*. Medan andra världskriget pågick rapporterade dessa tidskrifter om det folkmord som pågick samt var, hur och i vilken omfattning det skedde. Det var i dessa tidskrifter, som hade en betydligt mindre läsekrets jämfört med andra tidningar, som de fylligaste beskrivningarna av Wallenbergs och övriga Budapestsvenskars insatser stod att läsa. *Judisk Krönika* uppmärksammade även Röda Korsets insatser under våren 1945 samt betydelsen av Gustaf Vs brev till amiral Miklós Horthy sommaren 1944. I det hade den svenske kungen gjort klart för det ungerska statsöverhuvudet vilka konsekvenserna skulle bli efter kriget om inga åtgärder vidtogs för att hejda deportationerna av ungerska judar.⁵

Minne och glömska kring Raoul Wallenberg

Den tämligen ringa uppmärksamheten som Raoul Wallenbergs gärning och öde rönt i dagspress och veckotidningar under den första efterkrigstiden, hade sin motsvarighet på officiell nivå. De fåtaliga och halvhjärtade insatser som den svenska regeringen gjorde för att få klarhet i vad som hänt den försvunne diplomaten har under senare år sammanfattats som »för lite och för sent«.⁶ Det är också ett faktum att det dröjde innan han fick ett officiellt erkännande i Sverige. På Gustaf VI Adolfs

70-årsdag i november 1952 tilldelades Wallenberg medaljen Illis Quorum för sitt humanitära arbete i Budapest, med tillägget att utmärkelsen inte var postum.⁷ Av skäl som vi ska återkomma till dröjde det ytterligare några årtionden innan han förärades monument i Sverige.⁸

Offentliga manifestationer till Wallenbergs minne var således sällsynt förekommande, men det är ändå förhastat att påstå att det från 1945 var fråga om »more than 30 years of near silence«.⁹ År 1947 lanserade riksdagsledamöterna Bertil von Friesen, Ture Nerman och Vilhelm Lundstedt Raoul Wallenberg som kandidat till Nobels fredspris. Förslaget stöddes av bland andra Albert Einstein, men vann inte den svenska regeringens gillande.¹⁰ Några av dem som engagerade sig för att få klarhet i Wallenbergs öde grundade samma år en Raoul Wallenberg-kommitté och under åren därefter framställdes han bland annat som »det andliga monumentet« vars »ädla drag« personifierade en svensk humanitär tradition.¹¹ Ganska snart efter att det blivit känt att Wallenberg förts bort av sovjetiska trupper arrangerades följaktligen möten, vars främsta syfte var att sätta press på den svenska utrikesledningen, för att denna skulle bringa klarhet i Wallenbergs öde och utverka hans frigivning. Ett sådant möte som hölls i Konserthuset i Stockholm sommaren 1948 beräknades ha samlat cirka 1 000 personer.¹²

Affären eller fallet Wallenberg, som ärendet sedermera skulle bli känt som, var även fortsättningsvis framträdande i den svenska offentligheten. Wallenbergs släktingar, politiker, debattörer och journalister återkom med ojämna mellanrum till frågan om vad Wallenberg uträttat under andra världskriget och vad som hänt honom därefter. Förvisso var han försvunnen, eventuellt död, men denne »agent för människokärlek« och hans insats levde kvar i ljust minne.¹³ Wallenberg var en symbol, deklarerade författaren, journalisten och pacifisten Mia Leche Löfgren drygt tio år efter hans försvinnande, eftersom han »var en fredens hjälte, en ljusgestalt i en mörk och ond tid«.¹⁴

Wallenbergärendet satte inte bara sin prägel på politiska diskussioner i riksdagen och på tidningarnas debattsidor. När författarparet Maj Sjöwall och Per Wahlöö 1966 förlade delar av handlingen i *Mannen som gick upp i rök* till, ett i deras ögon, vänligt och öppet Budapest, fjärran från kalla-krigs-uppfattningar om ett brutalt och repressivt kommuniststyrkt Ungern, var steget kort till en påminnelse om vad som hänt i staden drygt tjugo år tidigare. När polisen Martin Beck tar sig an att försöka finna en försvunnen man, instruerar den svenske statssekreteraren honom om vikten av att historien inte upprepas. Det sista Sverige behöver, hävdar politikern, är ännu ett Wallenbergfall.¹⁵

Men hågkomst är som bekant alltid förknippad med glömska. Den därmed intimt förknippade frågan handlar om huruvida personer och händelser i det förflutna fått det erkännande och det rättvisa eftermäle som de förtjänar.¹⁶ Under senare år har bland andra Valdemar Langlets insatser för att rädda judar i Budapest rönt ett visst intresse, men han har också klassats som »en av de bortglömda».¹⁷ Helt ignorerade har Langlet och hans hustru Nina dock inte varit under efterkrigstiden. Till exempel visades 1979 en serie TV-program under rubriken *När kriget kom*. Ett av avsnitten handlade om just makarna Langlets insatser i Budapest 1944–1945, men det föll inte TV-krönikören Kerstin Hallert i smaken. Hennes främsta invändning var de aspekter som tonats ned. För det första fanns, menade hon, en tendens att lyfta fram makarna Langlets insatser på bekostnad av Raoul Wallenbergs, eftersom det antydde att den senare endast bistod judar med affärsförbindelser och/eller släktingar i Sverige, medan de förra önskade rädda alla nödställda, oavsett etnicitet och status. Det var uppseendeväckande att Wallenberg, som till skillnad från makarna Langlet, »lämnades kvar», endast nämndes avslutningsvis i en intervju med Per Anger. Hallert var även upprörd över att programmets producent, Sonja Pleijel, känd för sin »allt annat än antisovjetiska inställning», och övriga medarbetare hade negligerat det sovjetiska agerandet som var särskilt klandervärt i anslutning till Raoul Wallenberg.¹⁸ Pleijel kontrade med att konstatera att förvisso hade Valdemar och Nina Langlet, till skillnad från Raoul Wallenberg, kunnat återvända till Sverige, men att de snart hade blivit bortglömda. Det var för att lyfta fram deras insatser i offentlighetens ljus som programmet huvudsakligen handlade om deras agerande snarare än om Wallenbergs.¹⁹

Ordväxlingen illustrerar att Raoul Wallenberg vid det laget inte bara var förknippad med andra världskriget, utan även var en del av en kalla-krigs-inspirerad diskussion om väst kontra öst. I ett annat avseende illustrerar debatten villkoren för historiekommunikation. Historien är inte bara, eller ens främst, ett pärlband av personer, händelser och processer som ligger längs en tidslinje. När historia kommuniceras sker det aldrig förutsättningslöst. I ett resonemang om historiekulturens kommunikativa kännetecken deklarerar Klas-Göran Karlsson att de som producerar historia väljer »på olika grunder den historia och de tolkningar de finner värda att minnas, bevara och föra ut, medan konsumenter på olika grunder väljer vad de vill höra, se och lära». Därmed inte sagt att alla producenter och konsumenter nödvändigtvis är överens om hur det förflutna ska tecknas, vilket ger näring åt en kamp om historien med

konsekvenser för hur det nuvarande uppfattas och förväntningar eller bävan inför framtiden. Framhävandet respektive nedtonandet av historiska personer, händelser och processer är således ofta konsekvenser av medvetna val och uttalade behov.²⁰

I förlängningen av resonemanget kan vi konstatera att det inte nödvändigtvis är fråga om *antingen* minne och uppmärksamhet *eller* negligerande och glömska. Med utgångspunkt i den tyske historiefilosofen Reinhart Kosellecks diskussion om vårt kollektiva »närvarande förflutna« påpekar Eva Österberg att de urvalsprocesser som resulterar i att vissa aspekter lyfts fram medan andra tonas ned är resultatet av flera faktorer. Dels beror det på vad som är bevarat till eftervärlden i form av källor och kvarlevor av olika slag, dels är de avhängiga av de frågor som forskaren ställer, vad hon eller han finner vara viktigt. Det är en bedömning som kan skilja sig åt över tid till följd av att historikern finner nya och tidigare oprovade utgångspunkter.²¹

Slutsatsen gäller inte bara historiker utan kan appliceras på offentligheten i stort. För att ta ett konkret exempel hörde det till sällsyntheterna att Claus Schenk von Stauffenberg, den tyske officer som försökte mörda Hitler den 20 juli 1944, hyllades som ett föredöme under de första efterkrigsdecennierna i de båda tyska staterna. På grund av att han brutit sitt löfte om trohet gentemot Führern och därmed försvårat för de redan hårt utsatta tyska trupperna var han en förrädare, hävdade en del av hans forna kolleger i Västtyskland. I Östtyskland dömdes den nationalkonservative översten och hans medhjälpare som »reaktionära borgare«. Det dröjde således innan Stauffenberg fick status som en modig förebild som försökt undanröja den tyske diktatorn och därmed, underförstått, rädda hundratusentals människor.²² Den historiekulturella insikten är att hans nuvarande upphöjda roll inte är garanterad för all framtid. Som sociologen Johan Asplund skarpsynt konstaterat är förebilder bara odödliga så länge det finns samhällseliga intressen att hålla dem vid liv.²³

Huruvida en person eller en händelse är ihågkommen eller bortglömd kan även skilja sig åt vid en och samma tidpunkt och i samma rum. Den senare slutsatsen belyses med hjälp av två diametralt olika perspektiv på Raoul Wallenbergs status i Sverige vid 1980-talets mitt. En bedömare menade 1985, utan att anföra några belägg för sitt påstående, att den forne generalsekreteraren för FN, Dag Hammarskjöld, var en uppburen svensk hjälte, medan både Folke Bernadotte och Raoul Wallenberg förde en tynande tillvaro.²⁴ Den inflytelserike kulturdebattören, kritikern och publicisten Olof Lagercrantz

gjorde i en intervju året därpå en helt annorlunda tolkning. Enligt honom var Wallenberg det ofrivilliga offret för en kult, ett moraliskt hyckleri av monumentala dimensioner som hade särskilt starkt fäste i Sverige:

År efter år fortsätter heroiseringen av denne man, uppkallas gator efter honom, reser man statyer över honom, överränner man till hans skugga städernas nycklar. Är det för att hålla minnet av förintelsen levande? Visst inte! Det hela har till enda syfte att hålla rysshädet vid liv. Historien är full av hjältar. Fanns det ingen som försökte hindra bombandet av Dresden eller Hiroshima? Låt honom eller henne träda fram!²⁵

Förutom som ett inlägg i den under kalla kriget, så gott som, ständigt pågående och infekterade svenska debatten om öst kontra väst, finner man hos Lagercrantz en frustration över att så mycken uppmärksamhet ägnades Raoul Wallenberg medan andra fick så lite eller ingen alls. Sedan slutet av 1970-talet har Wallenberg rönt en betydande internationell uppmärksamhet, vilket, som redan antytts, har bidragit till att andra som gjorde stora insatser för att rädda judar undan Förintelsen har haft svårt att få plats vid sidan av den svenske förebilden. För medan Wallenberg bara var en i mängden i de svenska reportagen från 1945 blev han sedermera en humanitär fixstjärna, som fortfarande har betydande lyskraft, inte minst bland politiker och diplomater. Bland andra har Storbritanniens tidigare premiärminister Gordon Brown, FN:s förre generalsekretare Kofi Annan, den amerikanske medlaren Richard Holbrooke och den svenske tidigare utrikesministern Jan Eliasson i olika sammanhang åberopat just Raoul Wallenberg som sin främsta förebild.²⁶

Förebilderna Raoul Wallenberg och Oskar Schindler

Det kanske främsta tecknet på Wallenbergs centrala position i efterkrigstiden är att han under lång tid varit en given referenspunkt. Det har inte saknats andra personer med liknande förutsättningar – diplomater är vanligt förekommande bland hjältarna under Förintelsen, främst på grund av att de kunde utträta mer tack vare sin immunitet – men ingen av dem har kunnat matcha den svenska förebilden.²⁷ När andra räddare fått medial uppmärksamhet, ofta efter att ha varit bortglömda under årtionden, har deras namn inte ansetts ha tillräcklig lyskraft, ibland inte ens bland de UD-tjänstemän som

Det existerar förhållandevis få fotografier av Raoul Wallenberg. Denna ungdomsbild är ett av de vanligast förekommande porträtten av honom.

har haft till uppgift att undersöka vad som hände i Budapest 1944–1945.²⁸ I stället har de beskrivits som Danmarks, Polens, Portugals, Spaniens eller Kinas Wallenberg.²⁹ Wallenbergs mediala dominans har emellanåt krävt en anpassning av kronologin. Att schweizarna började dela ut skyddspass redan 1942 har hamnat i skuggan av koncentrationen på den ensamme hjälten, individen Wallenberg, vars oförtröttliga aktioner i Budapest »mittade av sig« på schweizare, spanjorer och andra som var på plats.³⁰ Flera av de judar som räddades har uppgett att det var Wallenberg som var deras välgörare. I flera fall är deras berättelser motsägelsefulla eller så falsifieras de av andra vittnesmål. Medan Förintelsen pågick i Budapest spreds bilden av en närmast övermänsklig Wallenberg, som gav judarna i staden hopp om räddning.³¹ Denna källkritiskt orienterade förklaring kan kompletteras med en historiekulturell aspekt, vilken utgår från sentida behov. Bland dem som räddades har sannolikt få medvetet förvrängt händelseförloppet i Budapest 1944–1945, men i takt med att Wallenberg blivit en av de mest välkända hjältarna under Förintelsen har de inkluderat sig som en del av hans heroiska gärning.

Mycket tyder på att Wallenberg har tappat en del av sin internationella lyskraft. När Wallenbergs liv presenterades i form av en musikal i New York häromåret, hävdade en av arrangörerna att ett viktigt skäl var att rädda Wallenberg undan glömskan i det USA där han, för inte så länge sedan, varit en centralgestalt.³² Delvis kan det vara ett resultat av en förskjutning till följd av den enorma uppmärksamhet som riktades mot Oskar Schindler i samband med Steven Spielbergs framgångsrika spelfilm *Schindler's List* (1993). Sudettysken har blivit minst lika internationellt känd och given som historiekulturell referenspunkt i anslutning till Förintelsen, som Wallenberg var från det sena 1970-talet och åtminstone ett drygt årtionde framöver. När Kjell Grede:s film *God afton, herr Wallenberg* (1990) fick amerikansk DVD-distribution i början av 2000-talet, var det antagligen inte bara det faktum att det var en tämligen okänd film i USA som fick marknadsförarna att på omslaget skriva: »Schindler Saved Hundreds, Raoul Wallenberg Saved Thousands.«³³ I den historiekulturella konsekvensens namn har några av dem som har räddat medmänniskor undan folkmord därför kommit att benämnas som Brasiliens, Storbritanniens, Kinas, Taiwans respektive Rwandas Schindler. Bertold Beitz, som liksom Oskar Schindler var tysk medborgare, kallades helt enkelt »den andre Schindler« i Tyskland. I linje med 1990-talets stora Schindlerintresse beskrevs Wallenberg som »den svenske Schindler« eller, vid enstaka tillfällen

dessförinnan, som »Sveriges andre Folke Bernadotte«.³⁴

På grund av Oskar Schindlers och Raoul Wallenbergs sentida berömmelse har de även nyttjats som jämförelseobjekt till andra personer som gjorde hjälteinsatser under andra världskriget. De hade båda betydande resurser till sin hjälp, medan exempelvis letten Janis Lipke utan medel och med få kontakter lyckades gömma fler än 50 judar. Trots detta har Lipke fått ett svagt erkännande i efterhand, inte minst i sitt gamla hemland där intresset för honom inte kan mäta sig med de utländska förebilderna.³⁵

Det stora intresset för Raoul Wallenberg har kommit till stånd trots, eller möjligen tack vare, att mycket av det som har skrivits om honom och Förintelsen i Ungern präglas av obesvarade frågor snarare än av klagörande svar. Ett annat utmärkande drag är att det, med några få undantag, dröjde länge innan de professionella historikerna började intressera sig för den svenske diplomaten och hans verksamhet i Ungern. Under senare tid har nya rön offentliggjorts kring hans och andra hjälparens verksamheter i Budapest 1944–1945, men det finns alltså luckor både ifråga om omfattningen och effekterna av Wallenbergs verksamhet, både i reella tal och i jämförelse med andra, samtidigt pågående räddningsaktioner. Vidare råder det delade meningar om huruvida Wallenberg lämnade Budapest under hösten 1944 för någon form av hemligt medlingsuppdrag i Stockholm. Det är inte heller klarlagt varför sovjetiska styrkor förde bort Wallenberg och hans ungersk-judiske chaufför Vilmos Langfelder i januari 1945. Mer än sextio år senare är de sista åren i deras liv fortfarande höllda i dunkel.

I samband med att en vitbok om Wallenbergfallet publicerades 1957 konstaterade en journalist att den svenske diplomatens försvinnande var en tragedi av antika mått, men också en ödesdiger thriller. Enligt uppgifter från en medfånge hade nämligen Raoul Wallenberg ägnat väntetid på långsamtgående tåg i krigets slutskede åt att skriva en spionroman, med utgångspunkt i egna upplevelser. Ett sådant manuskript påvisade med stor sannolikhet många spännande episoder. Det hade även varit sprängstoff för de sovjetiska säkerhetspoliserna som arresterat honom och som måhända hade svårt att skilja fakta från fiktion, eftersom Wallenberg de facto anklagats av den sovjetiska säkerhetstjänsten för att vara tysk eller amerikansk spion.³⁶ När Utrikesdepartementet (UD) 1980 släppte sju volymer med material från 1940-talet om Wallenbergfallet återkom likartade resonemang. Det var inte minst den »[r]afflande läsning med nazistiska och kommunistiska agenter, ungerska nattklubbsdansöser och finska

checkbedragare« som, tillsammans med svenska diplomaters hantering av fallet, fick medial uppmärksamhet.³⁷ Även vittnen från fångvaktarnas sida har trätt fram med mer eller mindre fantasifulla spionberättelser. Dessa onekligen spännande inslag i historien om Wallenberg liksom hans mystiska försvinnande har avsatt hyllmeter med böcker, många baserade på vittnesmål från personer som hävdar att de har talat med eller sett Wallenberg i sovjetiska fängelser och fångläger.

Den svenska ståndpunkten är att sanningen om Raoul Wallenberg inte har kommit fram, utan finns förborgad i ryska arkiv.³⁸ Detta har under senare år fått stöd av forna KGB-agenter, som hävdar att akterna med den relevanta informationen har funnits men förstörts eller att de finns kvar, men att de aldrig kommer att offentliggöras.³⁹ Den information som hitintills har gått att hitta i ryska arkiv har inte givit några klara besked. Under den senaste dryga tioårsperioden har både en svensk-rysk och en svensk statlig utredning slutförts, men utredarna har inte med säkerhet kunnat fastslå när, var och hur Wallenberg dog.⁴⁰ Såväl före detta fångar som fångvaktares berättelser har mötts av tvivel, då de i flertalet fall varit baserade på vaga, oprecisa och föråldrade uppgifter. I många fall har vittnen avslöjats som lögnare. När forna KGB-agenter satt sina minnen på pränt efter Sovjetunionens sammanbrott, har det visat sig att få nya uppgifter presenterats om Wallenberg.⁴¹ Denna osäkerhet tog spionen Stig Bergling till intäkt för att på vaga grunder påstå att Wallenberg var i livet åtminstone fram till 1989.⁴²

I rättvisans namn ska sägas att de allt större möjligheterna till efterforskningar efter Sovjetunionens fall inte bara har resulterat i vidlyftiga spekulationer. Publicerandet av tidigare okänt källmaterial har också resulterat i att ett flertal frågor har fått svar. Som historikern och underrättelseforskaren Wilhelm Agrell konstaterat har besvarandet av ett antal frågor åtföljts av att de nya källorna har aktualiserat nya.⁴³

Inte heller denna bok kastar något nytt ljus över frågan om hur många judar som Wallenberg räddade eller vad som hände honom i sovjetisk fångenskap. Det är inte min målsättning att komma med några svar på dessa frågor, som har präglat både politik, diplomati och forskning i Wallenbergfallet. Min utgångspunkt är en annan, eftersom historien om Raoul Wallenberg inte enbart är begränsad till frågor om vad han utträttade.

»Han har förblivit evigt ung. Hans heder och hans kall har inte låtit honom åldras«, sade Ungerns tidigare president Árpád Göncz när han invigde Wallenbergutställningen i Budapest 1992.⁴⁴ Frågorna om vilka faktorer det är som har gjort honom

evigt ung och aktuell återstår dock att besvara. För att kunna förklara förändringen från 1945 års uppmärksammande av kollektivets insatser vid den svenska legationen till senare årtiondens kraftiga betoning av personen Wallenberg, är det således andra faktorer än de faktiskt historiska som måste tas med i beräkningen och andra slags material som måste analyseras. Till exempel är monument, filmer och tv-serier, frimärken, operor och symfonier, musikaler, teaterpjäser och romaner väsentliga inslag i den stora berättelsen om honom. Dessa och andra slags historieprodukter om Wallenberg har förmedlats genom olika kanaler och av olika grupper, vilkas genomslagskraft har varierat över tid. På ett övergripande plan påminner den franske historikern Henry Rousso oss om att nationer, och andra storheter, skapas av många olika källor. I sin studie av hur man i efterkrigstidens Frankrike har hanterat, och inte hanterat, det problematiska arvet från Vichyregimen, fastslår han att det sänds signaler via olika bärare av kollektiva minnen. Bland dessa bärare återfinns de som varit direkt involverade i de historiska händelserna och som önskar binda ihop personliga och kollektiva minnen. I denna bok täcks denna kategori närmast in av de diplomater som tjänstgjorde med Wallenberg i Budapest och hans släktingar, vilka vi ska återkomma till i ett kommande kapitel. Rousso har även identifierat kulturella bärare. De agerar på många olika nivåer i samhället, främst i medier i vid bemärkelse inklusive litteratur, film och television. Utmärkande för dessa är att deras budskap snarare är implicita än explicita.⁴⁵ Som vi ska se i det följande har medier och historieprodukter med stor genomslagskraft fungerat som effektiva bärare av Raoul Wallenberg och nya generationer har vidareförmedlat hans historia. Av stor betydelse för de kollektiva minnenas skapande är, poängterar Rousso, officiella bärare. De är inte människor, utan ceremonier och monument. Evenemang och statyer uttrycker ofta enighet, men är i själva verket kompromissprodukter, då vägen till det färdiga resultatet är lång och kantad av tävlingar, möten och debatter. Det gäller även flertalet av de manifestationer och monument som tillägnats Wallenberg.

Begreppet *Wirkungsgeschichte*, verkningshistoria, myntat av den tyske filosofen Hans-Georg Gadamer, handlar dels om verkningar som är följder och effekter av ett historiskt skeende, dels om hur ett verk eller en person har mottagits och hanterats i efterhandsperspektivet i olika tider och rum. Det är framför allt i den senare betydelsen som begreppet använts. Med hjälp av en sådan »efterhistoria« är det möjligt att besvara frågor om när Wallenberg gick från att vara en försvunnen

och föga uppmärksammas svensk till att bli en världsberömd symbol. Vad var det som föranledde denna förändring och vilka är motiven bakom den flitiga användning av honom som hjältegestalt. Dessa verkningshistoriska aspekter står i centrum för analyserna i denna skrift av hur det officiella Sverige har hanterat Wallenbergs insatser och försvinnande, hans betydelse som en bricka i kalla krigets spel mellan det USA-ledda västblocket och det Sovjetdominerade östblocket samt de många mediala berättelserna i ord och bild om honom. Annorlunda uttryckt utgår jag från historiedidaktiska frågor om var, när, hur och varför Raoul Wallenberg har blivit ihågkommen och använd. Vilka faktorer förklarar att han under lång tid sällan hyllades av svenska politiker, medan han framför allt i USA lyftes fram som en »larger than life«-hjälte? Vilka aktörer har uppmärksammat honom och vilka har deras motiv varit? Med hjälp av vilka symboler och andra uttrycksformer har han gestaltats under efterkrigstiden? På vilka sätt ansluter och avviker bilden av honom jämfört med andra historiska förebilder?

Historievetenskap i förändring

Vi både är och gör historia. Vi är produkter av den utveckling som föregått oss, men vi är även med och påverkar vår situation i nuet och vi har förväntningar på framtiden. Att skiftande villkor i nuet påverkar både vår syn på det förflutna och på framtiden märks i skilda historiekulturella sammanhang. Många historieproducenter blickar medvetet bakåt, mot etablerade uppfattningar om det förflutna, samtidigt som de står stadigt förankrade i nuet. För till exempel de filmmakare som producerar rörliga bilder i historiska miljöer står det sedan lång tid tillbaka klart att det förvisso är betydelsefullt att lyfta fram försöken att skapa autentiska bilder av det förflutna, men av än större betydelse är att publiken känner igen sig. Sentida visuella skildringar av gångna tider måste, om de ska bli kommersiellt framgångsrika, på ett eller annat sätt spegla inflytelserika trender och värderingar snarare än att visa »hur det egentligen var«. På så sätt blir framgångsrika filmer till ett lackmustest på samtiden och dess syn på historiska händelser. Eftersom historien ständigt är i rörelse ligger det i sakens natur att samma historiska händelse skildras på olika sätt i filmer från skilda tider.⁴⁶

Den dubbla utsiktspunkten är inte bara ett redskap för att konkret studera hur historieproducenter förhåller sig dels till

historien, dels till historiens förbindelselänkar till nuet. Den är även en grundläggande analytisk utgångspunkt för denna bok. I traditionella historievetenskapliga undersökningar gällde det att komma fram till vad som låg bakom en viss historisk utveckling eller tillkomsten av historievetenskapliga ideal. Eftervärldens syn på historien, effekterna, var därför lågt skattade. Inom historiografin, det vill säga den vetenskapliga analysen av historieforskning och historieförmedling, har de professionella historikernas forskningsarbete allt som oftast varit de givna – och sällan problematiserade – utgångspunkterna. Därtill har historikernas verksamhet ofta framställts som om den vore isolerad från den omgivande samhällsutvecklingen. Vidare har det andra ledet i definitionen av historiografi – historieförmedling – oftast varit satt på undantag, varför det har tillhört sällsyntheterna att studera intresset för det förflutna i en bred samhällelig kontext och vilka villkoren har varit för denna sorts historieförmedling. För att ta ett konkret exempel har den amerikanske litteraturvetaren James Young klargjort att den som förde dagbok eller på annat sätt dokumenterade vad som hände i hans eller hennes närhet under Förintelsen, kunde uppleva det som att orden är tydliga uttryck för livet självt just i skrivögonblicket. Andra som i efterhand tar del av dylika vittnesbörd befinner sig i en annan situation:

Orden i en översatt och återutgiven dagbok från Förintelsen är inte längre spår av brottet, så som de var för författaren som skrev dem: vad som var bevis för författaren i den stund han skrev är nu, efter att de lämnat hans hand, endast en avskild och fritt flytande symbol som är utlämnad på nåd och onåd till alla dem som tolkar eller misstolkar det.⁴⁷

Med andra ord: det är viktigt att studera gångna tiders sakförhållanden, men det är också nödvändigt att ta med nuets betydelse för tolkningen av det förflutna. Den blick som söker sig bakåt från nuet är lika betydelsefull som den som tar sin utgångspunkt i en bestämd punkt i historien. Av resonemanget följer att sentida tolkningar och kompletteringar är oundgängliga med tanke på att alla former av historia, oavsett om vi konfronterar den på plats eller läser, ser och hör framställningar av den på avstånd, inte har något värde i sig. Historiska framställningar och platser får sin mening av nutida frågor, problem och perspektiv, vilka hjälper oss att bringa liv i ett dött förflutet.⁴⁸

Det under lång tid förhärskande idealet inom historievetenskapen utgick från att det var möjligt – och

önskvärt – för den som skrev historia att, en gång för alla, fastslå »hur det egentligen var«. För att klara av denna operation måste historikern kunna skilja »färgade« värderingar från »objektiva« sakförhållanden och fakta från fiktion. Troligen är det liknande bevekelsegrunder som bidrar till att autenticitet fortfarande ofta likställs med den auktoritet som följer med att ha varit ögonvittne till och offer för det nazistiska folkmordet. Detta trots vetskapen att minnesbilder bleknar med åren, att traumatiska upplevelser kan bidra till att förvränga minnet och att den enskildes hågkomster över tid anpassas till andra berättelser, inte minst populärkulturellt inflytelserika sådana.⁴⁹ Att historien per definition är försvunnen gör inte nödvändigtvis sökandet efter spåren efter den mindre angeläget. Mycket tyder på att en del så kallade *dark tourists* besöker förintelse- och koncentrationsläger på grund av en tilltro till att Förintelsens lämningar kan ge »ett slags direkt, privilegierad tillgång till Förintelsen [...] via de stenar och det murbruk som omgärdade den«.⁵⁰

Under senare årtionden har den historiska sanning som stavas med stort S blivit alltmer ifrågasatt. Kritikerna har understrukit att det i praktiken inte går att göra anspråk på att historievetenskapen kan vara lika flexibel och mångtydig som det förflutna en gång var. Förvisso kan empiriskt baserade resultat prövas, men tolkningarna av empirin kan inte bli slutgiltiga utan måste vara föremål för en öppen debatt. Den professionelle historikern och andra historieproducenter kan följaktligen inte förutsättningslöst söka sanningen om gångna tider. Att försöka förstå det förflutna utifrån dess egna villkor är en god intention, men nuet gör sig, som sagt, påmint, vare sig vi vill det eller ej. Därtill har historieproducenter, oavsett om de arbetar med ord eller bilder, alltid tänkta mottagare och deras reaktioner i åtanke. Då historien har en stor betydelse för identitetsbildning och för den ideologiska, politiska och moraliska orienteringen i samhället, måste hänsyn tas både till avsändarens intentioner och mottagarens tolkningar, som långtifrån alltid är de som avsändaren avsett.⁵¹

Således råder det, i en mängd olika historiska sammanhang, alltså en dragkamp mellan en strävan efter att finna ursprungliga och oförstörda uttryck för det förflutna och representationer av senare datum som tillkommit för att göra historien begriplig och relevant eller ge den en ny mening för nutida historiebrukare. Till exempel kan den som söker sig till en plats uppleva den »som ett evigt nu, som fryst historia eller som mötesplats för flera historier. På en bestämd plats är det möjligt att uppleva det förflutna som *ett*«. Vad historikern Kristian Gerner belyser är att olika spår från olika tider finns

samlade på en plats, men »som fysiska storheter är de alla nutida/tidlösa«. Historia som minne handlar med andra ord inte bara om tid utan också om rum.⁵² Rummen kan vara konkreta platser i direkt anslutning till en händelse, men även ett monument där tanken är att historien ska medvetandegöras. De kan även tecknas med hjälp av filmer i historiska miljöer eller som minnesplatser på webben. I sådana sammanhang är det inte alltid lätt att dra en skarp linje mellan då och nu, mellan »den riktiga« historien och sentida representationer av den. När de tidigare invånarna på Bikiniatollen, som tvingades flytta då atollen 1945 valdes ut som amerikansk testplats för kärnvapensprängningar, tecknar sin forna historia är det i ljuset av sin nuvarande tillvaro – en tillvaro som framstår som avsevärt sämre än den gamla.⁵³ Att deras historia i allt väsentligt skiljer sig från den som vi behandlar i denna bok innebär inte att den är väsensskild. De forna invånarna på Bikiniatollen uttrycker liknande känslor som de som sörjer den försvunne Raoul Wallenberg. I båda fallen domineras minnesbilderna av förlust, saknad och längtan.

Oavsett vilket medium historieproducenten utgår från måste hon eller han välja perspektiv. Antalet val är emellertid inte obegränsat. Den historiska konstruktionen kan inte tecknas på fri hand utan måste ta hänsyn till etablerade historiska sakförhållanden. Av vikt är alltså den forskning med vars hjälp vi får större klarhet om det förflutna, men vi måste samtidigt vara medvetna om att de som producerar historia är beroende av ekonomiska och politiska villkor, kulturmönster, samhälleliga institutioner och andra strukturella förutsättningar. Följden blir att vissa aspekter av historien uppmärksammas, medan andra sjunker ned i glömska. Historieskrivning och identitetsbyggen är följaktligen alltid ett resultat av selektiva urvalsprocesser. För att kunna minnas något måste vi alltid välja bort något annat.

Raoul Wallenberg är en av de internationellt mest välkända och omskrivna svenskarna. Hans efternamn borgar i sig för ett stort intresse. Det är dock inte hans uppväxt i den mäktiga finansfamiljen, hans utbildning till arkitekt i USA under 1930-talet eller hans verksamhet som bank- och affärsman i Sydafrika, Palestina och Centraleuropa under sent 1930- och tidigt 1940-tal, som fascinerat eftervärlden. I stället är det hans insatser för att hjälpa judar att undkomma en diktatur – den nazityska – och hans undergång i en annan totalitär regim – den sovjetiska – som präglar eftervärldens bild av honom. Det är framför allt dessa senare skeden i hans liv som har fångat författares och politikers, men även monumentmakarnas, filmregissörernas samt tv- och musikproducenternas intresse.

Ralph Waldo Emerson har i en berömd sentens lakoniskt konstaterat att »every hero becomes a bore at last«, med innebörden att den upphöjde förr eller senare blir överutnyttjad och irrelevant. När USA:s förste president George Washington gick från att vara en förebildlig person till att enbart bli förknippad med ett både bokstavligt och bildligt monument, upphöjd och till synes felfri, blev han i den processen allt svårare att identifiera sig med.⁵⁴ Raoul Wallenberg hotas förr eller senare av att gå samma öde till mötes, men ovissheten om vad som hände honom har bidragit till en omfattande flora av spekulationer om hans tillvaro i det sovjetiska fång- och lägersystemet. Om han hade överlevt och återvänt till en lugn tillvaro på hemmaplan eller om man på ett tidigt stadium kunnat konstatera att han dog 1947, hade han troligen rönt mindre uppmärksamhet i Sverige och antagligen inte fått status som internationellt gångbar symbol.⁵⁵ Det faktum att han inte återvände från sitt uppdrag i Ungern och att vi alltjämt inte vet hur han slutade sina dagar, har bidragit till att hålla berättelsen om honom vid liv. Vi kan vandra i hans fotspår på Budapests gator, där gatunamn, monument och kaféer påminner om att hans gärning inte är bortglömd.⁵⁶ Däremot finns ingen plats för hans sista vila dit vi kan gå. Måhända fyller monument och minnesmärken över Wallenberg ett behov för alla dem som vill sörja, minnas och ära honom.

För några år sedan framfördes en oro över att de sista ögonvittnena snart skulle vara borta. Liksom för historien om Förintelsen i stort skulle det göra det ännu svårare att beskriva Wallenberg, inte minst på grund av att det inte existerar några ljudupptagningar, inga rörliga bilder, förhållandevis få fotografier och inga personligt hållna dagböcker vari han satte sina innersta tankar på pränt. Men samtidigt som alla dessa luckor har gjort honom undflyende och svårfångad, har de bidragit till att stärka hans hjältestatus.⁵⁷

Att kommunicera historia

I flertalet tidigare studier av Raoul Wallenberg har det varit texter av olika slag – dokument hämtade från arkiven, nedtecknade vittnesmål, böcker och artiklar om honom – som har varit den givna utgångspunkten. Denna typ av källor är viktiga även i föreliggande studie, men av ännu större betydelse är monument, filmer och TV-serier som tagit sin utgångspunkt i Wallenberg. Sådana kulturhistoriska uttryck sätts i denna bok in i historiekulturella sammanhang. Med en historiekulturell

ansats studeras de sammanhang i vilka historia kommuniceras och vilka skilda innebörder som denna kommunikation får i olika fora. Historiekultur är i denna betydelse en benämning på de platser i samhället, i synnerhet i offentligheten, där historia kommuniceras, diskuteras och brukas.⁵⁸ En tredelning kan bidra till att bringa ljus över hur man kan undersöka och analysera historiekulturer. Denna tredelning utgår från behovet av att studera historien som sådan, historieproduktionens villkor samt kommunikationskanaler och förmedlingsaspekter. En sådan undersökning innebär att texter och bilder analyseras utifrån dess egna villkor samtidigt som de sätts in i samhällsliga sammanhang. Historiekultur har varit ett av de centrala begreppen i ett omfattande svenskt forskningsprojekt om hur och varför Förintelsen har brukats i efterkrigstidens Europa och Israel.⁵⁹ Även i denna undersökning är hanteringen av Förintelsen efter 1945 av intresse, inte minst eftersom Förintelsens efterkrigstida »konjunkturer« i mångt och mycket sammanfaller med intresset respektive ointresset för Wallenberg. Mer specifikt fokuserar jag på de kommunikationskedjor varigenom historier om Raoul Wallenberg förmedlats samt dessa kommunikationsprocessers aktörer: avsändare, förmedlare och mottagare. Det är framför allt de två förstnämnda kategorierna som kommer att uppmärksammas i denna bok.

Historiekultur kan analyseras både processuellt och strukturellt. Innebörden av det processuella perspektivet är att villkoren för hur historia förmedlas är olika i olika tider. Såväl form som innehåll har förändrats från det att historia huvudsakligen kommunicerades via skolans undervisning till dagens nätbaserade möjligheter. De symboliska innebörder och funktioner som monument hade kring sekelskiftet 1900 är annorlunda i dag. Mediernas stora genomslagskraft har med stor sannolikhet även påverkat hjältebegreppet. På en grundläggande nivå tyder mycket på att hjälteberättelser i huvudsakligen förmoderna, muntliga kulturer handlar om att bevara över tid; förebilden ska vara gångbar även för kommande generationer. Med införandet av en bokkultur utvidgades hjältegalleriet till att inkludera författare och politiker, vilkas kunnande och strategiska skicklighet var lika mycket värt som klassiska egenskaper som styrka och mod. Liksom en tryckt berättelse kan läsas om och om igen, kan den också, utan större svårigheter, skrivas om för att bättre passa nya generationers värderingar och behov. Medieforskare menar att både den muntliga och den tryckte hjälten var en historisk person. Den nutida heroen är däremot oundvikligen en person i nuet,

skapad av en medial uppmärksamhet som alltmer sällan tillkommer de historiska förebilderna. Som en konsekvens därav är det allt svårare att dra en tydlig skiljelinje mellan hjältekult och kändishyllningar, men de finns alltjämt. För medan de som hamnar i nutidens strålkastarljus exponeras i en omfattning utan tidigare motsvarighet, är det sällsynt att deras kändisskap bygger på heroiska handlingar.⁶⁰

Den fortsatta uppmärksamheten för bland andra Raoul Wallenberg påvisar att de historiska hjältarnas tid trots allt inte är förbi. Som jag ska återkomma till, har även hans upphöjda position varit starkt beroende av medial uppmärksamhet, både i form av traditionell pressbevakning och populärkulturella produkter. Diplomaten Richard Holbrooke hävdar i en redogörelse över tidigare kollegors hjältemodiga insatser att gapet är stort mellan fakta och fiktion. I det senare fallet överlämnar förebilden Rick (Humphrey Bogart) i klassikern *Casablanca* (1942) sitt visum till en förföljd frihetshjälte. Rick går därmed en oviss framtid till mötes. Det är ett beteende, skriver Holbrooke, som är ovanligt i verkliga livet.⁶¹ Icke desto mindre är fiktiva hjältars ideala agerande av stor betydelse för vår uppfattning av vad det innebär att vara heroisk. Inte minst i moderna medier är det av stor betydelse att hjälten är »säljbar». I den brittisk-amerikanska filmen *Hero*, även kallad *Accidental Hero* (1992) kretsar handlingen kring att en storstilad och osjälvisk handling inte är någon garanti för att bli upphöjd till förebild i dagens samhälle. Förebilden måste nämligen uppfylla ett antal andra kriterier för att kunna presenteras som hjältelik för den stora publiken. Om dessa inte är för handen kan det gå som för den amoraliske småtjuven Bernard »Bernie« Laplante (Dustin Hoffman). I samband med en flygplanskrasch ser han en ny möjlighet att stjäla, men gör också en osjälvisk gärning då han räddar passagerare ur vraket. Sistnämnda agerande garanterar honom en hjälteposition, men den uppfylls bättre av den stilige och medicanpassade John Bubber (Andy Garcia).

Att historia kommuniceras på olika sätt i olika länder utgör grunden för det strukturella perspektivet. Samhällsstrukturer i de länder som är navet i föreliggande bok – Sverige, Storbritannien, Ungern och USA – har varit och är olika. Konkret innebär det att synen på och användningen av historia skiljer sig åt i respektive land på grund av framväxten av olikartade politiska system och samhällsstrukturer, men även att den konkreta historiska utvecklingen har avsatt olikartade historiekulturella traditioner. Att Sverige inte var krigförande under andra världskriget och stod utanför kalla krigets blockbildningar, har i allt väsentligt resulterat i en mer

danserad inställning till historien än i Ungern, Storbritannien och USA. Att Ungern var en del av det Sovjetdominerade östblocket medan de senare utgjorde kärnan i västsidan har även det påverkat synen på det förflutna.⁶²

En annan central aspekt i denna bok är på vilka sätt Wallenberg har relaterats till olika hjälteideal och vilka aspekter av hans gärning som har valts ut som särskilt betydelsefulla av sentida bedömare. I fokus står eftervärldens kulturella och politiska bruk av den försvunne hjälten samt frågor om hur bilder av honom som förebild har skapats samt hur de har vidmakthållits och reviderats.

Det idealtypiska hjältemodet och Raoul Wallenberg

Wallenbergs status som nutida förebild bygger på att hans gärning i Budapest var av det extraordinära slaget. Det utesluter inte att den har varit och fortfarande är uppe till diskussion. Framför allt har uppgiften att han räddade 100 000 ungerska judar ifrågasatts. Historiker som William Rubenstein, Andrew Handler och Paul Levine menar att denna siffra är starkt överdriven. Wallenbergs faktiska gärning står därför inte i proportion till hans hjältelika eftermäle.⁶³ I Förintelsens gigantiska malström var han, skriver Levine, »en mindre betydande diplomat» som gjorde insatser i en stad under en kortare period när det nazistiska folkmordet började gå mot sitt slut. Levine menar att den knapphändiga empiri som står till buds har bidragit till många missuppfattningar om Wallenberg, men att mer forskning om vad han faktiskt gjorde under svåra omständigheter »kommer att visa att han förtjänar sin plats bland historiens hjältar».⁶⁴

Vi har redan konstaterat svårigheterna med att försöka isolera de strikt vetenskapliga aspekterna av det förflutna, oavsett om det gäller Raoul Wallenberg eller andra personer, händelser eller processer. Historiens symboliska innebörder är emellertid hart när omöjliga att undvika, även när syftet är att finna »hårda» historiska fakta för att få klarhet i »hur det egentligen var». Svårigheterna att ställa sanna, historievetenskapliga fakta kontra falska myter kan illustreras utifrån två av de senaste böckerna om Raoul Wallenberg i Budapest, skrivna av historiker verksamma i Sverige. Både Attila Lajos och Paul Levine presenterar i sina undersökningar nya och värdefulla forskningsresultat kring situationen i Budapest 1944–1945. Utifrån arkivmaterial från ungerska myndigheter drar Lajos slutsatsen att den ungerska regeringen försökte bistå utländska

räddningsaktioner fram till hösten 1944, då amiral Horthy tvingades avgå. Ungerska politiker förutsåg, liksom sina svenska kollegor, en radikalt annorlunda situation efter det tyska nederlag som alltmer framstod som oundvikligt. Lajos genomgång av de ungerska källorna är ett välkommet och väldokumenterat bidrag till Wallenbergforskningen. Det gäller även Levines undersökning av Wallenberg i Budapest. Han önskar komplettera en tidigare ensidig fokusering på den svenske diplomaten med fakta om de räddningsinsatser som gjordes av andra personer på plats i Budapest. Han strävar även efter att teckna en bild som stämmer bättre överens med den som presenterades i svensk press 1945, nämligen Wallenberg som en person i ett diplomatiskt lagarbete vid den svenska legationen. De svenska diplomaterna bör, enligt Levine, karakteriseras som »skrivbordsräddare«. Genom uppvaktningar, möten, brev med mera försökte de hejda »skrivbordsmördarna« inom ss.⁶⁵

Historikern Klas-Göran Karlsson har utvecklat en typologi över historiebruk. En viktig aspekt som illustreras av denna modell är att historia använts och används av olika grupper. När historia brukas är det utifrån olika behov och intressen. Typologin illustrerar även att historia brukas på skilda nivåer, från det existentiella brukets koppling via individers meningsskapande till intellektuellas och politikers behov av rehabilitering, rationalisering och legitimering i de fall som historien brukas moraliskt, ideologiskt och politiskt. Dessa historiebruk står ofta i skarp kontrast till det vetenskapliga historiebruket. Dess utövare, främst historiker och historielärare, arbetar efter att upptäcka och rekonstruera det förflutna för att därefter tolka och verifiera eller falsifiera forskningsresultaten. Enligt det vetenskapliga historiebrukets anhängare är det bara de som arbetar i enlighet med det vetenskapliga regelsystemet som på allvar kan sägas ägna sig åt historia. Med andra ord är detta bruk det enda rimliga, medan andra historiebruk är att jämföra med missbruk. Som Karlsson skriver visar det senaste dryga årtiondets samhällsutveckling »att historia kan brukas och faktiskt brukas på flera olika sätt, varav det vetenskapliga endast är ett. Det är inte överordnat de andra, men inte heller underordnat«.⁶⁶

En annan aspekt av det vetenskapliga historiebruket är att myten står i ett motsatsförhållande till sanningen med stort S, och det är därför av avgörande betydelse att avslöja myten och ersätta den med solid kunskap på historievetenskaplig grund. Jag instämmer i slutsatsen att det är av stor vikt att sträva efter att få klarhet i vad Wallenberg gjorde under sin tid i Budapest,

vem han mötte och hur många judar han lyckades rädda.⁶⁷ Det är slående att det även är just i sådana historievetenskapligt klassiska sammanhang, i vilka historisk kontextualisering och källhantering står i fokus, som Lajos och Levine bäst kommer till sin rätt. I enlighet med ovan förda historiebruksresonemang uppstår problem när andra typer av historiebruk oundvikligen blir en del av analysen. Till exempel ifrågasätter Lajos en ofta framförd uppfattning om judarna som passiva offer. Det är en förklaring, menar han, som fått fäste till följd av de heroiska Wallenbergbildernas dominans. I takt med att Wallenbergs aktiva, heroiska insatser har betonats alltmer, har judarnas egna agerande fått stå tillbaka.⁶⁸ Ett grundläggande problem med denna slutsats är att Lajos utgår från att Wallenberg sökte hjälpa judarna inte bara för deras skull, utan också – och framför allt – för att bygga på sin egen hjältestatus som han visste skulle vara gångbar efter krigsslutet. Resultatet är en nedskrivning av Wallenbergs hjälteinsats som det inte finns täckning för, eftersom det inte finns någonting som tyder på att Wallenberg hade sådana baktankar. Skillnaden är härvidlag slående vid en jämförelse med den andre svenske hjälten under Förintelsen, Folke Bernadotte, som genom att ge ut flera böcker efter andra världskrigets slut, aktivt medverkade i skapandet av sin egen hjälteimage.⁶⁹ Folke Bernadottes gloria har bleknat i takt med att hans egna insatser för att putsa på den har kommit dagen. Det ligger i hjälten natur att han inte ska sträva efter en upphöjd position, då den går stick i stäv med det grundläggande kriteriet att han ska agera osjälviskt. Det passade väl in på Wallenberg som, om han haft möjlighet, med enfaset skulle ha avvisat epitetet hjälte, då han blott och bart gjorde sin plikt, menade bedömare strax efter krigsslutet.⁷⁰ Det är mot denna bakgrund inte rimligt att »döma« Wallenberg på grundval av den hjältestatus som han fick efter andra världskriget under en process som han själv inte hade minsta möjlighet att påverka.⁷¹ Däremot är det av vikt att uppmärksamma hur framtoningen av en oegennyttig man, driven av en humanistisk övertygelse, väl låter sig förenas med befintliga hjälteideal.

Lajos hävdar därtill att Wallenberg inte agerade tillräckligt hjältelikt i Budapest. Att äta middagar och muta tyskar och pilkorsare för att uppnå sitt mål var inte bara oortodoxt utan står också i motsättning till den definition av hjältemod som Lajos lanserar. Enligt den borde Wallenberg ha agerat i tydligare motsättning till de rådande maktstrukturer som han i stället drog nytta av.⁷² Ett uppenbart problem är att Lajos dömer Wallenberg efter en idealtypisk hjältedefinition som den svenske diplomaten aldrig hört talas om och som han därför inte

hade anledning att agera efter. Hade han gjort det hade hans saga snart varit all. Att öppet utmana de tyska och ungerska makthavarna var inte ett realistiskt alternativ. Det var en slutsats som drogs redan i samtiden. Palestinska judars förslag att de skulle landsättas från luften i Ungern, i syfte att rädda så många som möjligt av landets judar, avslogs av de brittiska befälhavarna. Det var inte bara, eller ens främst, en brittisk farhåga om att en lyckad sådan aktion skulle stärka judarnas förhoppningar om att grunda en självständig stat i det som var det brittiska mandatet Palestina. De brittiska befälhavarna menade högst sannolikt att en sådan aktion inte hade några utsikter att lyckas.⁷³ Den välrenommerade förintelseforskaren Yehuda Bauer är inne på en liknande tankegång. Han har fastslagit att det förvisso utfördes ett antal framgångsrika räddningsaktioner i Ungern, däribland den som Wallenberg ansvarade för, men den bistra sanningen är att majoriteten av landets judar ändå gick under. Att detta massmord var så effektivt kan förklaras med att tyska och ungerska myndigheter hade närmast nog total kontroll, »och inget amerikanskt, brittiskt, ryskt eller judiskt räddningsförsök och ingen bombning av Auschwitz hade kunnat ändra på detta faktum».⁷⁴

I offensiva resonemang, där tidigare forskning avfärdas som »förenklad« eller »hagiografisk«, ställer Levine de egna forskningsrönen i kontrast mot rådande mytbildning.⁷⁵ Ett problem i sammanhanget är att han i sin iver att punktera hjältelegenderna själv gör sig skyldig till just förenklingar, då alla myter dras över en kam. Som vi ska se i det följande är det uppenbart att de populära framställningarna av Wallenberg är många och mångtydiga. Liksom skilda historiebruk fyller olika funktioner och behov, gör också skilda bruk av Wallenberg det. För Levines del leder jakten på myter paradoxalt nog till att han emellanåt drar långtgående slutsatser utifrån ett bräckligt material. I några fall gäller det faktorer som Levine dessutom själv medger har en perifer betydelse för att förstå Wallenbergs agerande. I likhet med Lajos synes Levine vilja plocka ned Wallenberg från piedestalen genom »avslöjanden« av mindre tilltalande egenskaper, såsom avsaknad av avståndstagande från den nazistiska raspolitiken före utnämningen 1944 och pågående affärsverksamhet i Budapest parallellt med räddningsaktionerna. Som Ingrid Carlberg övertygande visat bygger dessa slutsatser på en ensidig materialanvändning och hårdagna slutsatser.⁷⁶

Attila Lajos studie illustrerar problemet med att ensidigt utgå från en idealtypisk och ahistorisk hjälteuppfattning. Paul Levines bok visar att en stereotyp förståelse av myter kan leda till en oavsiktlig och paradoxal urholkning av de

historievetenskapliga resultat som författaren önskar frilägga från mytbildningar. Undersökningar av hjältar måste dels ta hänsyn till de historiska och samhälleliga omständigheter som hjälten verkade i, dels de faktorer och processer som ligger bakom skapandet av dennes sedermera upphöjda position. En ensidig utmaning av myterna om Wallenberg, där dessa efter avslöjandena om de felaktiga premisser som byggt upp dem ersätts med historiska sanningar, har således stöd i traditionell historievetenskap, men är otillräcklig i ett verkningshistoriskt sammanhang. Den sanningssökande historikern må hävda att Raoul Wallenberg inte var någon röd nejlika.⁷⁷ Ett sådant konstaterande leder emellertid ingenstans, eftersom det inte bidrar till att förklara varför det har funnits och fortfarande finns starka kopplingar mellan den fiktive hjälten Röda nejlikan och den faktiska förebilden Raoul Wallenberg.

En annan lärdom är nödvändigheten av att ta myters kraft och meningsskapande funktioner på allvar istället för att a priori avfärda dem. I historiekulturella undersökningar är myten, dess beståndsdelar och funktioner av stort intresse, liksom mytens nära förbindelse till hjältedyrkan. Myter har förekommit i alla civilisationer. De föremål och rituella handlingar som de har kommit till uttryck genom har växlat, men »motiven till det mytiska tänkandet och den mytiska fantasin är i viss mening alltid desamma«.⁷⁸ I sin ursprungliga betydelse är myten en berättelse om ett gudomligt skeende vilket förklarar och ger mening åt människors tillvaro. Myter har emellertid inte bara religiösa utgångspunkter, utan har använts i många andra meningsskapande sammanhang. En anledning till att de bidrar med mening är att de är transhistoriska, de kan ständigt anpassas till nya omständigheter och platser. Detsamma gäller i centrala avseenden för hjältar. Hjälte dyrkan har beskrivits som en sekulär religion, och i otaliga fall är heroer huvudpersoner i just sekulära mytologiska berättelser. Likt myten är hjälteberättelsen idealiserad och förenklad. Det är inte det levda livet utan de urval ur en persons levnad som anses vara särskilt minnesvärda, relevanta och lämpliga utgångspunkter för identitetsskapande, som står i centrum för hjälteberättelserna.⁷⁹

Till skillnad från de historievetenskapliga ideal som var rådande från och med början av 1900-talet och som stod starka ännu under årtiondena efter andra världskriget, handlar det således inte om att avslöja och bryta ner myter som går emot etablerade historiska fakta. Forskare har under senare år understrukit att myter alltså fyller viktiga funktioner för att förklara hur världen fungerar, vår plats i den och vår bild av »de andra«. Däremot är det inte säkert att vi känner igen myterna,

då de emellanåt döljs bakom etablerade begrepp. Att studera myternas populära uttryck kan dock vara ett sätt att komma åt deras beståndsdelar och analysera vilka funktioner och syften som myterna har. Statsvetaren Cynthia Weber argumenterar för att fiktiva filmer om internationella relationer, som medvetet anknyter till moderna myter, bidrar till att göra de reella kontakterna mellan världens ledare mer begripliga. Denna korsbefruktning kan utvidgas till andra aspekter och bidrar till att bygga broar mellan det politiska och det populära och mellan det storskaliga och det vardagsnära.⁸⁰ Utifrån liknande material och utgångspunkter uppmärksammar och analyserar jag hjältemyterna om Raoul Wallenberg i olika tider och på olika platser samt på vilka sätt de har bidragit till att försöka finna någon form av mening med Förintelsen genom att rikta blicken mot en som försökte hejda vanvettet.

Jag har inte haft möjlighet att på ett genomgripande sätt analysera på vilka sätt Wallenberg och hjältebilder av honom har påverkat och fortfarande påverkar enskilda människors liv. Som konstaterats i forskning om identitetsskapande önskar enskilda individer att bli en del av större sammanhang. Ett sätt att uppnå detta är att sammanlänka sin egen tidsbegränsade levnadsberättelse till nationens eller andra storheters i tid utsträckta historia. I oroliga tider och på osäkra platser görs denna koppling genom att forna hjältar och hjältedåd länkas till nutidens frågor och till förväntningar om ett framtida och säkrare samhälle.⁸¹ I en tid där de lärdomar som går att dra från Förintelsen är högprioriterade, är det därför knappast förvånande att en person som Wallenberg om och om igen lyfts fram som ett föredöme. Det har inte sällan förutsatt att konkreta historiska urval från hans levnad och myter och hjälteuppfattningar som han förknippas med, har behövt anpassas till nya förutsättningar i tid och rum. Sådana historiekulturella anpassningsprocesser står i fokus i denna skrift.

Flertalet historiekulturella undersökningar har hittills utgått från den historia som förmedlas i en bred samhällskontext. Med Raoul Wallenberg som exempel har konstvetaren Tanja Schult påvisat hur böcker om honom, ofta populärvetenskapligt utformade, både till form och till innehåll påverkat andra gestaltningar av den försvunne svensken och hans gärning.⁸² Som framgått ovan har historien i offentligheten, via pressdebatter, monument, filmer och tv-serier liksom intertextuella samband mellan olika slags historieprodukter med Wallenberg i centrum, en central betydelse även i föreliggande skrift. Den är kompletterad med en annan viktig aspekt i Wallenbergfallet, nämligen det diplomatiska spelet

bakom kulisserna och samspelet mellan den dolda diplomatin och den öppna offentligheten. Annorlunda uttryckt: vilka spår har de hemliga förhandlingarna om Wallenbergs försvinnande på högsta politiska och diplomatiska nivå i framför allt Sverige, Sovjetunionen och USA avsatt i offentligheten och, omvänt, på vilka sätt har historiekulturella produkter med stor genomslagskraft påverkat diplomatin? Svaren på dessa frågor har jag huvudsakligen sökt i Raoul Wallenbergföreningens arkiv och, i ännu högre grad, i de handlingar som UD:s personal samlat under årtionden. Detta material, med en omfattning om över 70 volymer, förvaras numera på Regeringskansliets arkiv och bibliotek i Stockholm. Det var under lång tid hemligstämplat, men har i två omgångar gjorts tillgängligt för forskare. Det ställdes till förfogande för den oberoende kommission, vars ledamöter 2003 publicerade *Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen*. Utredarnas uppgift var dels att redogöra för Wallenbergs uppdrag och resultaten av detta, dels att granska den svenska utrikesledningens agerande i fallet Wallenberg.⁸³ Det var således fråga om en undersökning för att i görligaste mån bringa klarhet i det faktiska händelseförloppet och med fokus på de första efterkrigsåren. Det ligger i sakens natur att en historiekulturell analys utgår från andra frågeställningar och att det i en sådan uppmärksammas andra aspekter än de som lyfts fram i den omfattande utredningen. I detta arbete har jag även dragit nytta av dagböcker och självbiografier, författade av diplomater och politiker som arbetat med eller som har haft insyn i Wallenbergärendet.

Vid analyserna av de historiekulturella produkter som tillägnats Wallenberg har jag vinnlagt mig om att överkomma de begränsningar som under lång tid var förknippade med en strikt uppdelning mellan olika ämnestraditioner. Historiker har ansetts ha god blick för de stora dragen, men den långvariga koncentrationen på texttolkningar har resulterat i att de har brustit i analyserna av konkreta föremål och bilder av skilda slag. Omvänt har konstvetare lovordats för sina närläsningar av enskilda verk av erkända konstnärer, men har kritiserats för ett emellanåt betydande ointresse att placera in dessa i större, samhälleliga sammanhang. Likaså har konstvetenskapens företrädare under stora delar av 1900-talet varit tämligen ointresserade av föregående århundrades kollektiva och populära konstriktningar såsom monumenttraditionen och historiemåleriet. En annan kritisk invändning har riktats mot den inom konst- och filmvetenskapen länge förhärskande koncentrationen på avantgardistiska konstnärer respektive de

filmregissörer som kommit att gå under benämningen auteurs. Dessa de rörliga bildernas motsvarigheter till konstens ensamma genier kunde, menade auteurteorins förespråkare, brytas ut ur den kollektiva process som filmskapande så gott som alltid innebär. Resultatet var att monument respektive spelfilmer och TV-filmer producerade för en masspublik ofta lämnades därhän. Utvecklingen under senare årtionden har emellertid gått mot att de populärkulturella bildproduktionerna fått allt större uppmärksamhet vid universitet och högskolor.⁸⁴

Det förtjänar att understrykas att den ovan tecknade tudelningen inte längre är vanligt förekommande. Snarare har utvecklingen gått i motsatt riktning, mot fler samarbeten och fruktbara lån över gamla ämnesgränser och -uppdelningar. I enlighet med denna utveckling har min målsättning varit att studera såväl Wallenbergbildernas form som deras innehåll. Utgångspunkten är att bilder kräver andra metoder och tillvägagångssätt än studier av det tryckta ordet. Det går till exempel inte att nöja sig med att enbart studera enskilda monuments utformning och symboliska innebörder. Av avgörande betydelse är även deras tillkomsthistorier och placeringar i stads- eller kulturlandskap. Likaså är det av stor vikt att ta hänsyn till filmer respektive TV-produktioner utifrån dessas specifika förutsättningar. Att ensidigt och enbart inrikta sig på hur rörliga bilder återspeglar politiska och ideologiska konjunkturen och värderingar leder oftast fel. Val av regissör och skådespelare, marknadsföring och mottagarreaktioner är oundgängliga inslag i analyser av filmer och TV-program. Denna typ av avväganden har väglett mig när jag har gjort närläsningar av visuella verk tillägnade Raoul Wallenberg, samtidigt som min målsättning har varit att placera in honom och hans gärning i efterkrigstidens politiska, ideologiska och historiekulturella sammanhang.

NOTER

- 1 »Nakendansös och räddande ängel«, *Se* 1945:31, s. 16–17, 31.
- 2 Vera Forsberg, »Ungerskt inferno«, *Vi* 1945:11, s. 11–12. Jfr Ingemar Hägglöf, s. 160–161 och Mattsson, s. 30.
- 3 »Budapestlegationen – en fästning i strid«, *Se* 1945:21, s. 16–19.
- 4 »Budapests ängel«, *Vecko-Journalen* 1945:12, s. 5.
- 5 »Plight of Budapest survivors. Swedish Officials Saved Thousands of Jews«, *The Jewish Chronicle* 23/3 1945, s. 9; bM, »Sveriges stora insats vid räddningen av judar«, *Judisk Krönika* 1945: 5–6, s. 96–97.
- 6 Eliasson *et al.*

- 7 Anger 1979, s. 175–185; Freed, s. 503–528. Se även Arne Ruth, »A Casualty of Pragmatism and Passivity«, *The Washington Post* 7/1 2001. Inte heller Valdemar Langlet uppmärksammades i någon större utsträckning av det officiella Sverige under de första efterkrigsåren; se vidare i Runberg, s. 63–66.
- 8 Jfr Schult 2009, s. 66.
- 9 Schult 2010, s. 775.
- 10 Anders Örne, »Dialog om fredspriset«, *Vecko-Journalen* 1947:43; Sjöquist 1985, s. 195; Stewart McBride, »Raoul Wallenberg – the hero of the Holocaust«, *The Christian Science Monitor* 24/7 1980.
- 11 Mia Leche, »Fredshjälte i mörk tid«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9/2 1957; »Raoul Wallenberg« (ledare), *Göteborgs-Posten* 8/2 1957; »Wallenberg, Sovjet och Sverige« (ledare), *Dagens Nyheter* 8/2 1957.
- 12 Se t.ex. »Raoul Wallenbergs gärning«, *Judisk Tidskrift* 1946:7, s. 216–218; M. E. (Marcus Ehrenpreis), »Raoul Wallenberg. Ett brev« och Hugo Valentin, »En partisan i mänsklighetens tjänst. Anförande vid Konserthuset den 11 jan. 1948«, *Judisk Tidskrift* 1948:1, s. 1–6.
- 13 »Raoul Wallenberg – 'agent för människokärlek'«, *Expressen* 8/2 1957 och »Raoul Wallenberg«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 8/2 1957. Se även uttalandet från Leif Cassel, riksdagsman och vikarierande partiledare för högern, som efter det sovjetiska beskedet om att Wallenberg var död utnämnde honom till »en martyr [...] i mänsklighetens tjänst« med tillägget: »Vi skall aldrig glömma honom.«; *Arbetet* 8/2 1957 samt beskrivningen av honom som »humanitetens martyr« i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9/2 1957.
- 14 Mia Leche, »Fredshjälte i mörk tid«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9/2 1957.
- 15 Tapper, s. 194.
- 16 Ricoeur, s. 129–133.
- 17 Runberg. Se även Sjöquist 2001, s. 250–252; Levine 2010, s. 212–249, som benämner Langlet och Carl Ivan Danielsson som »de bortglömda svenskarna«.
- 18 Kerstin Hallert, »Inte ett ord om Wallenberg...«, *Svenska Dagbladet* 22/9 1979.
- 19 Sonja Pleijel, »Makarna Langlet, Raoul Wallenberg och ett program i televisionen«, *Svenska Dagbladet* 14/10 1979. Se även K. S., »Ställ inte Wallenberg och Langlet mot varandra«, *Svenska Dagbladet* 21/10 1979.
- 20 Karlsson 2010, s. 15–36; citat s. 35.
- 21 Eva Österberg, s. 34–35, 204–207.
- 22 Zander 2011, s. 103–117.
- 23 Asplund, s. 33.
- 24 Stig Hadenius, »Hur blir man en hjälte? Varför är Folke Bernadotte nästan bortglömd?«, *Arbetet* 22/8 1985.
- 25 Erik Åsard, »Jag ser mitt liv som ett långsamt uppvaknande« (intervju med Olof Lagercrantz), *Tiden* 1986:3, s. 146; även publicerad i Lagercrantz, s. 466.
- 26 Brown, s. 65–88; Holbrooke 1998, s. 147; Holbrooke 2007, s. 137; »Kofi Annan on Public Service«, *The Christian Science Monitor* 8/6 1998; Svante Lidén, »Sju frågor till Jan Eliasson«, *Aftonbladet* 5/10 2009. Det kan tilläggas att Holbrooke nämner Wallenberg i samma andetag som Folke Bernadotte och att det regelmässigt tas upp att Kofi Annan är gift med juristen och konstnären Nane Lagergren, systerdotter till Raoul

- Wallenberg; se t.ex. Matthias Nass, »Der Mann, den Madeleine wollte«, *Die Zeit* 1996:52; Barbara Crossette, »Salesman for Unity: Kofi Atta Annan«, *The New York Times* 14/12 1996; Barbara Crossette, »How U.N. Chief Discovered U.S., and Earmuffs«, *The New York Times* 7/1 1997; Dagmar von Taube, »Die Frau an Kofi Annans Seite«, *Die Welt* 9/12 2001; Warren Hoge, »Annan, at U.S. Urging, Seek Special U.N. Session to Mark Liberation of Death Camps«, *The New York Times* 19/12 2004.
- 27 Lundgren, s. 21–26.
- 28 Så var t.ex. Giorgio Perlasca, en italienare som liksom Wallenberg gjorde stora insatser för att rädda judar i Budapest 1944–45, uppenbarligen okänd för en del av de personer på UD som arbetade med fallet Wallenberg när han vid åtminstone två separata tillfällen tog kontakt med svenska myndigheter; se t.ex. K. O. Stefanson, »Till Kungl. Maj:ts beskickning i Rom« 25/4 1951 och Stellan Ottosson, »Raoul Wallenberg – Perlasca«, promemoria 21/1 1982, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 16.
- 29 Se t.ex. Reese Erlich, »World War II Holocaust hero's honor caught up in politics«, *The Christian Science Monitor* 4/9 1986 (om den portugisiska konsulin i Bordeaux Aristides de Sousa Mendes); Judith Weintraub, »Hero Refused to Turn Away from Persecuted Holocaust: After more than four decades of obscurity, Giorgio Perlasca has been honoured for protecting thousands of Jews in Budapest«, *Los Angeles Times* 22/11 1990; Roman Freud, »De okända rättfärdiga«, *Judisk Krönika* 1991:4, s. 12–13; Gerhard Gnauck, »Die 'polnische Wallenberg'«, *Die Welt* 31/1 2004; Klein, s. 69–100.
- 30 Se t.ex. Morse, s. 364.
- 31 Lajos 2010, s. 252, 256–261.
- 32 Ted Merwin, »'Wallenberg,' The Musical«, *The Jewish Week* 19/10 2010. Se även Steve Lipman, »Spreading Wallenberg's Legacy«, *The Jewish Week* 10/3 2006.
- 33 DVD-omslaget till *Good Evening, Mr. Wallenberg*, First Run Features (2002).
- 34 Gösta von Uexkill, »Wer hat zuletzt Raoul Wallenberg gesehen? Schwedens zweiter Folke Bernadotte in sowjetischen Gefängnissen verschlossen«, *Die Zeit* 12/4 1956; Gert Sundström, »Sugiharas List«, *Judisk Krönika* 1996:4, s. 21–23; Stewart Ain, »The Lost History of the Holocaust«, *The Jewish Week* 13/11 1998; Tony Paterson, »Berlin plaque pays tribute to 'Schindler of Stourbridge'«, *The Independent* 25/11 2004; Gary Shapiro, »The Brazilian Schindler«, *The New York Sun* 13/12 2004; Judith Miller, »Searching for an Arab Oskar Schindler«, *The New York Sun* 7/11 2006; Michael Streich, John Rabe, »The Oskar Schindler of China«, www.suite101.com 28/9 2011; Matthew Day, »Raoul Wallenberg: Holocaust heroes«, *The Telegraph* 1/8 2011. Se även Wiesen, s. 201–202.
- 35 Per Ahlmark uppmärksammade Janis Lipke i det tidiga 1990-talet, och då jämfördes denne enbart med Wallenberg; se Per Ahlmark, »Vilken historia skriver balterna?«, *Expressen* 25/1 1992. I hans självbiografi är jämförelsen utvidgad till att även omfatta Schindler; se Ahlmark 2011, s. 385–395.
- 36 Gunnar Müllern, »Wallenberg föll offer för sitt namn!«, *Aftonbladet* 8/2 1957. Se även »Beskyld för spioneri: 'Ni är ett politiskt fall'«, *Dagens Nyheter* 8/2 1957.
- 37 Disa Håstad, »UD:s rafflande volymer ger delvis fog för kritik«, *Dagens Nyheter* 1/2 1980.

- 38 Se t.ex. Åke Gustafsson, »Sanningen om Wallenberg«, *Svenska Dagbladet* 22/8 1979; Ricki Neuman, »Ny bild av Raoul Wallenberg«, *Svenska Dagbladet* 20/4 2007; »Nytt material kan ge ledtrådar om Wallenbergs öde«, *Expressen* 2/8 2011.
- 39 Sudoplatov, s. 286; Brent, s. 190–193.
- 40 Palmklint & Larsson (eds.), särskilt kapitel 14 och Eliasson *et al.*
- 41 Knight, s. 16–23.
- 42 Stig Bergling, »Wallenberg levde 1989«, *Aftonbladet* 12/1 2001.
- 43 Agrell, s. 17.
- 44 Árpád Göncz citerad i Lundvik, s. 15.
- 45 Rousso, s. 219–221.
- 46 Zander 2006a, s. 11–39.
- 47 Young 1988, s. 24–25.
- 48 Gerner & Karlsson 2005, s. 95.
- 49 Se t.ex. Schachter, s. 1–31 och Métraux, s. 228–244.
- 50 Wiedmer, s. 166.
- 51 Berkhofer, s. 73–74.
- 52 Gerner 2008, s. 173–174.
- 53 Cronqvist, s. 56–58.
- 54 Jfr Fishwick, s. 297–307.
- 55 Schult 2009, s. 58.
- 56 Nylén, s. 83–94.
- 57 Neuman, s. 16–17. Jfr Schult 2009, s. 41–48.
- 58 Rüsen, s. 211–213, 219–225.
- 59 Projektet »Förintelsen i den europeiska historiekulturen« presenteras i Karlsson 2008. Bruksaspekter av Förintelsens bilder behandlas i Zander 2000, s. 283–319.
- 60 Drucker & Cathcart, s. 2–8; Strate, s. 15–23.
- 61 Holbrooke 2007, s. 135.
- 62 Jfr Karlsson 2009, s. 37–43.
- 63 Rubenstein, s. 191 ff.; Handler, s. 109; Levine 1995, s. 248, 277. Se även Schult 2009, s. 42.
- 64 Levine 2008, 269–271; citat s. 269, 271. Se även Paul A. Levine, »The Myth Has Obscured the Reality of His Heroism«, *The Washington Post* 7/1 2001.
- 65 Levine 2010, s. 291
- 66 Karlsson 2009, s. 58.
- 67 Levine 2010, s. 27.
- 68 Lajos, s. 57–63, 93–99, 177–227.
- 69 Jfr Lomfors, s. 27–32; Zander 2006c, s. 361–365.
- 70 Se t.ex. Philipp 1946, s. 13; Hugo Valentin, »En partisan i mänsklighetens tjänst. Anförande vid Konserthusmötet den 11 jan. 1948«, *Judisk Tidskrift* 1948:1, s. 5; Isak Klasson, »Raoul skulle inte vilja kallas hjälte« (intervju med Wallenbergs assistent i Budapest 1944–45, Gabriella Kassius), *ETC* 15/3 2009; Linnéa, s. 145; Lévai 1948, s. 8, 190–191. Den senare var dock inte konsekvent, eftersom han i samma skrift omnämnde Wallenberg som »den sagolike hjälten«, s. 259.
- 71 Krister Wahlbäck, »Alltför ivrig nedskrivning av en hjälte«, *Svenska Dagbladet* 25/4 2004; Fredrik Lindströms recension i *Scandia* 2004:2, s. 330–331 och Ulf Zander, »Wallenberg: Man and Myth«, *The Hungarian Quarterly*, Summer 2006, s. 166–168.
- 72 Lajos 2004, s. 309, 315.

- 73 Jfr Morse, s. 361.
- 74 Bauer, s. 207.
- 75 Levine 2010, s. 8.
- 76 Ingrid Carlberg, »Hjältestoryn trampar fel«, *Dagens Nyheter* 14/4 2010.
För en likartad kritik, se Schult 2010, s. 781–783 och Schults recensioner
i www.H-Soz-u-Kult.de 20/5 2010 (20/5 2010) och i *Judisk Krönika* 2010:3,
s. 12 med rubriken »Myter om mannen bakom myten«. Se även Georg
Sesslers kritik av Levines tolkning av Wallenbergs affärsverksamhet med
utgångspunkt i källmaterialet i »Myter kring myten Raoul Wallenberg«
och Levines svar i »Vilseledande om en sann berättelse«, båda i *Judisk
Krönika* 2010:6, s. 38–39.
- 77 Levine 2004, s. 33.
- 78 Cassirer, s. 51.
- 79 Wecter, s. 5–10; Schult 2009, s. 28; Schult 2010, s. 771–772.
- 80 Weber, s. 4–10, 178–188.
- 81 Shalit, s. xv–xvi.
- 82 Schult 2009, s. 119; Schult 2010, s. 777–778.
- 83 Eliasson *et al.*, s. 43–44.
- 84 Se vidare i Andersson, Berggren & Zander och där refererad litteratur.

RAOUL WALLENBERG

– LIV, GÄRING OCH HJÄLTESTATUS

Det är först på senare år som forskning kring frågan om hur Raoul Wallenberg har anpassats till gamla och nya hjälteideal har börjat bedrivas. Hur han har skrivits in i starka berättelser med lång livslängd och på vilka sätt som hans gestalt både har bidragit till att förändra bilden av hjälten och hur den har anpassats till traditionella uppfattningar och värderingar.¹ I det följande ska jag med hjälp av brev och dokument som skrivits av Raoul Wallenberg själv och av släktingar till honom samt biografier över honom, uppehålla mig vid några av de skeden i hans liv som återkommande betonats. Mot denna bakgrund finns skäl att reflektera över de historiekulturella betydelserna av skapandet av en mestadels entydig berättelse om Raoul Wallenbergs väg från en tämligen obetydlig person till en uppburen hjälte. En aspekt värd att uppmärksamma är vilka hjälteideal som Wallenberg själv anslöt sig till, en diskussion som framför allt kommer att föras i anslutning till Den röda nejlikan som litteratur, teater, film och symbol.

De tidiga åren

Raoul Wallenbergs far – Raoul Oscar Wallenberg – dog i cancer vid 23 års ålder, tre månader före sonens födelse. Följaktligen blev hans mor Maj änka vid 20 års ålder. Som ensam förälder fick hon stor betydelse under Raouls uppväxt, liksom hans mormor och hans världsvane farfar, Gustaf. Efter ett familjegräl hade Gustaf Wallenberg lämnat bankverksamheten, som istället kom att hamna under hans bröders inflytande. Alternativet för honom var diplomatin och under en lång karriär tjänstgjorde han i Kina, Japan och Turkiet. De stora geografiska avstånden hindrade dock inte Gustaf från att hålla kontinuerlig brevkontakt med sin sonson Raoul.²

I breven till Raoul betonade Gustaf den stora betydelsen av utblickar och erfarenheter från utlandet, framför allt eftersom de kunde framstå som goda alternativ till det svenska »låt-gåssystemet« som, enligt Gustaf, föringade »den individuella motståndskraften hos männen, särskilt de unga, utsättande dem för lockelser som med matematisk säkerhet medför ödesdigra följder«.³ Sonsonen tog fasta på råden och hade god hjälp av sin

språkbegåvning. Han studerade först i södra Frankrike, men efter rekommendationer från farfadern sökte han sig västerut. I USA, som Gustaf hade besökt i slutet av 1800-talet, var mycket annorlunda jämfört med den gamla världen. I Sverige var, fastslog Gustaf Wallenberg, utbildningen ålderdomlig och militärisk. De unga tvingades tidigt in i fack och uppmanades att i tur och ordning vänta på »att ge eller ta vad som av omständigheterna kan påkallas«. Resultatet blev att svenskar överlag lärde sig att marschera i lagom takt, alltid inrättade i ledet. Kontrasten till USA var slående, menade han. Där förväntas unga män ta initiativ och göra det bästa av situationen, oavsett oddsen, vilket resulterade i en sund nyfikenhet och en osviklig framåtanda. Detta var egenskaper som han önskade att Raoul skulle få tillfälle att förvärva, men inte vid något av de finare universiteten utan vid det »folkliga« lärosätet i Ann Arbor, Michigan, där Raoul studerade arkitektur under åren 1931–1935.⁴

Efter en kortare session i Stockholm 1935, sökte sig Raoul ut i världen. Första anhalten var Sydafrika, där han reste runt i landet och sålde varor från Swedish African Company. Efter sju månader sökte han sig till Haifa i Palestina för att arbeta i en bank. I Haifa kom han för första gången i kontakt med judar som flytt undan förföljelserna i Nazityskland. Efter vistelsen i Mellanöstern återvände han än en gång till Stockholm. När Gustaf Wallenberg dog 1937, var den internationella bankkarriär som han hade planerat för sonsonen ännu inte förverkligad. Raouls arkitektutbildning var inte giltig i Sverige och han hade inga planer på att återgå till universitetsstudier. Han började arbeta i den av wallenbergarna ägda Enskilda Banken, men då ett erbjudande om permanent anställning uteblev sökte han sig vidare. Via sin farbror och gudfar Jakob Wallenbergs förmedling fick han anställning i den ungerske juden Kálman Lauers företag Mellaneuropeiska Handels AB, med livsmedelsimport från Frankrike och Ungern som specialitet. Lauer kunde som jude inte röra sig fritt i Centraleuropa, varför Raoul fick resa i hans ställe.⁵

Vägen till Budapest

Den amerikanske attachén i Stockholm, Iver Olsen, påbörjade i maj 1944 arbetet med att finna en svensk som skulle arbeta för den amerikanska krigsflyktingbyrån The War Refugee Board och fungera som utländsk observatör i Ungern. Där hade situationen för landets judar blivit alltmer akut efter att det

tyska missnöjet med bundsförvanten Ungern tilltagit. Under de första krigsåren hade cirka 60 000 ungerska judar dödats, flertalet av dem efter att de deporterats österut eller tvingats med den ungerska armén till östfronten där de användes som slavarbetare. Trots det var man i Berlin i början av 1944 missnöjd med vad man ansåg vara alldeles för svaga och fåtaliga insatser mot landets judar. Antisemitism var ingalunda ett okänt fenomen i Ungerns moderna historia. Under 1800-talets andra hälft och i det tidiga 1900-talet märktes såväl krav på att judar skulle exkluderas som liberala önskemål om assimilering. Flertalet judiska församlingar anslöt sig till assimileringstanken fram till 1939, då den omöjliggjordes av politiska skäl.⁶ Men även om antisemitismen var stark i Ungern hade den ungerska regeringen dittills värjt sig för de mest långtgående tyska antijudiska kraven. Företrädarna för Horthys regim menade att judarna var alldeles för många och viktiga för landets ekonomi. För många ungerska kollaboratörer var mindre omfattande judeförföljelser att föredra, där skillnader gjordes mellan assimilerade och icke-assimilerade judar. Den nazistiska ledningen vägrade lyssna på sådana argument. Den 19 mars 1944 ockuperade Tyskland Ungern. En högprioriterad tysk målsättning var att utvidga Förintelsen till att omfatta Ungern, utrota landets judar och konfiskera deras tillgångar.⁷

Initierade bedömare insåg genast vad nyordningen skulle komma att innebära för landets judar. Nu, i krigets elfte timma, »måste också Ungerns judar anträda den fasans väg, som miljoner europeiska judar redan har gått under detta krig«, stod det att läsa i *Judisk Tidskrift* i april 1944.⁸ Uppgifterna om vad som förestod nådde även svenska regeringsledamöter och diplomater. För dem stod det allt mer klart hur utgången av kriget skulle bli och att en ny världsordning stod för dörren efter Tysklands nederlag. Ett problem var att Iver Olsen samma månad rapporterade till USA:s biträdande finansminister att svenska banker och företag fortsatte att bistå tyskarna att komma över neutrala valutor till stora belopp. Om svenskarna upphörde med sådana aktiviteter skulle den amerikanska bedömningen av Sverige påverkas i positiv riktning. Detsamma gällde om Sverige valde att tillmötesgå de amerikanska önskemålen om svensk representation i Ungern.⁹

Ett förslag om att den svenska kyrkan skulle appellera till sin ungerska motsvarighet möttes med sympati vid Biskopsmötet, men ansågs vara ogenomförbart.¹⁰ Det andra konkreta förslaget var att finna en lämplig svensk för att leda en räddningsaktion i Ungern. Marcus Ehrenpreis, rabbin i Stockholms synagoga, hörde sig för med Lauer om han kände

till någon som var kapabel att genomföra ett sådant uppdrag. Lauer rekommenderade Raoul Wallenberg. Förslaget vann Olsens gillande och Wallenberg accepterade.¹¹ Han började genast arbetet med att skaffa information om det pågående folkmordet i Ungern.¹² Svenska UD fick fortlöpande in uppgifter om hur situationen förvärrades för judarna i Ungern. Som en del av denna rapportering fanns vittnesmål från två slovakiska judar, Rudolf Vrba och Alfred Wetzler, som lyckats fly från Auschwitz. Deras utförliga rapport visade vad som pågick i förintelslägret Auschwitz-Birkenau. Liknande, om än inte lika utförliga, vittnesuppgifter fick också Wallenberg tillgång till när han väl var på plats i Budapest.¹³

Den ungerska huvudstad som Wallenberg anlände till den 9 juli 1944, präglades av »olösta konflikter, osäkra allianser och skiftande lojaliteter«.¹⁴ Bidragande till det osäkra klimatet var att det i Ungern inte saknades samband mellan hjälpaktioner och underrättelseverksamhet.¹⁵ Dessutom hade den, sedan lång tid tillbaka, starka antisemitismen – under mellankrigstiden kallades Budapest ofta »Judapest« – fått fritt spelrum i takt med att tyskarna och pilkorsarna fått allt större inflytande. På den svenska legationen hade arbetet med att rädda Ungerns judar redan påbörjats. Sedan några månader tillbaka var Ivan Danielsson och Per Anger i full gång med att bistå så många som möjligt av dem som sökte hjälp. Wallenberg kastade sig huvudstupa in i arbetet. Hans första tid kännetecknades av lugnet före stormen, vad som träffande har kallats för Budapests indiansommar. I början av juli avbröt amiral Horthy regeringssamarbetet med tyskarna och beordrade att deportationerna skulle avbrytas. För judarna på den ungerska landsbygden kom åtgärden för sent, men beslutet innebar en frist för dem som levde i huvudstadens getto. Både vid denna tidpunkt och senare bedrev Wallenberg ett intensivt förhandlingsarbete med såväl tyska och ungerska myndighetspersoner som judiska organisationer. Han, liksom Danielsson och Anger, rapporterade även till UD i Stockholm om judarnas utsatta situation.¹⁶

Läget försämrades drastiskt i oktober 1944, efter att de uttalat antisemitiska pilkorsarna tagit makten. Ursprungligen var det tänkt att Wallenberg skulle återvända till Sverige i september 1944, men han stannade kvar i Budapest när den politiska situationen förvärrades. Månaderna efter pilkorsarnas maktövertagande visade sig bli den värsta och farligaste perioden, både för de förföljda judarna och för dem som försökte hjälpa dem. Det var framför allt under oktober månad som Wallenberg genomförde de insatser som sedermera kom att

utgöra grunden för hjälteberättelserna om honom, något som inte minst framgår av redogörelser från överlevande.¹⁷ Att situationen var farlig var alla som hade insyn i arbetet medvetna om. De största farhågorna var förknippade med de alltmer desperata tyskarna och pilkorsarna. I takt med att Röda armén, sakta men säkert, bröt ner det envisa motståndet kring och i Budapest, stod det klart att personalen vid den svenska legationen skulle tvingas ta sig till Sverige via Sovjetunionen. Det skulle med stor sannolikhet bli en både fysiskt mödosam och byråkratiskt besvärlig hemresa, menade både Lauer och Wallenberg. Den senare var under de sista dagarna innan han arresterades av Röda armésoldater osäker på om de sovjetiska myndigheterna såg honom som vän eller fiende, men ingenting tyder på att han, eller någon annan, förutsåg vad som skulle komma.¹⁸

Hjältelika mönster

Det saknas, som synes, inte dramatiska inslag i Wallenbergs liv, men levnadsteckningarna över honom förenas av likartade urval. En rimlig utgångspunkt är att de som har skrivit om honom har velat ge så heltäckande beskrivningar som möjligt, men det utesluter inte att vissa sidor av hans levnadsbana tonats ned och, framför allt, att andra har förstärkts, först och främst för att bidra med psykologiskt trovärdiga förklaringar till hans modiga agerande i Budapest 1944–1945. Även ifråga om redogörelserna för Raoul Wallenbergs barndom, uppväxt, utbildning, karriär och avgörande insats i Budapest, kan vi förmoda att författare gjort avvägningar kring vilka händelser de velat framhäva, framför allt för att förklara hans agerande i Ungern.

Annorlunda uttryckt står uppfattningar om vad som egentligen hände och senare tiders bruk av denna historia i nära relation till varandra. »Översatt« till ett annat exempel kan en opartisk historiker knappast betrakta de strider som slutade med Operation Dynamo, det vill säga evakueringen av brittiska, franska och belgiska soldater från stränderna vid Dunkerque i månadsskiftet maj–juni 1940, som någonting annat än en katastrof för de allierade och en triumf för de tyska stridskrafterna. Men samme historiker måste rimligen även analysera den så kallade Dunkerqueandan, som blev en samlingsbenämning för viljan att utvinna goda exempel ur nederlaget i syfte att främja en anda av fortsatt motstånd, återuppbyggnad och revansch: »Katastrofen och reaktionen på katastrofen (ur brittisk synvinkel) och oförmågan att dra fördel ur segern (ur tysk synvinkel) är oskiljaktiga delar av samma

berättelse», klagör den brittiske historikern Norman Davies i sin syntes över andra världskriget i Europa.¹⁹

I sin studie av monument över Raoul Wallenberg har Tanja Schult identifierat ett mönster i biografier över honom, som går tillbaka till de första levnadsteckningarna, publicerade strax efter krigsslutet och i vilka hans hjältemodiga agerande hade en framträdande plats. Ofta applicerades redan välkända motiv från traditionella hjälteberättelser på Wallenberg, alltifrån att han fötts med segerhuva via hans förkärlek för utmaningar och beredvillighet att som ensam kämpe stå upp mot en brutal regim och dess hantlangare, till det tragiska slutet då han övergiven av de sina och ännu ung möter döden. Likt Joseph Campbell i dennes *The Hero with a Thousand Faces* utgår Schult från att hjälteberättelser kan ha stor inbördes variation, men utan att det nödvändigtvis får några negativa konsekvenser: »The classical hero patterns are extended by finding suitable terms that both fit the Wallenberg narrative as well as our contemporary understanding of the hero concept«, sammanfattar hon.²⁰ Det är därför inte förvånande att finna att Wallenbergs väg till Ungern har beskrivits utifrån diametralt olika utgångspunkter. Journalisten Ricki Neuman undrar över vilka faktorer som kan förklara förvandlingen från en lågmäld affärsman, rentutav en blek figur, »till en kraftfull härförare«.²¹ Någon har funnit den avgörande förändringen i USA-vistelsen. En tidigare bekant var efter hans hemkomst från USA tagen av den »nyc« Raoul, som kunde gå som en stormvind genom rummet medan han bollade djärva idéer och uppslag.²² Fler har valt att med facit i hand betona kontinuiteter och har därför sökt hjältedrag i Wallenbergs liv, från de tidiga åren fram till att han som 31-åring anlände till Budapest. En judisk medarbetare tecknar en man som var väl skickad för uppgiften men som överträffade sig själv i Ungern: ung, äventyrlig, passionerad, humanistisk med ett stort rättvisepatos som ofta syntes vara bekymrad.²³ Hans halvsyster Nina Lagergren tar steget fullt ut och förklarar att »[d]et var inga tillfälligheter som styrde Raoul mot Ungern och räddningsaktionen av judarna. Raoul hade alla de egenskaper som krävdes för att lyckas med sitt svåra och farliga uppdrag.«²⁴

Den röda nejlikan

I en historiekulturell analys av Raoul Wallenberg är det av intresse att fundera över frågan om vilka hjältar Wallenberg själv hade, vilka hjälteberättelser som kan tänkas ha inspirerat

honom och hur dessa berättelser sedermera har relaterats till Wallenberg. Två av Wallenbergs förebilder gjorde i verkliga livet stora insatser för att hjälpa flyktingar och människor i nöd. I efterhand har Elsa Brändströms och Fritiof Nansens insatser för att bistå krigsfångar och flyktingar under första världskriget emellanåt vävts samman. Därtill är uppgiften att Wallenberg fann inspiration i deras gärningar vanligt förekommande i litteraturen om honom, inte minst på grund av hans släktskap med Brändström och att han kallade sin rekonstruktionsplan för det efterkrigstida Budapest för Nansenplanen.²⁵

En förebild som har lyfts fram i minst lika hög grad är Den röda nejlikan. Nina Lagergren har berättat att hon och Raoul såg, den då förbjudna, *Pimpernel Smith*, även kallad *Mr. V* (1941), vid en sluten visning i Stockholm. Efter föreställningen ska Wallenberg ha sagt till sin syster att filmhjältens räddningsaktioner av flyktingar undan nazisterna hade inspirerat honom och att denna typ av räddningsaktioner var något han själv skulle vilja göra. Uppgiften, som är flitigt refererad till i litteraturen, inbjuder till ett orsak-verkan-resonemang, enligt vilket fiktionen både föregår och inspirerar den faktiska utvecklingen.²⁶ Tidigare forskning har satt punkt efter denna slutsats. Jag skulle vilja hävda att det finns mer att utvinna ur Raoul Wallenbergs förtjusning i Röda nejlikan, eftersom berättelsen om denne litteräre och filmiske förebild avslöjar mycket om mellankrigstidens hjälteideal.

Filmen *The Scarlet Pimpernel* (*Den röda nejlikan*, 1934) har klassats som »kontrarevolutionär».²⁷ Sant är att det goda engelska styret framhävdes i *The Scarlet Pimpernel* genom jämförelsen med den franska revolutionshysterin. I skarp kontrast mot idel, ädel adel i Storbritannien står den franska terrorns maktthungriga ledarskikt, skäggstubbiga revolutionsgardister och blodtörstiga arbetar- och bondekvinnor. De senare sitter och stickar flitigt och låter sig endast avbrytas när det är dags för ännu en omgång av företrädare för den franska överklassen att tappa huvudet för Madame Giljotine. Men den brittiske aristokraten Sir Percy Blakeney's hemliga undsättningsaktioner för att rädda franska adelsmän och adelskvinnor undan giljotinen i franska revolutionens Paris handlar inte i första hand om störtandet av den gamla regimen var riktigt eller ej, utan är en protest mot urskillningslös terror. Därför har den blivit en ofta anförd förebild för senare räddningsaktioner av offer undan blodtörstiga regimer, inte minst den nazistiska.

Ursprungligen var *The Scarlet Pimpernel* en teaterpjäs. Den ungerskättade baronessan Emmuska Orczys pjäs gjorde emellertid ingen succé vid uruppförandet 1903. Med tanke på

att franska revolutionen var ett ämne som var mycket gångbart i brittisk historiekultur gjordes ett nytt försök 1905 med en omskriven sista akt. Denna gång var framgången ett faktum, inte minst på grund av att ungerskan Orczy i Pimpernel hade lyckats fånga den perfekta gestaltningen av den engelske gentlemannen. Snart efter Londonpremiären omarbetade Orczy pjäsen till en roman, som även den firade stora framgångar såväl i Storbritannien som i andra länder. Fram till 1940 fortsatte hon att skriva romaner om Den röda nejlikan, hans familj och medarbetare, men ingen av dem kunde i popularitet konkurrera med förstlingsverket. Dess huvudperson kom att bli en gångbar modell för 1900-talshjälten, framför allt under mellankrigstiden, då en rad populärkulturella heroer utformades med Scarlet Pimpernels dubbla identiteter i åtanke. Till de mer välkända hör Scaramouche, Zorro och Superman (Stålmannen).²⁸

Bidragande till Scarlet Pimpernels fortsatt stora framgångar var filmversionen från 1934, regisserad av Harald Young med bistånd av Lajos Biro och bröderna Alexander och Vincent Korda, som liksom Orczy bäst kan beskrivas som ungerskättade anglofiler och beundrare av det brittiska imperiet. För Alexander Korda var filmatiseringen en gammal dröm som gick i uppfyllelse och han vägrade lyssna på dem som inte trodde på projektet. Han menade att för en bok som hade sålt i fem miljoner exemplar var oddsen goda för en succé även på vita duken. Och förutsättningarna var goda. Orczys roman var nämligen präglad av några av filmens främsta kännetecken: rörelse och intensitet. Då den dessutom var fylld av äventyr och dramatik var den som gjord att överföras till rörliga bilder.²⁹ *The Scarlet Pimpernel* fick också ett stort gensvar. Den uppskattades överlag av samtidens recensenter och publik och låg högt på listan över de mest populära titlarna.³⁰ Minnet av Röda nejlikan i Leslie Howards gestalt levde kvar i åtminstone ett årtionde till, som ett romantiskt ideal för de kvinnor som lockades av den modige, geniale hjälten som doldes bakom fasaden av en fjant.³¹

Leslie Howard var ett så gott som givet val för huvudrollen. Howard, född 1893 i London av en brittisk-judisk mor och en ungersk-judisk far, hade under 1920- och det tidiga 1930-talet gjort sig känd för sina ironiska och humoristiska roller, både på teaterscener och på vita duken. Hans centraleuropeiska bakgrund tonades ned i det mycket medvetna imageskapande som filmbolagen premierade. I den officiella versionen framstod han både i privatlivet och på scen, i likhet med pjäsens och romanens Pimpernel, som kvintessensen av den noble engelsmannen: intelligent, förfinad, gentlemannalik,

sofistikerad och känslig. Engelska egenskaper lyfts även fram utan några explicita jämförelser, såväl i diktens idealiserade form som i avfärdandet av faran. När Blakeney är i sällskap med sina sammansvurna fnyser han åt riskerna. Howards egna erfarenheter som soldat i den brittiska armén var skrämmande. Han hade 1916 återvänt från slagfälten, svårt traumatiserad.³² Sådana aspekter söker åskådaren förgäves efter i *The Scarlet Pimpernel*. Likt idealtypiskt tecknade hjältelika brittiska soldater, som kämpade på första världskrigets slagfält två årtionden dessförinnan, liknar filmens röda nejlika krig och farofyllda räddningsaktioner vid gentlemannamässiga sportevenemang.³³

Vid tiden uttrycktes även från amerikanskt håll att landets förebilder oftare än på andra håll var underhållare som baserade sin hjältestatus på andra och mindre uppbyggliga kvaliteter än såväl landets historiska heroer och martyrer som andra länders förebilder.³⁴ Det var en slutsats som fick ett tydligt genomslag i den svenska bedömningen av Leslie Howard. Enligt en beskrivning var han personifikationen av »en modern hjälte« och var i en och samma person riddaren, dandyn och den ömsinte älskaren. Det var raka motsatsen till motspelaren i den episka succéfilmen *Gone with the Wind* (*Borta med vinden*, 1938), Clark Gable. Denne var en cowboyp: »brutal, nonchalant, hungrig på kvinnor och revolverskott, visky och råbiffar«. Mot denna vulgära, amerikanska brutalitet, sprungen ur en våldsam nybyggartadition, stod Howards engelska förfining, elegans och moderniserade hjälteideal. »Det var som smultron och champagne efter råbiffen och viskyn«, klargjorde en svensk beundrare.³⁵ En annan svensk skribent betonade att Howards »rätta vapen var inte revolvern eller värjan, utan [...] finessen, fantasien, kvickheten, kulturen«.³⁶

Den brittiske skådespelaren förkroppsligade även en omdefinierad syn på manlighet, där stil, glamour och känslighet verkade sida vid sida med den klassiskt manliga kulten av fysiska äventyr och risktagande. Det var egenskaper som, av olika skäl, attraherade både män och kvinnor. Mot denna bakgrund var Howard som klippt och skuren i huvudrollen av filmatiseringen av *The Scarlet Pimpernel*. Han förmådde som ingen annan visa på dubbelheten hos Sir Percy. Å ena sidan märks ett »kvinnligt« modeintresse som kombineras med ett avfärdande av politiska frågor. Å andra sidan visar Howards blixtnabba skiften i ansiktsuttryck och kroppsspråk att Blakeneys förmenta vekhet och snobbighet inte har någonting gemensamt med hans handlingskraftiga och modiga alter ego. Med hjälp av blygsamhet och ett medvetet avståndstagande

från uppskattade »manliga« egenskaper – Blakeney och hans manskap är beredda att stå ut med nesan att avfärdas som omanliga, ointressanta och egocentrerade överklasstölpar för att undgå upptäckt – gäckar de gång efter annan den hänsynslöse och målmedvetne franske polischefen. Den röda nejlikan liknas av Blakeney vid en enkel blomma vid vägkanten. Som symbol fungerar den som signal för möten, gärna sådana som i *The Scarlet Pimpernel* sker i lönndom.³⁷

1940-talets Röda nejlika

Efter krigsutbrottet 1939 var det inte ovanligt att historiska händelser togs i bruk för att kommentera den rådande utvecklingen. Så hänvisades det till exempel till drottning Elisabeth I:s motstånd mot det erövringslystna Spanien under 1500-talet i flera anglosaxiska filmproduktioner, med det underförstådda budskapet att den spanske kungen Filip II hade sin efterträdare i Adolf Hitler. I likhet med flera andra skådespelarkolleger på båda sidor av Atlanten ställde sig Leslie Howard i den brittiska nationens tjänst, vilket för hans del resulterade i propagandaarbete, det vill säga filmproduktion under nya förutsättningar. För Howards del var det dock inte fråga om att bedriva detta propagandaarbete under historisk täckmantel. Han oroades av de samtal han förde med flyktingar från Nazityskland och tyskockuperade länder samt rapporter om framstående personer i Tyskland som hade försvunnit eller mördats. Dessa kontakter med flyktingar från Tyskland fungerade även som inspiration till en uppföljare till *The Scarlet Pimpernel* där handlingen förlades till nutid, tillika den första brittiska krigsfilmen under andra världskriget, *Pimpernel Smith*. En möjlig inspirationskälla var den brittisk-tyske juden Wilfrid Israel, som efter Kristallnatten lyckades föra 8 000 judar från Tyskland till Storbritannien. När han och Howard träffades lär den senare ha utnämnt Israel till en livs levande Röda nejlika.³⁸

The Scarlet Pimpernel utspelades i en tid 150 år före filmens samtid, men det saknades inte möjligheter att läsa in den oroliga samtiden i den. Filmens brittiske tronarvinge tvingas konstatera att om fransmännen löper amok inom det egna landets gränser är möjligheterna för ett direkt brittiskt ingripande begränsat. Det var ett konstaterande som hade giltighet både för situationen 1792 och 1934, där utvecklingen i Tyskland inte bådade gott. Det för filmen centrala flyktingtemat fyllde funktionen av att påvisa den stora skillnaden mellan första världskrigets Tyskland och det samtida under Hitlers styre.

Under åren 1914–1918 hade intellektuella och konstnärer stannat kvar i landet och på allehanda sätt stöttat den tyska saken. Nu var läget ett annat. Många hade flytt från Tyskland och stod i stället bakom de allierades krigsansträngningar.³⁹

Sir Percy avlöstes i *Pimpernel Smith* av den tillsynes likaledes förvirrade och verklighetsfrämmande arkeologiprofessorn Horatio Smith, men precis som sin adlige föregångare är Smith en mästare i att hjälpa regimotståndare att fly undan terror och skräckvälde. Att detta har flyttat från 1790-talets revolutionära Frankrike till samtidens Nazityskland behövde biobesökarna inte sväva i okunnighet om. En svartklädd ss-mans uttalande om att »i Nazityskland kan inte någon hoppas på att bli räddad av någon«, satte effektivt tonen. Detsamma kan sägas om kontrasten mellan reklamaffischen »Come to Romantic Germany«, med en vacker kvinna i ett pastoralt landskap, och ljudbandets skottsallor och Hitlers aggressiva tal.

Under täckmanteln av en vetenskaplig expedition beger sig Smith i filmens 1939 med sina studenter på en expedition till Nazityskland. Den officiella anledningen är att finna spåren efter en arisk civilisation i Centraleuropa. Professorn tar hjälp av olika förklädnader, men den bästa är hans agerande. Nazisterna söker efter en handlingskraftig person. Till det yttre är Smith allt annat än detta. Till och med efternamnet Smith signalerar all daglighet, en engelsk motsvarighet till Svensson. Under devisen att han inte är en spektakulär person som ogillar våld smälter han in i omgivningen, inte minst med hjälp av sin spelade förvirring. I *The Scarlet Pimpernel* är Blakeney en gift man. Äktenskapet har dock svalnat på grund av vetskapen om att hustrun har angivit en adelsfamilj. Det är först efter att anledningen till angivelsen, en begången oförrätt mot henne, och efter att hon visat sig vara villig att offra sig för att rädda Röda nejlikan som lyckan åter ler mot paret. I *Pimpernel Smith* är romantiken länge frånvarande, men professor Smiths ointresse för kvinnor – han låter först påskina att hans idealkvinna är statyn över Afrodite – visar sig så småningom vara spelat. Men först och främst är han en gentleman. Hans förnamn, detsamma som en av Storbritanniens främsta hjältar, amiral Horatio Nelson, antyder att det bakom den stillsamma fasaden finns andra kvaliteter.

Sina studenter lyckas Smith inte lura i längden, framför allt inte den minst studiebenägne, men i övrigt entusiastiske och impulsiva, amerikanske deltagaren. Efter att ha konfronterat professorn med uppgiften att han är Pimpernel Smith ställer de solidariskt upp bakom honom på de farliga uppdragen. De egenskaper som framför allt var förknippade med Howard

– kvickhet, humor och ironi – är liksom i *The Scarlet Pimpernel* rikligt exponerade i *Pimpernel Smith*. Dessa egenskaper görs, precis som i föregångaren, till specifikt brittiska egenskaper. De står i skarp kontrast till tyskarnas totala brist på humor. Budskapet förstärks av att filmens ss-chef oroar sig över engelsmännens hemliga vapen – deras »sense of humour«.

I båda nejlikefilmerna försöker diktaturernas hantlangare avslöja hjälten vid baler, som också blir tacksamma sammankomster för filmmakarna att påvisa skillnaderna mellan briter å ena sidan och fransmän respektive tyskar å den andra. När briter i *Pimpernel Smith* skämtsamt deklarerar att temat för årets nazistiska Nürnbergdagar är fred går ironin följaktligen spårlöst förbi tyskarna. Likaså är briternas bildning på en helt annan nivå än den tyska. Smith står inte främmande för att recitera den engelske poeten Rupert Brookes dikter. Vidare påstår ss-generalen von Graum, mästerligt spelad av Francis Sullivan, i ett samtal med Smith att tyska forskare en gång för alla bevisat att William Shakespeare var tysk. Smiths svar lyder: »Ni måste medge att den engelska översättningen är högst anmärkningsvärd.« Scenen är typisk för filmen, i vilken nazisterna blir konstant nedvärderade. Med detta i åtanke klassade en svensk kritiker, strax efter krigsslutet 1945, *Pimpernel Smith* som ett typexempel på »det antinazistiska oskuldstillståndet«, vilket gjort sig påmint i krigets inledningsskede.⁴⁰ Förvisso fanns det en fara i en sådan bild, men den speglade en psykologisk önskedröm – »skön att hänge sig åt och ångestreducerande att delta i«, för att citera filmvetaren Leif Furhammar och författaren Folke Isaksson.⁴¹ Samtidigt fanns det en allvarlig samtidsrelevans i såväl *The Scarlet Pimpernel* som i *Pimpernel Smith*. »Leslie Howard spelade inte Röda Nejlikan som en historisk äventyrsfilm. Dagens dödligt allvarliga kamp om människovärdet gav sin färg åt rollen och den fick sin fortsättning i [...] 'Pimpernel Smith'«, konstaterade en av skådespelarens svenska minnestecknare.⁴²

Att försöka omvandla en faktisk tragisk utveckling till komedi, med humorn som ett vasst vapen riktat mot Hitler och hans anhang, var ingen garanti för succé åren kring 1940. *The Great Dictator* (*Diktatorn*, 1940) blev Charles Chaplins största kommersiella framgång och Ernst Lubitschs *To Be or Not to Be* (*Att vara eller inte vara*, 1942) åtnjuter sedan lång tid tillbaka klassikerstatus. I båda fallen utsattes filmerna emellertid för skarp kritik på grund av ämnesvalen. Förväxlingskomedier med Hitler i den indirekta huvudrollen fick många bedömare i USA och Storbritannien att höja röstläget.⁴³ Mottagandet av *Pimpernel Smith* var däremot överlag positivt. Den mötte invändningar från

dem som önskade en mer »realistisk« skildring, men realism var ingalunda det enda gångbara argumentet för god underhållning vid denna tid. *Pimpernel Smith* var en av de framgångsrikaste filmerna under andra världskriget.⁴⁴

En bidragande faktor till framgången var att den var en propagandaprodukt som drog nytta av mytologiska element av skilda slag. På en nivå är de båda nejlikefilmerna lyckade uppdateringar av den klassiska berättelsen om den kvicktänkte hjälten som drar den väldige skurken vid näsan. Hjältens insats blir än mer beundransvärd eftersom skurken utövar utpressning mot den vackra kvinnan, tillika hjältens romantiska intresse. I båda fallen går hon under protest och med stora samvetskval med på att gillra en fälla för huvudpersonen. Furhammar och Isaksson påtalar i standardverket *Politik och film* att ett vanligt tema i folklöre är personer som tvingas ställa upp för skurken, men som frias när påtryckningarna från denne är röjda ur vägen.

De fäster även uppmärksamheten på att *Pimpernel Smith* visserligen inte är en religiös film, men att den anknyter till den kristna mytologin som var allmängods i det tidiga 1940-talet. Kanske var det därför möjligt för många i publiken att dra paralleller mellan Howards karaktär och Kristus. Smith är bokstavligen en frälsargestalt för alla som han räddar. Han kan som ingen annan förflytta sig mellan den onda, nazistiska sfären och den egna, idealistiska. Professorn är lärare för en krets av lärjungar som till att börja med inte förstår hans storhet och det är först när de ser hans skadade hand som de inser hans sanna identitet. Såret har uppkommit när Smith, utklädd till en fågelskrämma, blir måltavla för en prickskjutande tysk soldat som vaktar de koncentrationslägerfångar som utför tvångsarbete på jordbruksfälten. Efter att skottet avlossats hänger den sårade Smith som om han vore korsfäst, med huvudet framåtlutat såsom i en av passionsmålningarna och med blodet droppande från sin hand. Likheten med frälsaren återkommer i filmens final, med löftet om att Smith ska återkomma/återuppstå.⁴⁵

De brittiska propagandisterna planerade att Leslie Howard skulle besöka Sverige i juni 1942 för en föreläsningsturné. Planerna fick skrinläggas då Howard var fullt upptagen med att regissera en ny spelfilm med tydlig propagandistisk potential, *The First of the Few* (1942). Denna biografifilm om R. J. Mitchell, den framgångsrike konstruktören bakom jaktplanet Spitfire, var även den en uttalad propagandaprodukt, därtill högt skattad i Storbritannien, där en skribent utnämnde den till »en av de mest inspirerande brittiska filmer som någonsin gjorts».⁴⁶

Att ett sådant besök hade haft stora möjligheter att nå framgång framgår av de många positiva omdömena om Leslie

Howard och hans filmer som gavs i svensk press, både före och efter hans tragiska bortgång 1943.⁴⁷ Men även om det inställda besöket blev en motgång hade brittiska ambassaden i Stockholm andra vägar att nå ut till politiskt och kulturellt inflytelserika svenskar. Vid återkommande tillfällen arrangerade de filmkvällar, till vilka de bjöd in prominenta huvudstadsbor som ett led i marknadsföringen av den brittiska sidans syn på den pågående världskonflikten. Det skedde bland annat i efterspelet till den, redan i samtiden uppmärksammade, tyska förstörelsen av det tjeckiska gruvsamhället Lidice i juni 1942, vilket var en tysk hämnd för mordet på ss-generalen Reinhard Heydrich. De journal- och spelfilmer som producerades till följd av detta dåd utgjorde huvudattraktionen vid dessa sammankomster.⁴⁸ Vid ett antal tillfällen 1942 fyllde *Pimpernel Smith* samma funktion. Den visades dock, i en något förkortad version, endast ett fåtal gånger.

Tyska propagandamyndigheter utövade starka påtryckningar för att man i Sverige skulle visa mer tysk och mindre västallierad film. Särskilt under de första krigsåren, då den tyska armén syntes vara oöverbärrande, vann tyskarna ofta gehör för sina krav. I fallet *Pimpernel Smith* ville den tyske propagandaministern Joseph Goebbels inte bara förhindra att den visades på svenska biografier, utan krävde också att ambassadvisningarna av filmen skulle upphöra. De svenska myndigheterna gick honom till mötes.⁴⁹ Däremot kunde han inte hindra att *The Scarlet Pimpernel* fick nypremiär 1942 i en ny kopia och i de stora salongerna. Omdömena var så gott som utan undantag översvallande. *The Scarlet Pimpernel* hade stått emot tidens tand och Leslie Howards eleganta och humoristiska framförande var ett kärt återseende.⁵⁰ Mycket tyder därför på att den tyska propagandan vann en pyrrhusseger. *Pimpernel Smith* var förbjuden men vida omtalad. Enligt en uppgift i *Expressen* i maj 1945 lyckades så många som en halv miljon svenskar se filmen illegalt.⁵¹ Även om man inte hade möjlighet att se den under krigsåren, lär det inte ha varit svårt för biografbesökaren, om hon eller han så önskade, att utifrån förlagan dra paralleller mellan revolutionens Frankrike och nazismens Tyskland.

Vid en av de visningar som ändå blev av före förbudet såg, som sagt, Raoul Wallenberg *Pimpernel Smith* tillsammans med sin syster Nina Lagergren och blev inspirerad. Det är knappast förvånande att Wallenberg tog *Pimpernel Smith* och den på ytan bortkomne, men egentligen elegant humoristiske och modige, Horatio Smith till sitt hjärta. I Wallenbergs brev finns flera exempel på att han anslöt sig till ideal som Howard förmedlade via Smiths karaktär. I december 1944

Fiktionens röda nejlika och verklighetens motsvarighet stående vid skrivbord. I många avseenden är det värt att betona likheterna dem emellan, men när Leslie Howards Horatio Smith återfinns på kontoret är syftet att framhäva kontrasten mellan den förvirrade professorn och hans handlingskraftiga alter ego, Pimpernel Smith. Raoul Wallenberg utträttade däremot räddningsinsatser på kontoret – han var en »skrivbordsräddare«.

sammanfattade han situationen i Budapest som »riskabel och spänd« med ständiga hot om våld, kidnappning och ond, bråd död. Den egna arbetsbelastningen beskrev han som »i det närmaste övermänsklig«. Noteringens final andades tapperhet och tillförsikt: »På det hela taget är vi vid gott mod och glädjer oss åt striden.«⁵² Enligt en annan berättelse återkom han strax efter årsskiftet 1944–1945 till den svenska legationen med splitterskador, vilka inte syntes bekymra honom nämnvärt: »'Det erinrar mig om ett ungdomsäventyr i Förenta Staterna', skämtar han. 'Men riskerna var faktiskt inte så stora där'.«⁵³

Måhända var den episod som åsyftades när han under en resa i USA ett drygt tiotal år tidigare, hotades med en revolver av fyra män i sin egen ålder, varefter han rånades och slängdes i ett dike. Huruvida han verkligen var rädd vet vi ingenting om. Hans berättelse till modern andas däremot en medvetet utformad distansering till faran. Rånarna »sågo ganska otrevliga ut«. När de väl rånat honom bad han dem köra tillbaka honom och hans bagage till landsvägen. »Vid det här laget hade de blivit förskrämda, kanske på grund av mitt lugn, ty jag kände mig verkligen alls icke ängslig; hela tiden tyckte jag det var ganska intressant.« Äventyret, fortsatte han, hade inte bekommit honom värre än att han hoppat på ett förortståg och anmält incidenten för polisen. Att sluta lifta var det heller inte tal om.⁵⁴ Leslie Howard hade säkerligen inte haft några svårigheter att gestalta ett sådant upphöjt lugn.

Bidragande till betoningen av Horatio Smiths och Raoul Wallenbergs gemensamma drag är att de båda framställs som frälsar- och ledargestalter. Till det yttre liknar Smith lika lite en hjälte som den arkitektutbildade Wallenberg. Han är inte spektakulär, men låter sig heller inte skrämmas av mäktiga, skräckinjagande och hänsynslösa fiender.⁵⁵ Av minst lika stor betydelse är de öden de gick till mötes. Slutscenen i *Pimpernel Smith* utspelas på en järnvägsstation där von Graum planerar att skjuta Smith under ett »flyktförsök«. Dessförinnan håller Smith ett brandtal där han deklarerar att nazisterna är dömda till undergång. De har tagit de första stegen på mörkets väg, från vilken det inte finns någon återvändo. När filmen spelades in var koncentrationslägren i Tyskland en realitet som var uppe till diskussion i västerländsk press. De tas upp i filmen när Smith och hans studenter, under täckmantel av att de tillhör det i samtiden uppmärksammade tysk-amerikanska vänskapsförbundet, utför en djärv fritagning av en oppositionell ur ett koncentrationsläger.⁵⁶

Vid tiden kring 1940 kunde knappast Howard, eller någon annan, föreställa sig den utveckling som ledde till

massavrättningar bakom fronterna i Sovjetunionen och uppförandet av förintelseläger på polsk mark. Talande är Charles Chaplins kommentar i sin självbiografi. Om han haft vetskap om vad som hände i Nazityskland hade han inte inkluderat scener från ett koncentrationsläger i *The Great Dictator*.⁵⁷ Joel Rosenberg har konstaterat att man i det efterkloka perspektivet ska vara försiktig att tro att filmer kan påverka historiska förlopp, men några av dem kan inte desto mindre fånga väsentliga inslag i sin samtid. I en utförlig och insiktsfull analys av *To Be or Not to Be* påpekar han att dess regissör, Ernst Lubitsch, lyckades teckna nazismen på kornt, vilket många besökare antagligen inte insåg 1942.⁵⁸ Resonemanget kan med fördel överföras på *Pimpernel Smith*. När filmen spelades in var Förintelsen som fenomen, så som vi känner till den i dag, okänd, vilket gör att Smiths ord om nazisternas påbörjade marsch in i mörkret får en profetisk innebörd för sentida betraktare.

För Raoul Wallenberg blev Förintelsen däremot en tragisk realitet som han bekämpade efter bästa förmåga. Likheten står därför att finna på det symboliska planet. När Smith försvinner in i dimman på järnvägsplattformen blir det för eftervärlden en föräning om Wallenbergs nära nog spårlösa försvinnande. Förutom det tragiska faktum att Wallenberg försvunnit konstaterade en svensk ledarskribent 1957 att hans öde tyvärr varit alltför vanligt. I det stalinistiska terrorsystemet hörde försvinnanden av detta slag till vardagen och då var det alls inte säkert att han fått behålla sin identitet. Han kunde lika väl stå under det anonyma namnet Smith i de sovjetiska kartoteken, vilket skulle bidra till att så gott som omöjliggöra ett klagande av hans tid i Sovjetunionen.⁵⁹

Likheten mellan den fiktive Pimpernel Smith och verklighetens Raoul Wallenberg förstärks av att även Leslie Howards död 1943 delvis är hölj i dunkel. Det står klart att han var med på det flygplan som sköts ned av ett tyskt jaktplan utanför Gibraltar. Enligt uppgift trodde tyskarna att Winston Churchill var ombord, ett rykte som den forne premiärministern själv tog fasta på när han skrev sina memoarer efter kriget.⁶⁰ Någon sådan information kan tyskarna knappast ha haft. Däremot har det under lång tid spekulerats om att Howard var utsänd på ett hemligt uppdrag i syfte att hålla Spanien utanför andra världskriget. Att förhindra fullföljandet av detta uppdrag, i kombination om vetskapen vilken stor betydelse Howard hade för den brittiska propagandan, kan ha varit anledningen till att tyskarna ville röja honom ur vägen.⁶¹

Pimpernel Smith, Svensson och Raoul Wallenberg

I ett flertal euforiska reportage manifesterades ånyo populariteten för Den röda nejlikan-karaktären efter krigsslutet. Det gällde Bolinderchefen Birger Dahlerus, som försökt få fred till stånd innan det stora vansinnet bröt ut 1939. »Motor-Larsson« och en man som gått under benämningen »Hot« hade båda transporterat flyktingar och ammunition över Öresund. Den danska studentskan Rigmor Schou hade spelat in ljuden från motståndsrörelsens sabotageaktioner på skivor, vilka därefter smugglades till Storbritannien där de spelades upp i BBC:s europeiska radiosändningar. De hade alla det gemensamt att de beskrevs som moderna motsvarigheter till Scarlet Pimpernel och efterträdaren Pimpernel Smith, det vill säga andra världskrigets verkliga röda nejlikor.⁶²

Röda nejlikan var även framöver en populär symbol. Fem år efter andra världskrigets slut kunde svenskarna se Edvard Persson på vita duken som Anders Svensson. Hans lugna och trygga liv som odalbonde tar sig en oväntad vändning när han får reda på att hans brorson, sjömannen Ville, hålls kvar i den, av sovjetmakten besatta, nordtyska staden Stettin. På plats i Tyskland lyckas Anders Svensson kommunicera med de sovjetiska myndighetspersonerna med hjälp av sång, varefter han iklädd en »lånad« sovjetisk generalsuniform får kontakt med Ville. Hans flyktplan lyckas, men vid det laget har Anders Svensson blivit så god vän med de sovjetiska militärerna att de på frivillig basis ordnat med utlämningspappren för Ville. Vid hemkomsten väntar brorsonens oroliga och tacksamma hustru och moder och en likaledes imponerad ortsbefolkning som ger Anders det stolta smeknamnet Pimpernel Svensson, vilket även är filmens namn.

Utifrån *Pimpernel Svensson* kan vi dra två slutsatser. För det första står filmens handling i bjärt kontrast till, de vid tiden pågående, förhandlingarna med sovjetiska myndigheter om Raoul Wallenberg. I populärkulturens värld dominerade förhoppningen att det med hjälp av vin, kvinnor och sång skulle vara möjligt att kommunicera med den mäktige grannen i öst, och därmed kunna hemförlova svenskar som hamnat i kläm under andra världskriget eller i dess efterspel. För det andra är det uppenbart att filmberättelserna om Den röda nejlikan och Pimpernel Smith verkligen slagit an i Sverige. När *Pimpernel Smith* äntligen gick upp på biograferna 1945 fick den lika goda omdömen som *The Scarlet Pimpernel* fick tre år tidigare och som den även fortsättningsvis har fått.⁶³ Tongivande kulturpersonligheter som Georg Svensson, redaktör för *Bonniers*

Litterära Magasin, och hans författarkollega Artur Lundkvist hörde till dem som hyllade Leslie Howards skådespelarinsats och filmens intelligenta och ironiska scener, vilka »gömde en fin energi under den skenbart lätta inställningen till ämnet». ⁶⁴ »Helgjuten film» och »bubblande förtjusning» inför den »kwickaste och vettigaste film som gjordes under krigsåren», löd andra representativa omdömen. ⁶⁵ Med stor sannolikhet vann *Pimpernel Smith* även den breda publikens gillande, eftersom man valde att bygga upp en svensk film utifrån förutsättningarna att åskådarna kände till berättelsen om Den röda nejlikan och Howards gestaltningar på temat.

Pimpernel Svensson fick däremot ett blandat kritikermottagande. Flera bedömare lovordade de perssonska sånginsatserna och den välkände Robin Hood tyckte att det både var en festlig historia och ett av de bästa folklustspelen på länge. ⁶⁶ Andra fäste uppmärksamheten på amatörmässiga inslag och filmens politiska hållning – eller snarare brist på sådan – vilket föranledde recensenten i den kommunistiska tidningen *Ny Dag* att brännmärka filmen som »rekordartat naiv». ⁶⁷ *Svenska Dagbladets* bedömare var av samma åsikt och menade att i *Pimpernel Svensson* »når idiotin sublimes höjder». ⁶⁸

Pimpernel Svensson var visserligen inte en av Edvard Perssons mest framgångsrika roller, men nådde ändå en tämligen stor publik. Den byggde på typiska inslag från hans andra filmer: uppsluppen karnevalsanda i kombination med konsensusbudskap. Ett typexempel är Anders Svenssons omdöme om den sovjetiske generalen Vlasov: hade fler befäl liknat honom hade krig och elände inte behövts. »Detta är», skriver filmvetaren Kjell Jerselius, »ett ofta återkommande patos i Edvard Persson-filmerna; alla går att omvända och alla problem kan lösas, bara parterna kan komma samman över en bägare och i en trivsamt gemenskap få lära känna varann och tala ut.» ⁶⁹ Att humorn i den svenska tappningen var mindre besläktad med brittisk elegans och ironi och mer med folklustspel förklaras av att Perssons image var av ett annat slag än Howards. Som patriarkal fadersgestalt kom den förre att förkroppsliga den trygga skåningen, med ett ibland kärvt förhållande till men icke desto mindre trygg hemvist i »det svenska» – och han gjorde det lika effektivt som Howard personifierade brittiskhet.

Från svart till röd nejlika– Harald Edelstam och arvet från Wallenberg

Genomgången ovan ger vid handen att det, framför allt i symboliska avseenden och på flera nivåer, fanns och finns starka band mellan Den röda nejlikan, Pimpernel Smith, Leslie Howard och Raoul Wallenberg. I tidstypiska ordalag gjorde författaren och pacifisten Mia Leche Löfgren jämförelsen explicit i samband med krav på svar om vad som hade hänt Wallenberg 1947. Att läsa om hans gärningar var »som att läsa en äventyrsroman eller som att ånyo uppleva Röda Nejlikan i Leslie Howards skepnad. Här finns samma hjärtats outsinliga godhet, parad med en nästan munter uppslagsrikedom, och hos den oförvägne svensken kommer därtill en god portion av gäckande svenskt vikingalynne.«⁷⁰ Det är inte heller förvånande att finna att Wallenberg vid ett flertal senare tillfällen liknats vid en modern Scarlet Pimpernel även utanför Sverige.⁷¹ Det är därför ingen överraskning att Röda nejlikanberättelsen har överförs på andra som gjorde hjälteinsatser under Förintelsen. Oskar Schindler har beskrivits som »andra världskrigets röda nejlika«.⁷² Varian Fry, en amerikan som hjälpte hundratals judiska författare och konstnärer att fly undan Förintelsen, kallas »The American Pimpernel«.⁷³ Ett annat exempel är prästen Hugh O'Flarety, verksam i Vatikanen 1943–1945. Han gömde under dessa år nedskjutna stridsflygare och krigsfångar på rymmen, samtidigt som han bistod den italienska motståndsrörelsen. Allt medan ss arbetade för att stoppa honom. Hans öde låg 1983 till grund för en tv-film. Titeln var given: *The Scarlet and the Black*.⁷⁴

Den historiekulturella Röda nejlikan-kedjan tar inte slut där, utan kan med fördel utvidgas till att även omfatta Harald Edelstam, »ambassadören som blev pimperl«.⁷⁵ Han tillhörde den svenska aristokratin och utbildade sig först till officer med Per Anger som vän och kollega. Han gjorde, till skillnad från Wallenberg, UD till sin karriär. Edelstam gjorde sina första lärospår under andra världskriget. Under sin tid vid svenska legationen i Berlin reagerade han på att så lite gjordes från svensk sida när judar kom och begärde skydd. Han förflyttades snart till Norge, där han agerade för att rädda norska judar och motståndsmän. Hans ofta mycket djärva räddningsaktioner ledde till att Edelstam tilldelades hedersnamnet Den svarta nejlikan. Den insats som gjorde honom berömd inträffade när han var ambassadör i Chile. Den svenska regeringen stödde president Salvador Allende, som störtades i en militärkupp den 11 september 1973. Edelstam började snart arbeta för att ge skydd till dem som var förföljda av juntans militär och polis.

Han räddade därigenom hundratals vänstersympatisörer undan tortyr, fängelse eller avrättning.⁷⁶ Hans oortodoxa metoder väckte dock uppseende och vann heller inte allas gillande på UD. En av de högsta befattningshavarna där, Wilhelm Wachtmeister, var frustrerad över att Edelstam agerade utan att ta hänsyn till instruktioner från den svenska utrikesledningen. I stället var det hans egna humanitära passioner och ett starkt stöd från studentvänstern – den osynliga svarta nejlikan sades ha blivit radikalt röd – som drev honom. »Han agerade som någon slags Raoul Wallenberg i miniformat«, löd Wachtmeisters bistra omdöme.⁷⁷ Vid hemkomsten var det dock andra tongångar som gällde. Edelstam fick ett varmt mottagande, framför allt av de chilenska flyktingar som sökt sig till Sverige. I ett överlag radikalt samhällsklimat klassades hans möte med Cubas ledare Fidel Castro 1974 som ett möte mellan »två folkhjältar«.⁷⁸

Det varma mottagandet till trots har Edelstam aldrig uppnått samma hjältestatus som Wallenberg. Likheter inskräpades häromåret i samband med premiären av den svensk-dansk-mexikanska produktionen *Svarta nejlikan* (2007). Båda hade blivit till hjältar »när de satte livet och/eller karriären på spel för att rädda tusentals okända människor undan fångenskap, tortyr och död«.⁷⁹ Tilläggas kan att båda påstås ha blivit utsatta för tyska mordförsök under andra världskriget.⁸⁰ Men att vara en 1970-talstappning av Den röda nejlikan räckte lika lite som att ställas vid Raoul Wallenbergs sida. Till exempel upprepade Wachtmeister närmast ordagrant sin kritik av Harald Edelstam i en debatt med Edelstams son Erik som publicerades i anslutning till premiären av *Svarta nejlikan*.⁸¹

Erik Edelstam var inte bara kritisk till UD:s behandling av hans far, utan också till filmen.⁸² *Svarta nejlikans* främste försvarare underströk att den visserligen var fiktion, men samtidigt ett försök att skildra en hjälte på samma sätt som tidigare gjorts med Raoul Wallenberg och Oskar Schindler i *God afton, herr Wallenberg* respektive *Schindler's List*.⁸³ Släktskapet med såväl Den röda nejlikan som med Raoul Wallenberg underströks även i en scen där det tidiga 1970-talet i Chile kompletteras med en av Edelstams minnesbilder från en räddningsaktion av judar under andra världskriget. Den biografi över Edelstam som utkom två år därefter var uppbyggd på ett liknande sätt. Författaren Mats Fors inriktade sig huvudsakligen på Norge 1942–1944 och Chile 1973, vilket fick konsekvenser för helheten.⁸⁴ »Norge- och Chilehändelserna sitter med andra ord på varsin ände av ett tunt gungbräde som riskerar att knäckas«, noterade en recensent som även påtalade att vare sig Edelstam eller norska motståndsmän har lagt ut texten

om händelseutvecklingen i Norge. Resultatet var att Fors fått problem att integrera huvudpersonen i det större skeendet där.⁸⁵

Edelstams hjältestatus blev inte i någon större utsträckning hjälpt av *Svarta nejlikan*. Den lockade få besökare både till svenska och chilenska biografer. I en jämförelse med *God afton, herr Wallenberg* stod sig *Svarta nejlikan* slätt. Filmkritikern Mats Johnson påminde om den komplexitet som Stellan Skarsgård gav Wallenberg i den förstnämnda filmen, men som helt saknades i *Svarta nejlikan*.⁸⁶ En återkommande kritikersynpunkt var att den uppbrutna kronologin gjorde att det var svårt att följa handlingen och att valet av Michael Nyquist i huvudrollen var mindre lyckat. En filmkritiker sammanfattade biobesöket med att »[k]var på näthinnan dröjer sig enbart bilden av en gråspräng playboy på historielöst Tintinäventyr i främmande land«.⁸⁷ Att Edelstam inte har nått upp till Wallenbergs nivåer har emellertid inte bara, eller ens främst, med mottagandet av filmen om honom att göra. En viktig skillnad i eftervärldens syn på Wallenberg respektive Edelstam är att räddandet av chilenska vänsteraktivister inte har samma uppburna position i historiekulturen jämfört med räddningsaktioner till förmån för judarna under andra världskriget. Därtill överlevde Edelstam sitt uppdrag och avled först 1989 vid den mindre »hjärtelika« åldern av 76 år. Ytterligare en förklaring är att Edelstam var och förblev en diplomat. Wallenberg hade som bekant inte denna bakgrund och fick inte möjlighet att göra valet att fortsätta på denna bana eller ej. Edelstam hade under hela sin karriär rykte om sig att vara ett svart får i diplomatflocken, i skarp kontrast till »mumierna på UD«, för att citera *Svarta nejlikans* regissör Ulf Hultberg.⁸⁸ Den aktivistiska hållningen delade han onekligen med Wallenberg. Problemet vid skapandet av hans hjältebild är att han förblev något av en rebell, men att han ändå stannade kvar inom den diplomatkår som han både distanserades och distanserade sig från.

Att diplomatkåren inte är förknippad med hjältedåd har, om inte förr, framgått i samband med sändningen av TV-serien *Diplomaterna* under våren 2009. Scener från exklusiva partyn, strandbilder på en UD-tjänsteman omgiven av lättklädda kvinnor och rasistiska uttalanden från honom och hans kolleger i samband med ett nigerianskt statsbesök i Sverige resulterade i upprörda debattinlägg om »Gin & tonic-glidare«.⁸⁹ Som svar framfördes dementier av den bild som presenteras i Sveriges Television. UD:s försvarsadvokater betonar att kärnan bland dem som tjänstgör i utrikestjänsten är hårt arbetande tjänstemän. Mot dålig betalning och med svagt stöd från regeringskansliet försöker de försvara svenska intressen runtom i världen.⁹⁰

Andra drog en skarp skiljelinje mellan idol- och hjältedyrkan å ena sidan och diplomater å den andra. I den mån det fanns några undantag var det när Edelstam agerade som Röda nejlikan i Santiago de Chile 1973 och Raoul Wallenberg, även om han, hävdades det, var »mera CIA-agent än diplomat«.⁹¹

Inläggen kan förvisso ses som en moden mediestorm i en ankdam, men de kan – och bör – ses i ett större sammanhang. I ljuset av avslöjanden och debatter om bristande svensk neutralitet under såväl andra världskriget som kalla kriget finns det ett starkt behov av att hålla fast vid de inhemska diplomater som har gått i Den röda nejlikans fotspår. Bland dessa är Raoul Wallenberg alltjämt det främsta exemplet.

NOTER

- 1 Se t.ex. Ulf Zander, »Wallenberg: Man and Myth«, *The Hungarian Quarterly*, Summer 2006, Zander 2007a; Schult 2009; Schult 2010.
- 2 Maj von Dardel, Raoul, s. 107; Lagergren, s. 7; Böhm, s. 30–32; Schult 2009, s. 53–54.
- 3 Brev från Gustaf Wallenberg till Raoul Wallenberg 30/10 1934, i Gustaf Söderlund & Gitte Wallenberg (red.), s. 130–131.
- 4 Brev från Gustaf Wallenberg till Raoul Wallenberg 28/7 1929 och 18/5 1932; citatet är hämtat ur sistnämnda brev, i Gustaf Söderlund & Gitte Wallenberg (red.), s. 34–35, 60–62.
- 5 Sjöquist 1985, s. 18–19; Schult 2009, s. 35–36.
- 6 Gerö, s. 182–196; Gerner 1997, s. 178–180, 186, 275–276.
- 7 Kádár & Vági, s. 32–54; Deák, s. 50–65.
- 8 Kurt Stillschweig, »Judarna i Ungern«, *Judisk Tidskrift* 1944:4, s. 127.
- 9 Eliasson *et al*, s. 103–112. Se även Susanne Berger, »Pengar och politik omgav fallet Wallenberg«, *Svenska Dagbladet* 11/12 2007. Om Olsens verksamhet i Stockholm, se Agrell, särskilt s. 27–33, 169–172.
- 10 Koblik, s. 87–94, 106–119; Einhorn, s. 170–171.
- 11 Brev från Raoul Wallenberg till Gustaf Wallenberg 6/7 1936, i Gustaf Söderlund & Gitte Wallenberg (red.), s. 204.
- 12 Sjöquist 1985, s. 13–23; Schult 2009, s. 53–54.
- 13 Se t.ex. »Ang judefrågan« och »Auschwitzrapporten«; Raoul Wallenberg, »P.M. beträffande de ungerska judeförföljelserna«, publicerade i *Räddningen: Budapest 1944*, s. 47–111 och 148–152. Se även Einhorn, s. 169–170.
- 14 Handler, s. 54.
- 15 Agrell, *passim*.
- 16 Se dokument i *Räddningen*; Levine 2010, s. 129–245 och Levine 2010, 250–253.
- 17 Yahil, s. 36; Levine 1995, s. 260; Levine 2010, s. 290–317; Schult 2009, s. 57. Jfr Anger 1979, s. 62–78.
- 18 Brev från Koloman Lauer till Jakob Wallenberg 29/9 1944 och 19/12 1944, i Gert Nylander & Anders Perlinge (eds.), s. 100, 104. Se även Levine

- 2004, s. 57 och Levine 2010, s. 352–356, 368–370.
- 19 Davies, s. 27.
- 20 Schult 2009, s. 51–60; citat s. 60. Se även Campbell, s. 19–20.
- 21 Neuman, s. 77. Se även Handler, s. 7–9.
- 22 Sjöquist 1985, s. 17.
- 23 Adachi, särskilt s. 24.
- 24 Lagergren, s. 8. Se även King, s. 6, Rosenfeld, s. 17 ff och Schult 2009, s. 65, där hon skriver: »In retrospect, Wallenberg's upbringing appears as the optimal precondition for becoming a universal hero.«
- 25 Lévai, s. 7, 255; Derogy, s. 180–183, 254; Sjöquist 1985, s. 20; Linnéa, s. 27. Se även Schult 2009, s. 54–55.
- 26 Uppgiften härrör från Nina Lagergren och är omnämnd i t.ex. Bierman 1982, s. 55; Wästberg 1998, s. 5–7; Schult 2009, s. 55, Philip French, »Philip French's Screen Legends. No. 68: Leslie Howard 1893–1943«, *The Observer* 30/8 2009. Lagergren bekräftade den i en intervju med denna boks författare 29/4 2008.
- 27 Åsa Linderborg, »Jag köper inte det här« (debattinlägg om Sofia Coppolas film *Marie Antoinette*, 2006), *Aftonbladet* 21/11 2006.
- 28 Melman, s. 29–91, 247–277.
- 29 Tabori, s. 152; Melman, s. 264–265.
- 30 Tabori, s. 153–154; Melman, s. 270–272. Se även t.ex. Andre Sennwald, »Leslie Howard as the Scarlet Pimpernel in a Fine British Screen Version of the Famous Novel«, *The New York Times* 8/2 1935; recensionen i *Variety* 12/2 1935 och Stig Almqvist, »Bränningar«, *Vecko-Journalen* 1935:10, s. 10.
- 31 Se t.ex. Maj Lorents under rubriken »Mitt hjärtas val«, *Idun* 1945:50, s. 39.
- 32 Philip French, »Philip French's Screen Legends. No. 68: Leslie Howard 1893–1943«, *The Observer* 30/8 2009.
- 33 Jfr MacDonald, s. 21–22.
- 34 Klapp 1949, s. 53.
- 35 Ilja, »En modern hjälte«, *Idun* 1943:30, s. 11. För en liknande uppdelning mellan den brittiska »kulturmanniskan« och »den amerikanska filmens hurtfriska he-män«, se Georg Svensson, »Leslie Howard«, *Bonniers Litterära Magasin* 1943:6, s. 438. I en analys av senare datum problematiseras denna uppdelning. Från ett manligt perspektiv är det Rhett (Gable) som är dramats hjälte, eftersom han genomgår en förvandling i humanistisk riktning i *Gone with the Wind* till skillnad från Ashley (Howard). Visserligen är hans status förändrad, från plantageägare till fabrikör, från ungtjänst till änkling, men i stort sett är han densamme i filmens början och slut, fastslår Trice & Holland, s. 20–27.
- 36 Arne F, »Dyre prins godnatt!«, *Biografbladet* 1942:25.
- 37 Bergström, s. 26–29; Marion Dixon, »The dashing Lord Percy and his little scarlet flower«, *The Christian Science Monitor* 7/11 1987.
- 38 Shepherd.
- 39 Murphy, s. 46–47.
- 40 Georg Svensson i *Bonniers Litterära Magasin* 1945:6, s. 517. Detta oskuldsfulla tillstånd gjorde sig även påmint efter krigsslutet; se t.ex. »Humorn är det starkaste vapnet«, *Filmjournalen* 1945:23, s. 10–11.
- 41 Furhammar & Isaksson, s. 308.
- 42 Ilja, »En modern hjälte«, *Idun* 1943:30.
- 43 Insdorf, s. 64–68; Rosenberg, s. 209–244; Zander 2007b, s. 224–228.
- 44 Se t.ex. T. S., »'Mr. V, a British Melodram With Leslie Howard, Opens at

- Rivoli», *The New York Times* 13/2 1942; Murphy, s. 89; Chapman, s. 111.
- 45 Furhammar & Isaksson, s. 314–315.
- 46 »Leslie Howard is lost in air liner shot down by Nazis over Bay of Biscay«, *Daily Mirror* 1/6 1943. Även det svenska mottagandet av *Spitfire* var mycket positivt; se Arne F., »Farten ökar!« samt »Äreminne över två män och ett plan«, båda i *Filmjournalen* 1943:48, s. 7; Artur Lundkvist, »Spitfire«, *Vi* 1943:48; Carl Björkman, »Filmkrönika«, *Vecko-Journalen* 1943:48, s. 30 och Miss Bio, »Bäst i veckan«, *Idun* 1943:48, s. 4.
- 47 Stig Almqvist, »Bränningar«, *Vecko-Journalen* 1935:10, s. 10; Stig A., »Där brast ett ädelt hjärta«, *Filmjournalen* 1943:27; »Sällsamma händelser kring Leslie Howard«, *Filmjournalen* 1944:32; Ilja, »En modern hjälte«, *Idun* 1943:30; Arne F., »Dyre prins godnatt!«, *Biografbladet* 1942:25; Georg Svensson, »Leslie Howard«, *Bonniers Litterära Magasin* 1943:6; –s, »Leslie Howards och Noel Cowards filmer«, *Filmjournalen* 1944:1; Sam Forre, »Ingenting öppnar våra ögon så som filmen?«, *Filmjournalen* 1945:23, s. 8.
- 48 Oscar Österberg, s. 140. För en samtida diskussion om visningarna av de förbjudna filmerna, se C. I., »Förbjudna filmer«, *Idun* 1944:33, s. 6–7, 26.
- 49 Howard, s. 117–119.
- 50 Se recensioner i *Aftonbladet*, *Arbetaren*, *Dagens Nyheter*, *Social-Demokraten*, *Stockholms Tidningen*, *Svenska Dagbladet*, alla 30/6 1942.
- 51 »En halv miljon svenskar såg 'Pimpernel Smith' illegalt«, *Expressen* 23/5 1945.
- 52 Raoul Wallenberg citerad i Levine 2004, s. 54.
- 53 Derogy, s. 169.
- 54 Brev från Raoul Wallenberg till Maj von Dardel 27/6 1933, i Gustaf Söderlund & Gitte Wallenberg (red.), s. 103–104. För ett resonemang om samma episod i anslutning till tolkningen av Philip Jacksons monument över Wallenberg i London, se Schult 2009, s. 122.
- 55 Schult 2009, s. 55.
- 56 Om Der Amerikanische Volksbund i samtidens filmproduktioner, se Zander 2006a, s. 120–123.
- 57 Chaplin, s. 426. Jfr Zander 2007b, s. 224, 227.
- 58 Rosenberg, s. 237–238.
- 59 »Raoul Wallenberg« (ledare), *Göteborgs-Posten* 8/2 1957.
- 60 Churchill, s. 804.
- 61 Fiona Govan, »Actor Leslie Howard kept Spain out of WWII, claims author«, *Daily Telegraph* 6/10 2008. Se även Howard, s. 205–242. Om Leslie Howards stora betydelse i allierad, och framför allt brittisk, propaganda, se t.ex. C. A. Lejeune, »A Symbol of England«, *The New York Times* 27/6 1943. Ännu en aspekt av Howards sista uppdrag är Jimmy Burns okonventionella biografi *Papa Spy. Love, Faith and Betrayal in Wartime Spain* (2009), vilken kretsar kring författarens far Tom Burns, pressattaché vid brittiska ambassaden i Madrid, och underrättelseverksamheten i andra världskrigets Spanien. Se även Jane Riddleys välvilliga recension av *Papa Spy*, »From Madrid with love«, *The Spectator* 21/10 2009.
- 62 Crick Holm, »Öresunds Röda nejlika«, *Se* 1945:21, s. 12–13; Crick Holm, »Röda nejlika (Birger Dahlerius): 'Ribbentrop var dramats bov'«, *Se* 1945:27, s. 6–8, 32; Princeps, »'Röda nejlika' i Malmö«, *Vecko-Journalen* 1945:20, s. 20; M. G., »Radions röda nejlika«, *Röster i Radio* 1945:24, s. 7, 38.
- 63 Se t.ex. »Röda nejlika«, *Röster i Radio* 1963:16, s. 22; Karin Michal,

- »I kväll visar tv legendariska 'Nejlikan' – Leslie Howard i klassisk roll«, *Aftonbladet* 30/6 1963; Henning Sten, »Röda nejlikan – en äventyrsfilm i tv«, *Expressen* 30/6 1963; »Röda nejlikan – än en gång«, *Röster i Radio* 1971:7; Björn Norström, »Alla älskar 'Röda nejlikan'«, *Expressen* 5/2 1971; Björn Norström, »Leslie Howard gjorde Röda Nejlikan odödlig«, *Expressen* 26/7 1984; Anne Hedén, »Han räddar aristokraterna från giljotinen«, *Aftonbladet* 16/7 1989; Bernt Eklund, »Klassiskt äventyr med fräck ädling«, *Expressen* 16/7 1989.
- 64 Georg Svensson i *Bonniers Litterära Magasin* 1945:6, s. 517; Artur Lundkvist, »Filmkrönikan«, *Ord & Bild* 1945, s. 334; citatet är hämtat ur den senare texten; densamme, »Pimpernel Smith«, *Vi* 1945:22, s. 29. Se även Yngve Kernells positiva anmälan i *Idun* 1945:23, s. 4.
- 65 T. H-n., »Premiär: Pimpernel Smith«, *Expressen* och i *Arbetaren*, båda 23/5 1945. Se även recensionerna i *Dagens Nyheter*, *Morgon-Tidningen*, *Stockholms Tidningen*, *Svenska Dagbladet*, alla 23/5 1945 samt *Sydsvenskan* 10/7 1945. De positiva omdömena har hållit i sig genom åren; se även »Humor och elegans vapen mot nazismen«, *Dagens Nyheter* 22/11 1964; Alf Montan, »Humorn hans vapen«, *Expressen* 21/11 1964; »En nejlika bland nazister«, *Röster i Radio* 1964:48; Torsten Jungstedt, »Vad är engelsk humor?«, *Röster i Radio* 1971:12, s. 14; Lars Löfstrand, »Pimpernel Smith«, *Expressen* 17/9 1977; Elisabeth Melander, »Filmen som gjorde nazisterna rasande«, *Aftonbladet* 17/9 1977; Torsten Jungstedt, »På mångas begäran: Pimpernel Smith«, *Röster i Radio & TV* 1977:38, s. 20–21.
- 66 Robin Hood (Bengt Idestam-Almquist) i *Stockholms Tidningen*. Se även signaturen Filmson i *Aftonbladet*, Nils Beyer i *Morgon-Tidningen* och –hn i *Arbetaren*, samtliga publicerade 31/8 1950 samt –eis– i *Sydsvenskan* och O. Bull i *Skånska Dagbladet*, båda 5/9 1950. De negativa omdömena har dominerat vid senare sändningstillfällen; se t.ex. Lars Bergström, »Pimpplande Persson«, *Expressen* 22/7 1990.
- 67 Signaturen Fors i *Ny Dag* 31/8 1950. Se även Mikael Katz i *Expressen* 31/8 1950, Armand i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 3/10 1950 och omdömet i *Variety* 11/2 1953.
- 68 Lill i *Svenska Dagbladet* 31/8 1950.
- 69 Jerselius, s. 97–99, 175–179; citat s. 98.
- 70 Mia Leche Löfgren, »Vi kan ej slå oss till ro med Wallenbergs försvinnande«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 17/7 1947.
- 71 Se t.ex. Ellie Teshar, »Is 'Scalet Pimpernel' still alive?«, *Toronto Star*, 20/10 1979; Alan Patient, »The Swedish Pimpernel«, *The Listener*, 20/3 1980; »Hunting the Pimpernel«, *Daily Telegraph* 2/5 1980 och Bauer 1994, s. 234.
- 72 Crowe, s. 541.
- 73 Att Röda nejlikan-berättelsen fortfarande är särskilt stark i Storbritannien framgår av att den engelska huvudtiteln på Andy Marions bok om Varian Frys bok är *The American Pimpernel*. I USA fick den i stället heta *A Quiet American: The Secret War on Varian Fry*, en titel som syftar på Graham Greenes berömda roman *The Quiet American*.
- 74 Vid tiden för tv-dramats sändning var kritiken mot Vatikanen intensiv. Efterforskningar hade påvisat att den katolska kyrkan gjorde för litet för att hejda vad som pågick. I några lokala fall hade katolska präster till och med uppmuntrat folkmordet och Vatikanen skyddade och hjälpte förövre att fly efter 1945. Eftersom tv-dramat utspelas i Vatikanen gav det i stället intrycket att den katolska kyrkans medarbetare generellt

- medverkade i räddningsaktioner, något som sannolik bidragit till att Vatikanen gett tv-bolaget CBS tillåtelse att filma på plats i Vatikanen menade Arthur Unger i »Mini series dramatizes quiet acts of heroism in Nazi-occupied Rome«, *The Christian Science Monitor* 1/2 1983.
- 75 Kristen Bjørnkjær, »Ambassadøren der blev pimpernel«, *Information* 25/9 2007.
- 76 Lindahl, s. 374–395.
- 77 Wachtmeister, s. 179. Se även kapitlet »Mumrikarnas hämnd« i Fors, s. 326–328.
- 78 »Två folkhjärtar i Havanna«, *Vecko-Journalen* 1974:6, s. 35.
- 79 Cordelia Edvardson, »Världen behöver alla sina hjältar«, *Svenska Dagbladet* 22/11 2007. Bland andra hyllningar av Edelstam märktes Isabel Allende som uttalade sig i en intervju med Ole Hoff-Lund i *Svenska Dagbladet* 11/9 2007 samt Wolfgang Hansson, »Räddade – av den svenske rebellen« (intervju med Carolina Hultgren), *Aftonbladet* 14/9 2007; Åke Lundgren, »Svarta nejlikan räddade mitt liv« (intervju med Carolina Hultgren), *Expressen* 15/9 2007; Ana Martinez, »Vi behöver fler Edelstam«, *Expressen* 19/9 2007, och Ola Larsmo, »Är nationalism osvenskt?«, *Dagens Nyheter* 5/6 2008. Kopplingen mellan Raoul Wallenberg och Harald Edelstam hade framförts tidigare, bl.a. av Pierre Schori; se Jonas Sima, »Pierre Schori berättar i tv i kväll: 'Jag grät när jag såg Wallenberg-filmen'«, *Expressen* 7/10 1990.
- 80 Berg, s. 50; Lindahl, s. 381.
- 81 Wilhelm Wachtmeister, »Jag ifrågasätter Edelstams omdöme«, *Expressen* 15/9 2007.
- 82 Erik Edelstam, »Pappa räddade liv – blev mobbad på UD« & »Era skildringar av pappa är pinsamma«, *Expressen* 11 & 16/9 2007.
- 83 Mats Fors, »Filmen är en fiktion«, *Expressen* 12/9 2007.
- 84 Fors, passim.
- 85 Tommy Gustafsson, recension av Mats Fors, *Svarta nejlikan: Harald Edelstam – en berättelse om mod, humanitet och passion*, *Historisk Tidskrift* 2011:2, s. 407–409.
- 86 Mats Johnson, »Svarta nejlikan«, *Göteborgs-Posten* 13/9 2007.
- 87 Michael Tapper, »Svarta nejlikan (2)«, *Sydsvenskan* 13/9 2007. För liknande synpunkter, se Jeanette Gentele, »Otydligt om Chilekuppen«, *Svenska Dagbladet* 13/9 2007; Susanne Sigroth-Lambe, »Svårgreppbar nejlika«, *Uppsala Nya Tidning* 13/9 2007; Jan-Olov Andersson, »Chilekuppens svenske hjälte«, *Aftonbladet* 14/9 2007 och Eva af Geijerstam, »Svarta nejlikan«, *Dagens Nyheter* 14/9 2007. För en utförlig genomgång av filmens form, innehåll och mottagande, se Gustafsson, s. 18–26.
- 88 Karoline Eriksson, »Hur var det att filma på plats i Santiago?« (intervju med Ulf Hultberg), *Svenska Dagbladet* 11/9 2007. Se även Fors formulering på s. 27 om att Edelstams liv hade »ett skimmer av drama och äventyr som saknas i många av hans kollegers mera stillsamma, men betydligt mer framgångsrika UD-karriär«.
- 89 Gunilla Kinn, »Gin & tonic-glidarna ger UD dåligt rykte«, *Expressen* 9/2 2009; Mats Carlbom, »TV-serie om diplomaterna upprör«, *Dagens Nyheter* 4/3 2009; Barbro Hedvall, »UD: Var är omdömet?«, *Dagens Nyheter* 5/3 2009.
- 90 Karin Arbsjö, »UD diskuterar åtgärder efter SVT:s serie«, *Sydsvenskan* 3/3 2009; Jan Eliasson, Rolf Ekéus & Sven Hirdman,

»Verklighetsförfalskning av Sveriges Television«, *Dagens Nyheter* 5/3 2009; Mats Carlbom, »Jag förstår alla inom UD som känner sig kränkta« (intervju med kabinetssekreterare Frank Belfrage), *Dagens Nyheter* 8/3 2009. Se även Ulf Zander, »Ett fredsälskande folk. Diplomaternas historielösa självbild sitter djupt rotad«, *Sydsvenskan* 2/3 2009. Debatten fick en fristående fortsättning i efterföljden till ett förslag om att lägga ned det svenska generalkonsulatet i New York; se t.ex. Urban Ahlin & Jan Eliasson, »Sverige backar in i framtiden«, *Svenska Dagbladet* 26/4 2009 och »New York?, New York?« (ledare), *Sydsvenskan* 27/4 2009.

- 91 Staffan Heimerson, »Hasse Ericson går igen och UD-männen är rasande«, *Aftonbladet* 15/3 2009.

SVERIGE OCH RAOUL WALLENBERG

– EN PROBLEMATISK RELATION

På frågan om när UD har betalat av sin skuld till Raoul Wallenberg, på grund av det senfärdiga agerandet under de första efterkrigsåren, svarade diplomaten och före detta utrikesministern Jan Eliasson: »Aldrig».¹ Skulden kvarstår trots uppgörelserna med den då förda svenska politiken och den ursäkt som dåvarande statsminister Göran Persson framförde till Raoul Wallenbergs familj 2003.² Mönstret känns igen från de senaste årtiondenas officiella minnespolitik där förflutna försyndelser offentligt har ställts inför rätta. Statsöverhuvuden, oftast födda efter att försyndelserna ägde rum, har framfört ursäakter till de drabbade och deras familjer med förhoppningen att nå ett avslut och försoning. Med utgångspunkt i nutida moraliska värderingar, och med andra världskriget som den huvudsakliga stötestenen, har statsöverhuvuden med böjda huvuden bett efterlevande om förlåtelse.³

Wallenbergfallet skiljer sig dock från flertalet andra exempel, genom att det kontinuerligt har diskuterats i Sverige. Det var under lång tid en infekterad inrikespolitisk stridsfråga, som handlade om hur det neutrala Sverige skulle förhålla sig till det mäktiga grannlandet i öst, supermakten Sovjetunionen. Svenska politiker och företrädare för UD har misslyckats med att få sovjetiska och ryska politiker att initiera och, efter Sovjetunionens upplösning, fullt ut stödja efterforskningar i fallet Wallenberg. I efterhand är bristerna uppenbara vad gäller det officiella Sveriges reaktion på det sovjetiska fängslandet av Wallenberg, särskilt under åren 1945–1947. Det går inte att utesluta att det svaga agerandet under de första åren efter hans försvinnande resulterat i försummade möjligheter att få honom frigiven. Det är en slutsats som också framförts i den statligt tillsatta kommission som 2003 presenterade en utredning med den talande titeln *Ett diplomatiskt misslyckande*.⁴

Erkännandet satt dock långt inne. Som vi ska återkomma till, gav tidigare publicerade vitböcker en helt annan bild av det svenska agerandet. Troligen har den långvariga oviljan att göra upp med denna historia bidragit till en alltfjämt förekommande frustration. Susanne Berger är en av dem som, vid upprepade tillfällen, kritiserat svenska politiker för att de inte har ansträngt sig tillräckligt för att få Sovjetunionens respektive Rysslands

ledning att, en gång för alla, avslöja sanningen om vad som hände Wallenberg. Enligt Berger har inte någon svensk regering försökt utöva tillräckliga påtryckningar för att de sovjetiska och ryska ledarna skulle ge svenskarna tillgång till viktiga, ännu hemligstämplade uppgifter. Att Wallenberggåtan inte skulle gå att lösa avvisar hon bestämt.⁵

Berger har onekligen pekat på många brister i det svenska agerandet, men analysen bör inte stanna där. I en diskussion om historisk rättvisa och jämförelser mellan historikern och domaren poängterar Martin Wiklund att det är viktigt att försöka förstå dåtidens aktörer utifrån deras förutsättningar, vilket inte utesluter övergripande moraliska och ideologiska bedömningar.⁶ Men om, och när, historia används som moralisk måttstock uppstår frågan om *vems* moral det handlar om – de historiska aktörernas eller våra uppfattningar i det tidiga 2000-talet? Som påpekades redan inledningsvis i denna bok är historia som dubbel tankeoperation oundgänglig. Det är den »som ger det förflutna mening utifrån både samtidens värderingar och vår sentida moraliska horisont«, fastslår Klas-Göran Karlsson.⁷ Annorlunda uttryckt inkluderar fallet Wallenberg moraliska aspekter, men det vore olyckligt om slutsatserna domineras av efterklökt moraliserande. Det handlar således om att, såsom i *Ett diplomatiskt misslyckande*, påvisa diplomaten Staffan Söderbloms och utrikesminister Östen Undéns bristfälliga agerande *och* att sätta in dem i den tidiga efterkrigstidens sammanhang för att bättre förstå varför de agerade som de gjorde. En sådan kontextualisering kan till exempel ge ledtrådar till varför Raoul Wallenberg inledningsvis inte fick samma uppburna position som den andre svenske hjälten från samma tid, Folke Bernadotte.

Nedanstående historiekulturella förklaringar är av delvis skilda slag. En del är nära förknippade med Raoul Wallenberg, medan andra anknyter till svensk inrikes- och utrikespolitik samt till generella tendenser i västvärlden, framför allt i synen på Förintelsen. De ursäktar, som sagt, inte Söderbloms, Undéns och andra aktörers avvaktande hållning, men bidrar till att kasta ett förklarande ljus över deras hantering av Wallenbergfallet.

Att försöka förstå Förintelsen

Reportage om Förintelsens verkningar publicerades både i Sverige och i andra länder medan folkmordet pågick. Protester mot den nazistiska raspolitiken förekom medan andra världskriget rasade. Som nämnts inledningsvis förekom de

ofta i judiska publikationer, men texter om vad som försiggick förekom även i dagstidningar från 1942 och framåt.⁸

I internationell forskning har man uppmärksammat svårigheterna för dessa nyheter att nå fram, på grund av att de oftast fick en undanskymd plats i tidningarna. Dessutom konkurrerade dessa uppgifter om det oerhörda och ofattbara med rapporter om krigshändelser, flyktingströmmar och vardagsreportage.⁹

Förintelsen så som vi känner den i dag var ännu till stora delar okänd. De som fick till uppgift att rapportera från de befriade koncentrationslägren i Tyskland våren 1945 insåg att de måste göra det på nya sätt, eftersom tidigare försök haft dåligt genomslag. Visserligen gick text- och bildreportagen från Bergen-Belsen, Dachau och andra läger som en chockvåg över världen, men de starka reaktionerna innebar inte nödvändigtvis en allmän förståelse om vad det var som hade hänt eller vilka bevakelsegrunderna för den nazistiska utrotningspolitiken hade varit.¹⁰ Uppmärksammandet av fortsatt antisemitism i Sverige resulterade i långa riksdagsdebatter angående frågan om en lagstiftning mot antijudisk propaganda. En riksdagsledamot prisade den officiella statliga neutraliteten, men vände sig mot den »officiella moraliska neutraliteten«, som tog sig uttryck i att alltför få svenskar protesterade mot kvardröjande antisemitism. Andra hävdade att förföljelser av judar var en specifikt tysk företeelse som inte hade någon motsvarighet i Sverige.¹¹ De första efterkrigsårens spända situation mellan briter och judar i Palestina, svårigheter för judiska flyktingar att finna nya hemländer, pogromer i Polen och andra exempel på kvardröjande antisemitism fick en skribent att 1947 varna för att man ingenting lärt sig. Den aktiva ondskan var avlöst »av en kallblodig vanmakt som är nästan lika skrämmande«.¹²

De tidiga efterkrigsdiskussionerna illustrerar att »information« inte är detsamma som »kunskap«. Medan andra världskriget pågick hade det funnits uppenbara problem hos både judar och icke-judar att omvandla uppgifter om folkmordet till en förståelse om vad det var som egentligen pågick och i vilken omfattning. Dessa svårigheter fanns kvar under de första efterkrigsåren, bland annat som en följd av en ovilja bland överlevande att tala om sina upplevelser eller, då viljan fanns, att få uppmärksamhet. De uppgifter som nådde fram till allierade och neutrala regeringar under krigsåren blev oftast inte offentliga. Det ansågs inte heller möjligt att konkret bistå judarna. Till exempel fick den svenske diplomaten Göran von Otter 1942 en utförlig redogörelse om det nazistiska folkmordet av Kurt Gerstein, som anslutit sig till ss med syftet att för egen

del ta reda på vad som pågick. Uppgifterna gick vidare till Staffan Söderblom, men varken han eller någon annan på UD eller i regeringen gick vidare med ärendet.¹³

Ointresset var inte allomfattande. Till exempel gav Bo Enander och Franz Arnheim ut boken *Så härskade herrefolket* direkt efter krigsslutet, vilken inkluderade redogörelser för Förintelsens förlopp och följder.¹⁴ Av betydelse var även Nürnbergprocessen 1945–1946 där det nazistiska folkmordet togs upp till behandling för första gången i ett icke-judiskt sammanhang. Det skedde bland annat genom utförliga historiska bakgrundsteckningar med fokus på segslitna antisemitiska fördomar. Under förhandlingarna refererade dessutom åklagarna återkommande till massmorden på judar och, om än inte lika ofta, på romer. Amerikanska jurister lyfte även fram de massavrättningar som utförts av *Einsatzgruppen* på östfronten under Förintelsens första fas. Dock hade juristerna ännu inte fått klart för sig skillnaden mellan koncentrationslägren, där tillvaron var nog så brutal och många dödsoffer krävdes, och de förintelseläger belägna på polskt territorium där syftet var industriellt massmord av så många judar och »icke önskvärda« som möjligt. Under Nürnbergprocessen var det uttalade syftet att koncentrera sig på den nazistiska planen att starta anfallskrig. Även om vittnesmål om övergreppen på judarna återkom blev de inte en egen brottskategori, utan sorterades in under »brott mot mänskligheten« eller »krigsförbrytelser«. Ingen av juristerna förmådde att placera in de nazistiska brotten mot det judiska folket som en del av den nazistiska ideologin, vars grundfundament var just antisemitismen.¹⁵

»Stanken, hungern, pinan från de tyska koncentrationslägren har nu äntligen slagit in även över våra svenska medvetanden«, skrev Alva Myrdal sommaren 1945.¹⁶ Det ledde inte per automatik till insikter om vad som pågått utanför det trygga Sverige. Omtänksamhet och tanklöshet varvades om vartannat i flyktmottagandet. Rapporteringen fokuserade minst lika mycket på de moderna svenska hjälpinsatsernas höga kvalitet som på de hemskheter som de nyanlända hade genomlidit.¹⁷ Svensk press dominerades av de reaktioner som man menade kunde avläsas hos de anklagade, men mindre uppmärksamhet ägnades åt de brott som de stod anklagade för, inklusive Förintelsen. Som historikern Antero Holmila har noterat, stod individuella förövares brott i centrum parallellt med en intensiv diskussion om huruvida det var rimligt att tala om en tysk kollektivskuld. Det saknades inte kommentarer om utrotningen av judar, men den var i allt väsentligt förknippad med Tyskland

och nazismen.¹⁸ Påpekanden om att antisemitismen var ett vitt förgrenat fenomen och att »[j]udefrågan är varje lands och varje folks gemensamma skam«, hörde till undantagen.¹⁹

Det var således ovanligt att man i Sverige tog upp aspekter av medlöperi eller passivitet. I pressbevakningen av Nürnbergprocessen framhävdes i stället att också svenskarna lidit under kriget och att även de därmed blivit offer för nazismen.²⁰ Under de följande åren förekom emellertid uppgörelser med personer som hade ställt sig på nazisternas sida. Historikern Johan Östling betonar den stora betydelse som erfarenheterna av nazismen fick i efterkrigstidens Sverige. Ett uttryck för detta var absolut respektive sekundär stigmatisering. Den förra drabbade de som stämplades som »Hitlers svenska lakejer« och som fortsatte att försvara nationalsocialismen efter krigsslutet 1945. Den sekundära stigmatiseringen drabbade främst kulturpersonligheter som litteraturkritikern Fredrik Böök och den skönsjungande skådespelerskan Zarah Leander, som mer eller mindre tydligt slutit upp bakom den tyska saken. Nazismens stigma drabbade bland andra även idéhistorikern Erich Wittenberg. I en uppmärksammas debatt under sent 1940- och 1950-tal ratades hans ansökan om docentur, trots en omfattande vetenskaplig produktion. Wittenberg representerade en tysknationell konservatism och filosofisk idealism. Detta gjorde att han förknippades med nazismen och faran för dess återkomst. Det hjälpte inte att Wittenberg vid ett flertal tillfällen bestämt tog avstånd från nazismen och att han som jude hade tvingats avbryta sin akademiska bana i Tyskland och fly till Sverige 1935. Rädslan för rester av den bruna ideologin, i »Wittenbergfallet« i form av »guilt by association«, var vid den tidpunkten starkare än en svensk solidaritet med Förintelsens offer.²¹

Bidragande till att Förintelsen inte fick någon framträdande roll i Nürnbergprocessen, eller i efterkrigstidens samhällen överlag, var bland annat att det alltså saknades adekvata ord att beskriva det som hade inträffat. »Genocide« (folkmord) lanserades 1944, men det dröjde ytterligare ett antal år innan det etablerades på bred front. Likaså togs »Holocaust«, som ett begrepp förknippat med det nazistiska folkmordet, i bruk först i slutet av 1950-talet. Det fick, liksom svenskans »Förintelsen«, ett bredare genomslag efter att det amerikanska tv-dramat med samma namn gjort sitt segertåg över världen 1978–1979. Liksom i andra västländer genererade tv-serien *Holocaust* ett stort antal artiklar i samband med att den visades i svensk television våren 1979. Bland dessa var det endast ett fåtal som tog upp aspekter av Förintelsen som hade med

Sverige att göra, såsom flyktingpolitiken före och under andra världskriget eller de vittnesmål som tidigt hade kommit svenskar till del. Majoriteten av skribenterna såg Förintelsen som ett historiskt fenomen som blott och bart var förbundet med nazismen och Tyskland.²² Med några få undantag dröjde det ända till 1990-talet innan frågor om Sveriges agerande inför och under andra världskriget började debatteras, med kritik av den restriktiva flyktingpolitiken och den pragmatiska neutralitetspolitiken som huvudingredienser.²³

I skuggan av Folke Bernadotte

I den tidiga efterkrigstiden förekom uppgiften att de båda hjältarna Folke Bernadotte och Raoul Wallenberg lärt känna varandra före andra världskriget, då båda var verksamma i USA.²⁴ Förslag hade framförts 1944 om att sända Bernadotte som Röda Kors-representant för att skydda judarna i Ungern, men valet föll istället på Valdemar Langlet, som Wallenberg sedermera kom att samarbeta med.²⁵

Wallenbergfallet färgades från första stund av kalla krigets realiteter och de ömtåliga relationerna med Östersjöregionens nya stormakt. Bernadotte, däremot, var inledningsvis en oproblematisht gestalt. Denne »ödets man«, som i krigets slutskede hade åtnjutit »båda parter förtroende«, hade modigt gått in i vargkulan och förhandlat med den förhatlige ss-chefen Heinrich Himmler för att kunna genomföra »denna storartade humanitära insats, som är en heder för det svenska namnet«.²⁶ Efter krigsslutet publicerade Bernadotte flera storsäljande skrifter, i vilka han redogjorde för sina minnen från mötena med Himmler och de farofyllda räddningsaktionerna i norra Tyskland våren 1945. Visserligen hördes tidigt protester mot att greve Bernadotte lyft fram sin insats på bekostnad av andra Röda Kors-arbetare. Därtill var hans välvilliga inställning till ss-generalen Walter Schellenberg i det vittnesmål som han gav under Nürnbergprocesserna kontroversiellt.²⁷ Men faktum kvarstod: Bernadotte hade återvänt med offer för naziregimen som fick vård i Sverige. Därigenom »bevisades« att svenska sjukhus och dess personal var i absolut världsklass. Räddningsaktionen bekräftade också att de svenska humanitära insatserna, med Elsa Brändström som galjonsfigur, som hade varit vittomtalade efter första världskriget, inte var en engångsföreteelse. När resten av Europa låg i ruiner visade svenskarna, såväl medlemmar ur kungafamiljen som »vanliga« sjuksköterskor och busschaufförer, att de var beredda att lämna

det av kriget förskonade hemlandet och riskera liv och lem för att rädda några av dem som befann sig i en desperat situation. Den prisade fredsvännen Folke Bernadotte fick fortsatt stor uppmärksamhet i samband med medlingsuppdraget i Mellanöstern och, ännu mer, efter att judiska terrorister mördat honom i Jerusalem 1948. Betygelserna för hans insatser var legio i Sverige och strömmade även in från resten av världen.²⁸

En orsak till att Bernadottes insatser lovordades så starkt på hemmaplan hade att göra med dem han räddade. Historikern Mikael Byström har konstaterat att det fanns en hierarki i synen på flyktingarna som utgick från geografisk närhet och etnisk tillhörighet. De som anlände från grannländerna fick det varmaste välkomnandet, men ibland uttrycktes en kluvenhet även inför dessa. Såväl i riksdagsinlägg som i tidningsartiklar skilde skribenter till exempel mellan »vanliga danskar« och »danska judar«. Det var de förstnämnda som stod högst i kurs.²⁹ De flesta av dem som i det första skedet kom med Bernadottes vita bussar var personer från Norge och Danmark. De ungerska judar som Raoul Wallenberg räddat var inte lika synliga i Sverige.

Neutraliteten som ideal

Den svenska målsättningen under andra världskriget var att till varje pris hålla sig utanför konflikten. Inte minst därför blev neutraliten högt värderad, både som konkret politik och som ideal. Den svenska vurmen för neutraliteten går åtminstone tillbaka till första världskriget. Rapporterna från de fruktansvärda striderna fungerade som ett effektivt motmedel mot de aktivister som önskade att Sverige skulle gå med i kriget på Tysklands sida.³⁰ Förhoppningen att kunna stå utanför ännu en gång var styrande för den svenska utrikespolitik som fördes under andra världskriget och som i efterhand har kommit att benämnas »småstatsrealistisk«.

I praktiken innebar det eftergifter mot den krigförande part som för tillfället var starkast. De första krigsåren innebar det att Tyskland ofta kunde diktera villkoren. Vid krigsslutet var läget radikalt annorlunda. Prioriteringen var att förbättra de utrikespolitiska relationerna till de allierade. Det gällde inte minst relationerna till Sovjetunionen, som hade varit ansträngda alltsedan vinterkriget 1939–1940. Nyorienteringen hade inte bara konsekvenser för hanteringen av Wallenbergfallet, utan fick sina kanske tydligaste konsekvenser under den mycket omdebatterade baltutlämningen 1945–1946, när den svenska regeringen utlämnade fler baltiska, sovjetiska och tyska soldater

än vad det fanns folkrättslig täckning för. Enligt diplomaten Ingemar Häggelöf klassade utrikesminister Östen Undén Sovjetunionen som en fullvärdig rättsstat medan den »politiska mögenheten inte var särskilt markerad« i de sovjetockuperade baltiska staterna. Flertalet av de utlämnade blev troligen avrättade eller sända till GULAG.³¹

Det saknades inte kritik mot den utrikespolitik Sverige hade fört under andra världskriget. Det kom bland annat till uttryck i en artikel av den amerikanske professorn Bruce Hopper, publicerad i anslutning till krigsslutet i Europa. Harvardhistorikern Hopper, som vistats i Sverige 1941–1942, framförde dock relativt mild kritik. Han vände sig mot att den svenska regeringen inte medgivit att transiteringen av tyska soldater genom landet inneburit »en kränkning av neutraliteten som accepterats under hot om force majeure«. För övrigt lovordade han att politiker, press och det svenska folket hade bevarat »neutralitetens moraliska klimat« samt beredvilligheten att hjälpa flyktingar. Hoppers drivande tes var att samtidigt som Sverige »varit en mycket viktig länk för ett förkvävt Europa« hade den som småstat varit beroende av en fungerande maktbalans. När den var satt ur spel under de första krigsåren, med Tyskland som dominerande makt, hade även neutraliteten gått förlorad och först återställts under 1943.³²

Även om kritiken var mild var svaret entydigt från Gunnar Myrdal, nationalekonom och redaktör för den socialdemokratiska tidskriften *Tiden*. Myrdal betonade att det svenska samvetet var gott och att landets invånare inte hade något att förebrå sig. Hopper hade i sin »märkliga artikel« med en utomstående fackmans »kalla analys«, inte tagit tillräcklig hänsyn till att Sverige »i stort sett skickligt spelat vår roll och tillvaratagit våra intressen utan att skada andras«. Mod och risktagande hade inte varit någon bristvara. De svenska eftergifterna till Nazityskland hade varit »ofrånkomliga« och inte större »än nöden krävt«.³³ Utrikesminister Undén gjorde sig till talesman för en liknande uppfattning. »Det egenvärde som Undén främst såg i neutraliteten var den neutrala staten som en oas bortom världskonflikten«, sammanfattar historikern Sten Ottosson.³⁴

Försvar i linje med Myrdals och Undéns var återkommande under de följande årtiondena. Denna hållning bidrog till att neutraliteten och dess bildliga uttryck, såsom soldater på vakt någonstans i Sverige, fortsatte att vara högst gångbara de följande årtiondena. Enligt en dramatisk och träffsäker formulering förpassades minnena av krig i det moderna Sverige »ned i det undermedvetnas mörka skräckkällare«.³⁵ Uppfattningen kunde även med fördel appliceras på Folke

Bernadotte och Raoul Wallenberg. Tidigt etablerades uppfattningen att de var speciella och högst hedervärda då de frivilligt hade lämnat Sverige för riskfyllda uppdrag i krigets Europa. Samtidigt som neutraliteten stod högt i kurs blev deras gärningar uppskattade på grund av att de valde att byta ut den lugna tillvaron på hemmaplan mot faror i utlandet för att kunna hjälpa människor i nöd. Enligt en i litteraturen förekommande uppgift bidrog det faktum att Wallenberg var svensk till en ökad sovjetisk misstänksamhet. Det föreföll ur en sovjetisk synvinkel föga troligt att Wallenberg skulle ha lämnat det trygga, neutrala Sverige för det brutala Budapest endast för att rädda människoliv. Som redan påpekats var det ett påstående som den sovjetiska säkerhetstjänsten betraktade som en täckmantel för spioneriverksamhet.³⁶ En ledare i tidningen *Arbetet* 1957 sammanfattar väl tankesättet: »Wallenbergs öde framstår i hela sin tragik som symboliskt för det lilla neutrala, humanitärt inriktade Sveriges insats i det andra världskriget.« Den svenske diplomaten hade varit en del av konflikten, men hade fortsatt sitt fredliga, humanitära värv, löd slutsatsen.³⁷

Nationens icke-krigiska moderna historia blev alltså förutsättningen för en framstegshistoria som utmärktes av att neutraliteten inte bara var ett rättsligt och säkerhetspolitiskt begrepp, utan att ordet också innefattade kulturella, känslomässiga och mentalitetsmässiga aspekter. Neutraliteten utvecklades till att bli ett ideal för det förflutna, nuet och för framtiden. Den sågs som grunden för svensk modernitet och svenskt välstånd och blev, med historikern Alf W. Johanssons välfunna sammanfattning, »ett sinnestillstånd«.³⁸

Det diplomatiska misslyckandet

Medan kriget pågick var det inte många som visste vad Raoul Wallenberg och hans medhjälpare vid den svenska legationen uträttade i Budapest. Likt Wallenberg blev diplomaten Sven Grafström världsberömd för sitt modiga agerande under andra världskriget. I samband med det tyska anfallet på Polen hade han, under svåra omständigheter, evakuerat diplomater och andra utländska medborgare från Warszawa. När Wallenberg utförde sitt uppdrag i Budapest var Grafström stationerad på UD i Stockholm. Av hans dagböcker, som ansågs innehålla så pass mycket känslig information att de förblev opublicerade i 34 år, framgår att även personalen där hade svårt att få fram information. Den 29 december 1944 skrev han att Danielsson gått under jorden medan Wallenberg var utsatt för förföljelser

av pilkorsarna. Uppgifterna kom emellertid inte från den svenska legationen, eftersom kontakten med Budapest var bruten. Informationen härrörde sig i stället från en tysk källa.³⁹ Frustrationen över svårigheterna att få fram uppgifter via officiella kanaler resulterade bland annat i att åtminstone en av Wallenbergs släktingar, bosatt i Danmark, tog kontakt med Röda Korset i juli 1945, för att förhöra sig om möjligheterna att resa till Budapest för att på plats göra efterforskningar.⁴⁰ Inte heller Valdemar Langlet, som var kvar i den ungerska huvudstaden efter att Röda armén intagit den, lyckades få fram trovärdiga uppgifter. Det kunde inte uteslutas att Wallenberg, som förklarats fredlös av pilkorsarna i december 1944, hade lockats i en fälla, men av ryktena att döma kunde han lika gärna ha varit bortförd till Tyskland som till Sovjetunionen. Att Wallenberg hade dödats av pilkorsare eller blivit bortförd av tyskarna var uppfattningar som återkom i de svensk-sovjetiska kontakterna under de första efterkrigsåren.⁴¹

En vanligt förekommande uppfattning är att Raoul Wallenberg och Röda Kors-representanten Valdemar Langlet agerade exceptionellt och utanför ramarna. I forskningen om hjältar och förebilder har modet att gå emot auktoriteter och vara rebellisk framhållits som en utmärkande egenskap.⁴² Även Wallenberg har beskrivits i enlighet med detta heroiska mönster. Hans klädsel – han lär ha anlänt till Budapest iförd vindtygsjacka, en enkel hatt och ryggsäck – var olik en diplomats, liksom hans ovilja att befatta sig med »all slags byråkrati».⁴³ Ett större problem var att hans agerande utmanade många diplomatkollegor. Flera av dem uttryckte att Wallenberg hade brutit mot de oskrivna reglerna om hur en diplomat bör agera. När kollegan Lars G:son Berg 1949 gjorde sin bedömning av Wallenbergs gärning i boken *Vad hände i Budapest?* (återutgiven 1983, med titeln *Boken som försvann*), menade han att Wallenbergs insatser varit enorma. Berg tillade: »[J]ag beundrar Raoul mer än någon annan människa. Därmed inte sagt, att jag i Budapest alltid gillade alla hans, för rent svenska intressen ibland kanske farliga, åtgärder.»⁴⁴ Wallenbergs envisa och idealistiska vilja att lyckas var förvisso lovvärd eftersom den bidragit till att rädda många judar, men gång efter annan hade han agerat dumdristigt, egoistiskt och hänsynslöst. Det gällde framför allt det faktum att han medvetet förbigått sin chef Ivan Danielsson, som förespråkade en mindre utmanande politik gentemot tyskarna och de ungerska pilkorsarna.⁴⁵ Ett sådant okonventionellt och kontroversiellt agerande kan ha bidragit till att Wallenberg inte var väl sedd bland tjänstemännen på den myndighet som hade till uppgift att finna honom och få

honom frigiven. För Wallenbergs del var ett agerande utan stöd i protokollet antagligen av mindre betydelse, eftersom han inte i första hand såg sig själv som svensk diplomat. Hans huvudsakliga verksamhet var humanitär och han var i Ungern på uppdrag av The War Refugee Board. Ett resultat kan mycket väl ha varit att man inom UD inte betraktade Wallenberg som »en av de egna« och därför gav ärendet lägre prioritet.⁴⁶

En närliggande förklaring till ointresset och brist på konkreta åtgärder i Wallenbergfallet kan hittas i relationerna mellan de två viktigaste intressenterna i ärendet, nämligen UD och The War Refugee Board. De särskilda omständigheterna kring Wallenbergs uppdrag skulle kunna vara ett skäl till varför många vid UD inte kände något ansvar för Wallenberg, utan såg hans säkerhet som en angelägenhet för USA. Där var intresset för Wallenberg inledningsvis betydande. Samtidigt som den svenska pressen nämnde Wallenberg som en i mängden av svenska förebilder i Budapest, publicerade *The New York Times* en artikel som betonade Wallenbergs insatser och hans hastiga och oförklarliga försvinnande från den ungerska huvudstaden.⁴⁷ Guy von Dardel sökte stöd genom en insändare i *The Washington Post* 1947.⁴⁸ Våren och sommaren samma år uppmärksammades Wallenbergs gärning i positiva och hoppingivande ordalag av amerikaner i offentligheten. I en av världens mest spridda tidskrifter, *Reader's Digest*, på svenska *Det Bästa*, hyllades Wallenberg. Att han rycktes undan från dem han räddat liknades vid en hjältelegend.⁴⁹ Den inflytelserika tidnings- och radiojournalisten Dorothy Thompson intygade att den amerikanska regeringen skulle göra allt i dess makt för att få klarhet i ödet för denne svensk som hörsammat Franklin D. Roosevelts vädjan.⁵⁰

Det visade sig vara svårt att infria detta löfte. En av Wallenbergs amerikanska uppdragsgivare hade redan 1944 förutspått att den svenske diplomaten inte skulle mötas av tacksamhet på hemmaplan.⁵¹ År 1947 tog Elisabeth Bailey, maka till Roger Bailey, en av Raoul Wallenbergs arkitekturlärare från University of Michigan, kontakt med Guy von Dardel. Hon meddelade att hon informerat Arthur Vanderberg, senator för Michigan, om fallet.⁵² Vanderberg tog i sin tur kontakt med diplomaten Dean Acheson, vid tiden vice utrikesminister som två år därefter blev utrikesminister. Denne skrev tillbaka att USA:s regering gärna skulle vilja utöva påtryckning mot den sovjetiska motsvarigheten, men för att kunna göra detta krävdes initiativ från svenska myndigheter.⁵³

Sådana uteblev emellertid. Staffan Söderblom, svensk ambassadör i Moskva, vidareförmedlade inte amerikanska

önskemål om svenska påtryckningar i ärendet till Stockholm. Han avfärdade även den amerikanske ambassadören i Moskva, Averell Harrimans, erbjudanden om amerikansk hjälp.⁵⁴ Även utrikesminister Östen Undén höll sig kallsinnig när det kom till kontakter västerut. Av allt att döma tog han inte del av den strömkantring bort från tyskt inflytande till förmån för amerikanskt, som, framför allt i kulturella hänseenden, gjort sig gällande i Sverige efter andra världskriget. Under de första åren av kriget hade Undén gjort sig känd som en obunden sanningssägare som inte tog någon större hänsyn till taktiska överväganden, bland annat när han ett flertal gånger motsatte sig de tyska transiteringarna genom Sverige. Det var en man som gick »över partierna».⁵⁵ Som utrikesminister mellan 1945 och 1962 hade han en annan framtoning. När *Expressen* 1969 sammanfattade 1900-talets betydelsefullaste svenskar – en förteckning som för övrigt inte inkluderade vare sig Folke Bernadotte eller Raoul Wallenberg – presenterades Undén med hederstiteln »Herr Neutralitet».⁵⁶ När han blev föremål för en biografi drygt 15 år senare lyftes åter hans gärning för att styra Sverige fritt mellan öst och väst fram.⁵⁷

Under sin tid som utrikesminister menade hans kritiker att han alls inte var neutral. Hans tidigare beundrare Herbert Tingsten undrade över skälen till Undéns mer eller mindre positiva uttalanden om Nordkorea och Östtyskland samt hans villighet att gå i borgen för sovjetiska (bort)förklaringar om vad som hade hänt Raoul Wallenberg.⁵⁸ En möjlig förklaring till Undéns uttalanden är att de måhända framfördes som en del i den interna strid som fördes om utrikespolitiken i Sverige under de första efterkrigsåren. Flera diplomater och höga militärer var kritiska till Undén och önskade en uppluckring av neutralitetspolitiken, för att därefter möjliggöra ett närmande till västmakterna. Utrikesministern vände sig med bestämdhet mot sådana förslag.⁵⁹ Han markerade i stället distans till USA. Det resulterade bland annat i att de amerikanska propåerna rörande Wallenberg till att börja med inte möttes av något svenskt intresse.⁶⁰ Samtidigt inskräpte Undén, liksom senare Olof Palme, att det alliansfria Sverige inte ägnade sig åt »hets mot Sovjet». Från officiellt håll önskade man varken »antiamerikanism eller antisovjetism».⁶¹ I populärpressens värld dominerade under 1950-talet, skriver Kim Salomon, motsatsparen gott-ont, demokrati-diktatur, utveckling-underutveckling och frihet-förtryck. Med några få undantag förknippades USA med de positivt färgade begreppen och Sovjetunionen med de negativa.⁶² I den politiska debatt, i vilken fallet Wallenberg var en återkommande stridsfråga, var

uppdelningen inte lika given. Historikern Alf W. Johansson har tecknat en utrikespolitisk tvekamp under de första efterkrigsdecennierna, med Undén i den ena ringhörnan och Tingsten i den andra. Mot den antikommunism som främst Tingsten gav uttryck för stod en »anti-antikommunism«, som var särskilt markant i socialdemokratisk press.⁶³

Till skillnad från Östen Undén hade Staffan Söderblom fått rykte om sig att vara tillmötesgående gentemot tyska krav redan medan andra världskriget pågick. Eftersom relationerna till Sovjetunionen var hårt ansträngda var det, menade hans kritiker, ett olyckligt drag att utse en »collaborationist« till ambassadör i Moskva.⁶⁴ Ryktet nådde fram till sovjetiska politiker och låg honom sannolikt i fatet under hans tid som Sveriges envoyé i Moskva 1944–1946. Även där tillämpade han en anpassningspolitik. Knäfallet söderut kompletterades med ett österut, skrev kollegan Grafström syrligt.⁶⁵ Söderblom fruktade att han, likt föregångaren på posten, envoyé Vilhelm Assarsson, skulle komma att utvisas till följd av de frostiga relationerna mellan Sverige och Sovjetunionen.⁶⁶ Hans politik i Moskva har liknats vid ett brobygge i syfte att istället uppnå ett brett samarbete mellan Sverige och Sovjetunionen. Vad Söderblom inte insåg var att Sovjetunionen var i full färd med att bygga upp ett maktimperium i Europa. I denna process stod goda relationer till Sverige inte högst på dagordningen. Söderblom försökte icke desto mindre att uppnå goda relationer med makthavarna i Kreml. Det innebar bland annat att han tonade ned sovjetiska truppers plundringar och även i övrigt brutala framfart i Budapest och Berlin.⁶⁷ I sina memoarer drog sig Per Anger till minnes Söderbloms ord, när han och övriga svenskar från legationen i Budapest nådde Moskva i april 1945: »Kom ihåg, när ni kommer hem till Sverige – inte ett ont ord om ryssarna!«⁶⁸ Söderbloms konsekventa Sovjetvänliga agerande, med uppenbart negativa konsekvenser för utredningen om Wallenbergs försvinnande, har från sentida officiellt håll klassats som »passivt« och »anmärkningsvärt«.⁶⁹

I intervjuer gjorda 35 år efter mötet med Stalin, återkom Söderblom till denna målsättning. I ett möte med »den högste«, som var att betrakta som »en ovanlig ynnest«, vore det oklokt att rikta anklagelser mot de sovjetiska myndigheterna, menade han. Av största vikt var att hålla dörren öppen för fortsatta förhandlingar och att »inte säga något som kunde förvärra situationen«. Den huvudsakliga målsättningen var att inte provocera de sovjetiska makthavarna.⁷⁰ Men det som Söderblom sade till Stalin förvärrade den svenska förhandlingspositionen. Våren 1945 spreds rykten om att Wallenberg hade likviderats

av nazistsympatisörer i Budapest.⁷¹ I möten med sovjetiska politiker och tjänstemän anslöt sig Söderblom till denna hållning. Han sade sig vara övertygad om att Wallenberg hade »fallit offer för en olycka eller för rövare« i Budapest. Söderblom tog upp frågan med Josef Stalin i juni 1946, men endast halvhjärtat då han även inför den sovjetiske ledaren framförde sin egen övertygelse. Söderblom tillade att det var sannolikt att »de sovjetiska militärmyndigheterna ej har några uppgifter om Wallenbergs vidare öden att tillgå«. Föga förvånande var de sovjetiska svaren på de svenska förfrågningarna om Wallenberg att den svenske diplomaten inte fanns i Sovjetunionen.⁷²

Vidare övervägde aldrig den svenska regeringen någon form av personutväxling. Ett avtal hade förhandlats fram mellan Schweiz och Sovjetunionen hösten 1945, med resultatet att schweiziska fångar i Sovjetunionen frigavs 1946. Liknande utväxlingar, denna gång med spioner, skedde senare mellan Italien och Danmark å ena sidan och Sovjetunionen å den andra. Diplomaten Gunnar Hägglöf hävdar att han försökte intressera Undén för ett liknande svenskt agerande, men fick till svar att »Sverige icke vill bedriva någon 'människohandel'«. ⁷³ När Per Anger förde denna tanke på tal på det sena 1950-talet var Undéns svar liknande: »sådant gör inte svenska regeringar.«⁷⁴

Rudolph Philipp och Wallenbergaktionen

Av Undéns dagboksanteckningar att döma var han tillfreds med de insatser som utfördes i ärendet. Under Wallenbergärendets gång blev han övertygad om att Wallenberg var död, en uppfattning som även Gustaf VI Adolf sade sig dela vid ett möte 1959.⁷⁵ Det bör påpekas att Undén svängde i frågan om Raoul Wallenberg över tid. Efter att internt först ha hållit för sannolikt att den försvunne svensken var död, började han efter Stalins död hysa förhoppningar om att han måhända ändå var i livet. Utåt sett höll han fast vid den officiella svenska ståndpunkten, enligt vilken den försvunne svensken alltjämt kunde vara sovjetisk fånge. I efterspelet till Nikita Chrusjtjovs »hemliga« tal 1956, i vilket han gick till angrepp mot Stalin, föddes förhoppningen om att få ökad kännedom om de fångar i GULAG som varit icke-personer under Stalins tid vid makten.⁷⁶

Många andra utgick också från att Wallenberg var i livet. De som aktivast drev frågan om Wallenberg anklagade återkommande regeringen för alltför stor passivitet. En av de ledande i detta arbete var den österrikisk-judiske journalisten Rudolph Philipp. Han hade deltagit som frivillig i första

världskriget, varit politisk aktiv under mellankrigstiden och flytt till Sverige efter Anschluss, det tyska införlivandet av Österrike 1938.⁷⁷ Han var den förste som skrev en bok om Wallenbergs gärning i Budapest, utgiven 1946. I den, och i efterföljande publikationer, riktade han en svidande kritik mot den svenska regeringens och UD:s agerande.⁷⁸

Raoul Wallenbergs släktingar hade fått god kontakt med Philipp under de intervjuer som låg till grund för hans bok. Wallenbergs styvfar Fredric och hans halvbror Guy von Dardel såg till att boken översattes till engelska, distribuerade den därefter som ett manuskript till World Jewish Congress och försökte, förgäves, få den utgiven på ett amerikanskt förlag.⁷⁹ I svensk press varierade omdömena om boken. Förutom det mindre smickrande omdömet »sensationsbok« fäste kritiker uppmärksamheten på att det inte var en svensk som först uppmärksammat Wallenberg. Det stod dock klart för dem att Philipp var rätt man för uppdraget. »Han är själv ett helt Utrikesdepartement«, löd ett omdöme, med tillägget att Philipp skrivit en bok som ingen svensk skulle ha måktat med att skriva.⁸⁰

Våren 1947 tändes ett visst hopp. Inför Folke Bernadottes besök i Moskva hade den sovjetiske chefen för Röda Korset svarat på en förfrågan från Bernadotte om Raoul Wallenberg.⁸¹ I likhet med Stalins löfte till Söderblom om vidare undersökningar, uteblev svaren efter att besöket avslutats. Kort tid därefter presenterades nya rön. Ungraren Albert Szent-Györgi, som tilldelats Nobelpriset i medicin 1937, och hans landsman, publicisten Jenő Lévai, uttalade sig sommaren 1947 om Wallenbergs sista tid i Budapest. Den förre hade varit en ledande företrädare för den ungerska motståndsrörelsen, som under stora delar av 1944 haft en fristad vid den svenska legationen och hos Per Anger.⁸² Lévai hade räddats av Elsa Brändström under första världskriget och senare arbetat tillsammans med henne samt undsatts av Wallenberg under andra världskriget. Han hade tidigare skrivit en bok om Sibiriens ängel och var nu i färd att för den, 1945 grundade men redan upplösta, ungerska Wallenbergkommitténs räkning skriva en bok om Wallenberg. Såväl Szent-Györgi som Lévai menade att det troligaste var att den svenske diplomaten dödats av tyskar eller pilkorsare. Uttalanden om »lättheten att dö i Ungern« i januari 1945 orsakade hård debatt med Rudolph Philipp som ledande antagonist. Vittnen som Philipp intervjuat hade tagit avstånd från Lévai eftersom de fruktade vad hans uppgifter, publicerade i en ungersk bok, skulle resultera i när Sovjetunionen ytterligare stärkt greppet om Ungern. Därtill

hade de, menade Philipp, inget förtroende för den ungerska Wallenbergkommittén.⁸³

Att uppgiften om Wallenbergs död var kontroversiell framgår även av att det svenska förlaget tog bort det avsnitt i den ungerska utgåvan där Lévai antydde att Wallenberg omkommit i Budapest. Han ombads att skriva en ny version med ett slut där den svenske diplomaten försvinner i det okända. Förändringen var inte tillräcklig. Efter påtryckningar från bland andra Philipp och Maj von Dardel drogs boken snart in och upplagan makulerades.⁸⁴

Nya uppgifter i oktober 1947 om att Wallenberg var i livet blåste nytt liv i frågan om hans försvinnande.⁸⁵ Philipp fortsatte att driva ärendet och gick till förnyade attacker mot dem som, likt ungraren Vilmos Böhm, »mot bättre vetande» uppgav att tyskarna likviderat Wallenberg.⁸⁶ Wallenbergaktionen hade grundats för att få klarhet i Wallenbergs öde. Det framgick snart att Philipp var organisationens starke man. Han vann snart erkännande bland dem som delade hans uppfattning att den svenska regeringen åstadkom för lite i ärendet. Lévais uppgifter uppmärksammades av de svenska kommunisterna i *Ny Dag*, som sympatiserade med förklaringarna från Moskva och som därför avfärdade »Rudolph Philipps på hörsägnen och rykten baserade och av kontrarevolutionärt nit dikterade bok».⁸⁷ Den liberala *Expressens* ledarskribent vände sig mot både Philipp och Lévai och »konkurrensen» dem emellan i deras osmakliga tävling om sanningen om Wallenbergs öde.⁸⁸

Tio år senare fick Philipp än en gång en framträdande position i offentligheten. Han avfärdade då de sovjetiska uppgifterna om att Wallenberg hade avlidit i Lubjankafängelset 1947. Aktstycket var, konstaterade han, »en väv av påhitt». Det var hans fasta övertygelse att Wallenberg var i livet och därför skulle kampen om hans frigivande fortsätta.⁸⁹ Även när Philipp diskuterade Wallenberg bortom offentligheten gick han på offensiven. Tage Erlander och Philipp hade artigt debatterat polisen och deras eventuella opartiskhet i det svenska samhället 1945.⁹⁰ När de möttes igen några år senare för att diskutera Raoul Wallenberg var tonen betydligt hårdare. En av dem som hört bandupptagningar från mötena har beskrivit Philipp som »ohyggligt frän i sin kritik av svenska UD:s agerande».⁹¹ I sin självbiografi utnämnde Erlander diplomatiskt Philipp till Wallenbergfamiljens »energiske medarbetare».⁹² I Erlanders dagboksanteckningar återfanns andra och fränare beskrivningar. I dessa anklagar statsministern Philipp som upphovsman till »lögnartiklar». Vidare beskrivs Philipp, liksom hans »allierade» Arvid Fredborg, som »hänsynslöst manipulativ».⁹³ Inte heller

Östen Undén och hans medarbetare på UD hade mycket gott att säga om Philipp. Sven Grafström beskrev honom som en »fullständig hysteriker som funnit lättduperade offer i Raoul Wallenbergs förtvivlade moder och hans halvbror Guy von Dardel«. ⁹⁴ Bland Grafströms kolleger återkom ord som nervös, obalanserad, aggressiv och misstänksam för att beskriva Philipp, samtidigt som hans stora kunskap om frågor rörande centraleuropeiska förhållanden vann ett motvilligt erkännande. ⁹⁵

Motsättningar fanns även på regeringsnivå och inom UD. Överlag var det, menar en bedömare, »svårt för enskilda inom UD:s förvaltning att göra sig gällande i Wallenbergaffären«. ⁹⁶ Per Anger, som varit Wallenbergs medhjälpare i Budapest, uttryckte i efterhand en liknande ståndpunkt. Han fick ansvaret för Wallenbergärendet 1949. Enligt vad han uppgav 1979 blev han alltmer kritisk till den svenska regeringens agerande. Efter ett flertal konfrontationer med Erlander och Undén avsåg han sig uppdraget som regeringens talesman, till förmån för ett ökat engagemang i Wallenbergkommittén. ⁹⁷ Också i den politiska memoarlitteraturen är det möjligt att ana spänningar på hög nivå. Ulla Lindström, som var minister från 1954 till 1964, höll i självbiografin *I regeringen* med om att man från officiellt håll gjorde allt som stod i dess makt. Kabinetssekreterare Arne S. Lundbergs särskilda engagemang i ärendet avfärdade hon med att han »har något av indianbokslynne och deckarspänning i sin natur: försvunna hjältar och misstänkta spioner väcker hans särskilda intresse, attraherar honom oemotståndligt, tycks det«. ⁹⁸

De återkommande schismerna ledde föga förvånande till att kontakterna mellan UD och Wallenbergs släktingar emellanåt var spända och atmosfären närmast fientlig. »Det pågick«, skriver Eric Sjöquist, »en egendomlig kamp om Raoul Wallenberg – inte i första hand mellan Sverige och Sovjet utan mellan de officiella svenska myndigheterna och de privata aktioner, företrädde av bland andra Wallenbergaktionen och familjen von Dardel, som tryckte på för att få något gjort i fallet.« ⁹⁹ De senare nöjde sig inte med påtryckningar utan skrev på eget initiativ till såväl amerikanska som sovjetiska ledare. Det var kontaktvägar som inte var förankrade hos den svenska regeringen och UD.

Sådana aktioner var inte bara problematiska för svenska UD. Maj von Dardel bad 1973 amerikanska regeringen att ta upp Wallenbergfallet i samband med den sovjetiske ledaren Leonid Brezjnevs förestående statsbesök. Thomas R. Pickering, en ung tjänsteman vid det amerikanska utrikesdepartementet som sedermera blev amerikansk ambassadör i Ryssland, föreslog att USA skulle ställa sig bakom hennes vädjan, inte minst på grund av att Wallenberg anlits av amerikanen Iver Olsen,

Tage Erlander med Olof Palme i bakgrunden. Både Erlander och Palme var goda debattörer och de ägnade mycket tid åt fallet Wallenberg.

Nikita Chrusjtjov gjorde i ett »hemligt« tal 1956 upp med sin brutale föregångare Josef Stalin, men han var själv skolad i samma tradition och hyste ingen förståelse för det stora svenska intresset för att klargöra vad som hänt Raoul Wallenberg.

År 1921 började Staffan Söderblom en framgångsrik karriär vid UD. I efterhand har hans avvaktande agerande i fallet Wallenberg blivit starkt kritiserat.

Östen Undén var en respekterad folkrättsjurist innan han blev utrikesminister. På sistnämnda post kritiserades han framför allt för sitt agerande vid baltutlämningen och i Wallenbergfallet.

och göra en officiell förfrågan till de sovjetiska myndigheterna om den svenske diplomatens öde. Pickerings rekommendation fick inget stöd hos hans chef, Henry Kissinger.¹⁰⁰ I stället tog den amerikanske utrikesministern i hemlighet kontakt med svenska UD och förvarnade om sitt svar. Han ämnade ta kontakt med Wallenbergs mor för att uttrycka sin medkänsla, men tänkte också tala om att det inte var möjligt för USA att driva fallet vidare. Det var en sak för den svenska regeringen och Röda Korset.¹⁰¹ Diplomaten Leif Leifland, som under ett antal år arbetade med Wallenbergfallet, menar att USA:s ovilja att helhjärtat engagera sig i svenskens öde i början av 1970-talet främst berodde på att USA:s utrikesminister Henry Kissinger inte ville äventyra möjligheterna till en uppgörelse om Mellanöstern med Sovjetunionen. Att Olof Palme uttalat sig i skarpa ordalag över USA:s utrikespolitik betydde mindre än »relationerna till den andra supermakten och omsorg om freden i Mellanöstern«.¹⁰²

En konsekvens av Wallenbergfamiljens aktivitet i ärendet var att ledande svenska politiker återkommande uttryckte oro över de utspel som gjordes bortom deras kontroll. Ett exempel kan hämtas från de diskussioner som fördes 1952, efter att svenskarna för första gången, tack vare den frigivne italienske krigsfångnen Claudio de Mohrs vittnesmål, ansåg sig ha säkra bevis för att Wallenberg förts till Sovjetunionen 1945. Förhoppningen var att dessa uppgifter skulle leda till en öppning i samtalen med Moskva. Talande är Tage Erlanders oro inför ett oförutsett utspel på hemmaplan: »Bara nu inte släktingarna ställer till något elände.«¹⁰³ Samarbetet förbättrades framöver, men den ömsesidiga misstänksamheten mellan regering och UD å ena sidan och Wallenbergs släktingar å den andra, kom till uttryck även vid senare tillfällen.¹⁰⁴

Den tysta diplomatin som inrikespolitisk tvistefråga

Den huvudsakliga politiska målsättningen i Sverige under kalla kriget var att landet, genom en strikt alliansfrihet, skulle fortsätta andra världskrigets neutralitetspolitik. Frågan om hur denna politik skulle tillämpas i praktiken ledde emellanåt till kontroverser. En sådan var de högljudda diskussioner som utbröt efter att Chrusjtjov hastigt och oväntat ställt in ett statsbesök i Sverige 1959. Jarl Hjalmarson hade varit motståndare till statsbesöket från första stund och gick till förnyat angrepp på den socialdemokratiska regeringen. En följd av kritiken var att högerledaren uteslöts ur den svenska delegation som

representerade Sverige i FN samma år. Den officiella sovjetiska förklaringen till att besöket ställdes in var antisovjetisk agitation. Att fallet Wallenberg var en del av denna agitation framgår av en intern sovjetisk rapport. I den underströks att den borgerliga oppositionen, från första stund, utnyttjat Wallenbergaffären för att bedriva »sovjetfientlig propaganda«.¹⁰⁵

Bristen på besked och bevis om Wallenberg resulterade i att personer som hävdade att de sett eller träffat den svenske diplomaten fick stor uppmärksamhet. I en första omgång trädde vittnen fram i egenskap av hemvändande krigsfångar som frigavs under 1950-talet. Tack vare dessa vittnesmål fick den svenska regeringen bevis på att Wallenberg verkligen suttit i sovjetisk fångenskap. Det utkom också en rik flora av böcker med mer eller mindre väl underbyggda förklaringar om vad som hänt Wallenberg, från uppgifter om att han avlidit i sydöstra Polen i oktober 1947 till att han alltså var vid liv i sovjetisk fångenskap.

Efter den trevande starten började UD under 1950-talet ett arbete som i mångt och mycket utfördes i det tysta. Utredningar med vittnen genomfördes kontinuerligt och följdes upp, i vissa fall under flera årtionden, även i de fall där de intervjuade personerna framstod som »lögnare« eller »patolog« som uppvisat »psykiska särdrag redan på ett tidigt stadium i rysk fångenskap«.¹⁰⁶ Detsamma gällde i sådana fall där vittnen de facto avslöjades som lögnare, såsom den judiske exilpolacken Abraham Kalinski. En grafologisk undersökning visade att han hade förfalskat ett brev från en läkare i Vladimirfängelset, i vilket fanns uppgifter om att Wallenberg var i livet efter 1947.¹⁰⁷

När tillfälle gavs sökte man genom informella kontakter i Sovjetunionen få nya ledtrådar i Wallenbergfallet. Till exempel diskuterade Tage Erlander frågan med Hjalmar Mehr, dåvarande borgarråd i Stockholm. Genom sitt judiska ursprung hade Mehr tidigt blivit medveten om det nazistiska folkmordet och hade engagerat sig för att ta emot judiska och baltiska flyktingar.¹⁰⁸ År 1954 gjorde Mehr en resa i Sovjetunionen i syfte att studera landets hållning till landets funktionshindrade, vilka var många efter andra världskriget. Han träffade även författaren Ilja Ehrenburg. Denne hade arbetat som krigskorrespondent under kriget och ägnat stor uppmärksamhet åt de sovjetiska judarnas fasansfulla öde. Inför Mehrs avresa bad Arne S. Lundberg honom att höra sig för om den sovjetiska hållningen i Wallenbergfallet.¹⁰⁹

Det angreppssätt som de socialdemokratiska regeringarna tillämpade kan sammanfattas som tyst diplomati kombinerat med konkreta påtryckningar i samband med svensk-sovjetiska

statsbesök. Statsminister Tage Erlanders engagemang tycks, liksom Undéns, i ett inledande skede ha varit svagt.¹¹⁰ Mycket tyder på att han efter hand blev alltmer engagerad. I samband med 1965 års vitbok hävdade han att han arbetat med fallet varje vecka i tio års tid.¹¹¹ Statsministern tog återkommande upp fallet med Sovjetunionens ledare. Vid ett statsbesök 1956 presenterade Erlander uppgifter baserade på vittnesmål som visade att Wallenberg förts till Sovjetunionen. Med dessa som utgångspunkt inledde han förhandlingarna med frågan om vad som hänt Wallenberg. Han betonade att saken kunde synas vara liten från sovjetisk synvinkel, men att den var »stor och betydelsefull» för svenskt vidkommande. Ett svar på frågan skulle kunna bidra till att undanröja ett »irritationsmoment» i förbindelserna länderna emellan.¹¹²

I början av 1960-talet anförde Erlander, tillsammans med dåvarande utrikesministern Torsten Nilsson, Nanna Svartz' vittnesberättelse om att Wallenberg hölls fången på ett mentalsjukhus. De konfronterade den sovjetiske ledaren Nikita Chrusjtjov med uppgifterna, men inte heller denna gång ledde förhandlingarna till något genombrott. Chrusjtjov hävdade bestämt att han inte kunde hållas ansvarig för de förbrytelser som ägt rum under Stalins styre, då tusentals människor spårlost försvunnit i fängelser och fångläger. Han hade inget nytt att tillägga. Att driva ärendet vidare kunde inte ses som något annat än ett led i kalla kriget och riskerade att resultera i märkbart försämrade relationer mellan Sverige och Sovjetunionen. För övrigt hade man från sovjetisk sida svårt att förstå att den svenska regeringen förpestade ländernas relationer med att envist anförä en enda mans försvinnande, när miljontals sovjetmedborgare gått under i ett krig i vilket Sverige inte deltagit.¹¹³ Från ledande socialdemokratiskt håll var frustrationen dubbel, dels för att samarbetsviljan från Chrusjtjov var svag, dels för att man från sovjetisk sida inte hyste någon förståelse för de krav som den inhemska opinionen hade på den svenska regeringen i Wallenbergfallet.¹¹⁴

Det var inte bara Wallenbergs anhöriga och andra aktiva i Wallenbergaktionen som var kritiska mot regeringens politik. Borgerliga politiker skrev interpellationer och engagerade sig på andra sätt i frågan, ofta utifrån krav om större öppenhet och tuffare krav mot Sovjetunionen.¹¹⁵ Wallenbergs försvinnande engagerade många svenskar, vilket garanterade det en fortsatt central plats i den svenska offentligheten. I början av 1950-talet undertecknade 1,6 miljoner svenskar en petition till Josef Stalin, med krav på att få veta vad som hade hänt Wallenberg. När Nikita Chrusjtjov anlände till Sverige på ett statsbesök 1964

möttes han av *Expressens* löpsedel med frågor på både ryska och svenska: »Var finns vår landsman? Var finns Raoul Wallenberg?»¹¹⁶

När Folke Bernadottes hjältestatus under 1950-talet ifrågasattes av historikern Hugh Trevor-Roper blev svaret från UD en officiell vitbok och upprörda inlagor i pressen, där så gott som samtliga skribenter, oavsett ideologisk tillhörighet, försvarade den svenske greven.¹¹⁷ UD tog även initiativ till en vitbok angående Wallenberg. En anledning var att påvisa att det faktiskt gjorts – och fortfarande gjordes – stora insatser för att bringa klarhet i frågan, trots att sovjetiska myndigheter deklarerat att Wallenberg avlidit 1947. Det var ingen slump att Arne S. Lundberg i en radiokommentar i februari 1957, vilken även publicerades i vitboken från samma år, betonade mängden material och personnamn i utredningen: »Akten torde vara den största i UD:s arkiv.»¹¹⁸ I utredningen redogjordes omsorgsfullt för de många turerna i de svensk-sovjetiska kontakterna. Däremot gavs inget utrymme åt självkritik vad gällde UD:s hantering av ärendet. I kommentarerna till utredningen framgick att synen på de svenska insatserna och det sovjetiska svaret i mångt och mycket följde partipolitiska skiljelinjer. Den Moskvatrogna *Ny Dag* gav vid samma tid uttryck för beundran för ett framstegsvänligt Sovjetunionen som ställdes i skarp kontrast till det skurkaktiga USA.¹¹⁹ I fallet Wallenberg innebar det en vändpunkt. Under en tioårsperiod hade tidningen avfärdat tanken på att Wallenberg var sovjetisk fånge, men nu hette det att såväl det svenska som det sovjetiska folket tidigare förts bakom ljuset av den sovjetiska säkerhetstjänsten under den förhatlige Berija.¹²⁰ Invändningar restes däremot från annat håll. I den konservativa *Svensk Tidskrift* undrade ledarskribenten om verkligen allt hade gjorts som hade varit möjligt att göra. Utredningen var i sig välkommen, men den borde ha gjorts tidigare. Dessutom ifrågasattes varför det inledningsvis hade lagts ned så mycket möda på att efterforska Danielsson och övriga diplomater från legationen i Budapest, medan klara besked om vad som hade hänt Wallenberg ansetts vara mindre brådskande. Vidare belystes Söderbloms och Undéns senfärdiga agerande i ärendet. »[M]öjligheten föreligger dessvärre att denna hållning från UD:s sida haft katastrofala följder.»¹²¹

Den interna kritiken var i stort sett helt frånvarande även i den utredning som UD publicerade 1965. Det var inte förvånande eftersom den socialdemokratiska partiledningen var medveten om det höga inrikespolitiska priset om den svenska regeringen framstod som vek och undfallande gentemot den mäktiga grannen i öster.¹²² Följaktligen underströk Tage Erlander att den svenska regeringen »inte lämnat något spår oprövat, hur

svagt det än må ha synt. Vi har begagnat alla tillfällen att på diplomatisk väg eller genom personliga kontakter ta upp frågan. En intensiv prövning av allt material och ingående interna överväganden har hela tiden ägt rum.«¹²³ Bland kommentarerna märktes en besvikelse över att det befintliga materialet inte resulterat i mer. »Mörkret vilar alltså lika skrämmande över den svenske diplomatens öde«, men än värre vore om utredningen skulle innebära att ansträngningarna upphörde. Om den satte punkt för ärendet var det inget annat än »ett vanhedrande slut«.¹²⁴ Därtill märktes en frustration över att utredningen lämnade fler frågor än svar.¹²⁵ Men denna gång var kritiken från oppositionen svagare och mer avvaktande. På ledarplats i några av de största dagstidningarna fick Erlander stöd för sin utsaga att alla stenar hade vänts i jakten på Wallenberg, om än med tillägget att Sverige hade agerat alltför trögt och senfärdigt under de första åren.¹²⁶

Det framfördes även tvivel ifråga om trovärdigheten i de uppgifter som Nanna Svartz lämnat. Historikern Hans Villius och hans fru Elsa anförde källkritiska invändningar. Det gällde att närma sig problemet på ett objektivt sätt: »Blir man känslomässigt alltför engagerad riskerar man att få fakta bortskymda och låsa sig i den mänskliga tragedin«, löd rådet.¹²⁷ Det de vände sig emot var att allehanda vaga uppgifter som gjorde gällande att Wallenberg levde, gavs större trovärdighet än den sovjetiska dödsattest, enligt vilken han avlidit den 17 juli 1947. Förvisso var äkthetsfrågan i det senare fallet inte avgjord, men det dög inte att lita på vittnesmål som »verkar trovärdiga«. »De måste«, fortsatte makarna Villius, »innehålla uppgifter som *tveklöst* klargör att de är sanningsenliga.« Denna slutsats vidhöll de i en uppmärksammat bok, *Fallet Raoul Wallenberg*, utgiven 1966.¹²⁸ Wallenbergs halvbror Guy von Dardel reagerade starkt och menade att paret Villius alltför lättvindligt avfärdade vittnesmål som mycket väl kunde vara trovärdiga. De kunde inte veta huruvida Wallenberg fortfarande var i livet. Enbart en misstanke om att så kunde vara fallet borde i stället sporra till nya ansträngningar för att få klargörande besked från sovjetisk sida.¹²⁹ Han fick stöd av Nanna Svartz, som ifrågasatte dödsattestens äkthet och menade att det fanns indicier som talade för att Wallenberg var i livet.¹³⁰ Makarna Villius höll fast vid sin uppfattning och pekade på en mängd motsägelser mellan vittnesmålen. Att så många var beredda att bortse från dessa kunde bara förklaras av ett önsketänkande: »Man önskar att den man, som gjorde så stora insatser för att rädda människor undan döden, inte själv skall ha fallit offer för den utan ännu vara i livet.«¹³¹

Den svenska GULAG-debatten

Medan kalla kriget var en realitet var det inte bara Wallenbergs fångenskap i Sovjetunionen som uppmärksammades. Samtidigt med debatten om Raoul Wallenbergs försvinnande sommaren 1947 gick en följetong i en av de mest spridda veckotidningar i Sverige om en jämtländsk bondson som varit GULAG-fånge i fyra år. Två år därefter kom den sovjetiske avhopparen Viktor Kravtjenkos inflytelserika *I chose Freedom (Jag valde friheten)* i svensk översättning, i vilken han beskrev Stalins utrensningar och NKVD:s terror- och fängelsevälde.¹³²

Det polariserade kalla krigsklimatet var högst påtagligt även i den svenska kulturdebatten. Liksom i många andra länder stod kampen särskilt het dels kring Robert Conquests *The Great Terror (Den stora terrorn, 1968)*, dels kring Alexander Solzjenitsyns författarskap. I båda fallen stod den kommunistiska terrorapparaten, och dess katastrofala verkningar för miljontals människor, i centrum. Framför allt Solzjenitsyns romaner bidrog till att i västvärlden väcka debatt om Sovjetsamhället. Den delvis självupplevda skildringen av det sovjetiska lägersystemet, Gulagarkipelagen, nedtecknades av Solzjenitsyn under tioårsperioden 1958–1968 och gavs ut i väst 1973–1975. Den fick, konstaterar en bedömare, »en våldsam sprängkraft världen över«, inte minst på grund av att Solzjenitsyn betonade att terrorsystemet, som rimmade illa med paroller om jämlikhet och rättvisa, var en välintegrerad del av sovjetkommunismen samt att han antydde ett släktskap mellan nazism och sovjetkommunism.¹³³ Förvisso var det ingen ny uppfattning. Under den första efterkrigstiden återkom *Dagens Nyheters* chefredaktör, statsvetaren Herbert Tingsten, med jämna mellanrum till likheterna mellan nationalsocialismen och kommunismen.¹³⁴ Likheterna mellan de båda ideologierna betonades också i anslutning till rättegången mot Adolf Eichmann 1961 och, framför allt, i Hannah Arendts totalitaristiska analys av denne byråkrat och massmördare, vars »jag lydde order«-inställning var identisk i de flesta diktaturer.¹³⁵

Det var dock inte alla som slöt upp bakom sådana tankegångar. Tvärtom var de höggradigt kontroversiella, även i anslutning till Solzjenitsyn. Följden var ideologiskt skarpskurna och hetsiga debatter i bland annat Tyskland och Frankrike.¹³⁶ Sverige var inget undantag. Visserligen var Leonid Brezjnevs sovjetiska samhälle knappast progressivt, men i en tid av starka vänstersympatier sågs det ändå som något av ett föredöme bland vänsterintellektuella, som alls inte uppskattade tal om GULAG och terror. Sovjetunionen hade ända sedan det

grundades försvarats av vänsterintellektuella, som reste dit och beundrade det nya samhället. Även många som aldrig varit i det kommunistiska Östeuropa försvarade systemet där. För majoriteten av dem som höll på idealen i öst var Solzjenitsyn inget föredöme. Han klassades som »reaktionär». Hans kritik av de sovjetiska missförhållandena relativiserades och banaliserades genom att de jämfördes eller jämfördes med avigsidor i det svenska samhället. Solzjenitsyn, som tilldelades Nobelpriset i litteratur 1970 och drevs i landsflykt 1974, hade även försvarare, men attackerna var av sådant slag att reaktionerna på hans romaner beskrevs som »hatpropaganda« några år in på 1970-talet. Regissören Alf Sjöberg talade i sammanhanget om »nystalinismens iskalla vind».¹³⁷

Genom fallet Wallenberg hade, som redan framgått, debatten om det sovjetiska lägersystemet varit aktuell i Sverige under lång tid, om än indirekt. Med uppmärksamheten kring Solzjenitsyn blev den i högsta grad påtaglig, eftersom den ryske författaren engagerade sig i Wallenbergärendet. Utifrån sina egna erfarenheter intygade han att det var möjligt att överleva i GULAG i minst 25 år. Wallenberg kunde således fortfarande vara i livet, meddelade han, och efterlyste en internationell opinion för att bringa klarhet i fallet.¹³⁸ Hans önskan infriades snart, vilket framgår i nästa kapitel. Även i Sverige bidrog hans uttalande till förnyad optimism. Den legendariska journalisten Barbro Alving, mer känd som Bang, var sedan tidigare engagerad i Wallenbergärendet. Hon var en av dem som uppmärksammade Solzjenitsyn och dennes uttalanden om den försvunne diplomaten.¹³⁹

Solzjenitsyns intresse för Wallenberg framgick indirekt i boken *I första kretsen*, som utkom i svensk översättning 1969. I den intar den sovjetiske säkerhetsministern och chefen för militärpolisen i sovjetockuperade områden, Viktor Abakumov, en central roll. Hans namn förekom flitigt i anslutning till 1957 års vitbok om Wallenberg. De sovjetiska myndigheterna hade då pekat ut Abakumow som en självsvåldig skarprättare.¹⁴⁰ Tack vare Solzjenitsyns roman började *Expressens* Björn Nilsson fundera om det inte var dags att förnya bekantskapen med Abakumov. Han hade ju varit känd för att berika sig på fångarnas bekostnad men klarat sig undan repressalier fram till 1954, då han avrättades. Och viktigast av allt: han hade varit den som haft ansvaret för Wallenbergs öde i sovjetisk fångenskap.¹⁴¹

Fortsatt tyst diplomati

Redan under sin tid som en av Erlanders närmaste män arbetade Olof Palme med frågan om Wallenbergs försvinnande, bland annat i samband med det svenska statsbesöket i Sovjetunionen 1956 och vid publiceringen av vitboken över Wallenbergfallet 1965. Även under sin tid som statsminister var Wallenbergfallet en av de viktigaste frågorna som Palme ägnade sig åt. Till exempel lyfte han fram Raoul Wallenberg och Folke Bernadotte vid ett tal i Stockholms synagoga 1985, i samband med fyrtioårsminnet av andra världskrigets slut. Framför allt Wallenbergs »heroiska verksamhet« var värd all uppmärksamhet som tänkas kunde.¹⁴² I icke officiella sammanhang yttrade Palme redan under 1960-talet att han höll för troligt att Wallenberg var död, men offentligt var det inte en gångbar ståndpunkt. I talet i Stockholm 1985 underströk han att den svenska regeringen inte hade försummat någon möjlighet att försöka utröna vad som hänt Wallenberg, och att det arbetet skulle fortsätta: »Det är vi skyldiga Raoul Wallenberg«, klargjorde han. Det uteslöt inte att talet inbjöd till kritik. Från svensk-judiskt håll uppskattades statsministerns hyllningar av Folke Bernadotte och Raoul Wallenberg, men samtidigt var det, menade man, anmärkningsvärt att Palme inte en enda gång nämnt Israel. Det var särskilt problematiskt med tanke på att han, i ett tal tre år tidigare, jämställt förintelsen av judiska barn under andra världskriget med palestinska barns lidande under den israeliska invasionen av Libanon.¹⁴³ Palmes deklaration om vikten av fortsatta ansträngningar i Wallenbergfallet övertygade inte heller Wallenbergs släktingar. De vidhöll att den hållning som Palme företrädde – försök att i det tysta påverka de sovjetiska ledarna – inte hade varit framgångsrik och heller inte önskvärd.¹⁴⁴

Efter den socialdemokratiska valförlusten 1976 förändrades, åtminstone till en början, den förda politiken i fallet Wallenberg. Den tysta diplomatin fick i allt högre grad lämna plats för offentliga utspel. Utrikesminister Karin Söder besökte Wallenbergs föräldrar och lovade dem att UD skulle göra allt som var möjligt för att finna sanningen om vad som hänt deras son. Men den nya, borgerliga regeringens agerande påminde om de tidigare socialdemokratiska. Som journalist och debattör hade Per Ahlmark engagerat sig i Wallenbergfallet, men han fick snart kritik för att han höll en för låg profil i sin nya roll som vice statsminister. Inte heller de borgerliga regeringsledamöterna lyckades få klarhet i frågan om Wallenberg och deras politik avvek inte mycket från de socialdemokratiska föregångarnas.¹⁴⁵

Den svenska insatsen med amerikanska mått mätt

Den nya uppmärksamheten kring 1980 ledde till att den svenska politiken i Wallenbergfallet kom under debatt i amerikanska medier. George Will, inflytelserik konservativ kolumnist, riktade i början av 1983 skarp kritik mot den svenska regeringens handläggning av fallet Wallenberg. Enligt Will hade de ansvariga svenska politikerna varit rädda för ryssarna, och var det alltså. ¹⁴⁶ Sveriges USA-ambassadör, Wilhelm Wachtmeister replikerade och underströk att den svenska regeringen hade gjort, och gjorde, allt som stod i dess makt för att utröna Wallenbergs öde. ¹⁴⁷ I den fortsatta diskussionen fick Wachtmeister stöd av en amerikansk skribent med det skandinavisk klingande namnet Erik Fredriksen.

Han underströk att Sveriges agerande under större delen av andra världskriget var högst beklagligt, men att räddningen av de danska judarna 1943 samt Röda Korsets insatser 1945 var bevis för att Sverige inte enbart hade gömt sig bakom neutraliteten. ¹⁴⁸ Amerikanska debattörer tog upp fallet Wallenberg, antingen för att påpeka att inte heller USA var utan skuld i hanteringen av ärendet, eller för att helhjärtat stödja Will. ¹⁴⁹

De som kritiserade den svenska regeringens hantering av Wallenbergfallet hänvisade till en lång rad av missade tillfällen. Det senaste låg mindre än 1,5 år tillbaka i tiden, då den sovjetiska ubåten U-137 gick på grund i Blekinge skärgård. Flera av dem som engagerat sig i fallet Wallenberg föreslog ett byte av ubåtsbesättningen mot Wallenberg, eller klara sovjetiska besked om hans öde. Dåvarande utrikesministern, folkpartisten Ola Ullsten, avfärdade kravet som oetiskt. ¹⁵⁰ En sovjetisk avhoppare menade indirekt i en intervju att ett sådant krav ändå var hopplöst eftersom Wallenberg enligt hans mening inte kunde utlämnas då han inte längre var i livet. ¹⁵¹

I efterhand menade Wachtmeister att Will och hans allierade hade gjort ett misstag när de hänvisade till U-137. Om den svenska regeringen använt den sovjetiska ubåtsbesättningen som en gisslan, hade den brutit både mot moraliska och rättsliga principer. Det var en poäng som hade goda förutsättningar att gå hem i USA, eftersom amerikansk ambassadpersonal vid den tidpunkten fortfarande hölls kvar i Iran. Wachtmeister hyste förhoppningen om att han gått segrande ur striden, åtminstone att döma av reaktioner i de politiska kretsarna i Washington. Att gå i svaromål mot Will och hans allierade hade varit av största vikt, för »[o]m en sådan beskyllning fick stå oemotsagd skulle vårt anseende i Amerika komma till skada«. ¹⁵² Men skadan var av allt att döma redan skedd. I internationell

litteratur om Wallenberg blev det från denna tid mer regel än undantag att se Raoul Wallenberg som ett offer för den svenska neutraliteten och en därtill hörande svensk feghet i kontakterna med Sovjetunionen.¹⁵³

Den nya öppenheten och Raoul Wallenberg

I takt med att både socialdemokratiska och borgerliga regeringar misslyckades med att få klarhet i Wallenbergfallet, fick det allt mindre betydelse som inrikespolitisk stridsfråga. I den dåvarande moderate partiledaren Ulf Adelsohns dagboksanteckningar från 1986 omtalas en diger presentation av fallet Raoul Wallenberg med historiska tillbakablickar av den socialdemokratiska statsministern Ingvar Carlsson. Mellan raderna framgår en konsensus mellan de båda partiledarna ifråga om de blygsamma förhoppningarna på sovjetiskt gensvar på nya svenska förfrågningar.¹⁵⁴ Samtidigt som frågan fortsatte att vara en stötesten i de svensk-sovjetiska relationerna, bidrog Wallenbergs internationella berömmelse till svensk goodwill och möjligheter att utöva internationell diplomati. Det föll på utrikesminister Sten Anderssons lott att 1990 inviga Raoul Wallenbergs gata i Tel Aviv, vilket gav honom tillfälle att diskutera Mellanösternfrågan med representanter för såväl Israel som PLO.¹⁵⁵

De stora förändringar som ägde rum i världen under andra hälften av 1980-talet, och som resulterade i kalla krigets slut och Sovjetunionens upplösning, påverkade Wallenbergfallet. Sannolikheten för att Wallenberg skulle vara i livet bedömdes bland UD:s personal som liten. Att fortsätta driva frågan utan nytt och övertygande material vore en avsevärd belastning för de svensk-sovjetiska relationerna.¹⁵⁶ När frågan ändå togs upp till behandling 1986 märktes en tydlig frustration hos de svenska diplomater som arbetade med Wallenbergfallet. De värjde sig mot att rutinmässigt få samma svar som de och deras kollegor fått 1957, 1965 och 1979, och tvekade inte att påpeka att fortsatt sovjetiskt ointresse mycket väl kunde resultera i försämrade relationer länderna emellan.¹⁵⁷ Att Sovjetunionens nye ledare Michail Gorbatjov signalerade förändring och ökad öppenhet noterades, men från svenska UD:s sida betraktade man inledningsvis de nya signalerna med viss skepsis. De försiktiga framstötarna passerade inte obemärkta bland dem som menade att tidigare mönster av avvaktande kontakter med det mäktiga landet i öster gick igen och att mycket tydde på att UD hoppades »att det hela skall rinna ut i sanden».¹⁵⁸

De följande åren innebar ändå en konkret förändring. Sovjetunionens sönderfall 1991 resulterade i en förnyad svensk optimism. Nu skulle de sovjetiska arkiven öppnas och i dem skulle svaren på fallet Wallenberg finnas.¹⁵⁹ Stöd för sådana förhoppningar kom också från det östra grannlandet. Den tidigare sovjetiske ambassadören i Sverige, Boris Pankin, hävdade att han hade drivit Wallenberfallet internt redan före glasnost och perestrojka slagit igenom som de nya slagorden. I sin självbiografi, utgiven bara något år efter Sovjetunionens fall, beklagade han Wallenbergs öde och gick till skarp attack mot de sovjetiska makthavare som hade ansvaret för svenskens bortförande.¹⁶⁰ Huruvida Pankin hade något betydande inflytande i frågan är oklart, men attitydskiftet var märkbart i Sovjetunionen och Ryssland åren kring 1990. Ett av de mest påtagliga bevisen på detta var den officiella inbjudan från Moskva som Wallenbergs släktingar mottog 1989. De hyste förhoppningar om att den nya öppenheten och nya personer i säkerhetstjänstens ledning skulle resultera i nya besked, men några sådana gavs inte. Däremot överlämnades några av Wallenbergs personliga tillhörigheter till dem.¹⁶¹

Jelena Bonner, änka efter Nobelpristagaren och dissidenten Andrej Sacharov som engagerat sig i fallet Wallenberg, deklarerade vid ungefär samma tidpunkt att hon inte längre hade några förhoppningar om att Wallenberg levde. Hon var numera övertygad om att uppgiften om att Wallenberg hade dött 1947 var korrekt.¹⁶² Att mycket tydde på att Wallenberg likviderats innebar emellertid inte att det rådde någon enighet om varför. En uppgift från den sovjetiske avhopparen Oleg Gordijevskij, om att Wallenberg hade avrättats därför att han vägrat låta sig värvas som sovjetisk agent cirkulerade i debatten, men betraktades med misstänksamhet av professionella historiker. De var däremot oeniga om varför han hade arresterats.¹⁶³

Denna debatt utspelades vid en tidpunkt när synen på modern svensk historia var i gungning. Förutom folkhemmets skuggsidor var också neutraliteten, eller rättare sagt avstegen från den, uppe till diskussion. Under 1990-talet kom därför andra världskriget i fokus, men inte längre i form av surrogatkaffe, gengasbilar och trygga soldater på vakt någonstans i Sverige. Uppgörelserna med neutralitetens brister, som även inkluderade en häftig debatt kring de vita bussarna och Folke Bernadottes hjältestatus, sammanföll med två andra processer.¹⁶⁴ Från början av 1990-talet gjorde Sverige en helomvändning, då ledande politiker öppnade upp för ett svenskt medlemskap i Europeiska unionen. För Sveriges del blev det därmed allt viktigare att »skriva in sig» i den större europeiska historien.

Parallellt märktes också en internationalisering av Förintelsen. Kring år 2000 spelade Sverige en alltmer betydelsefull roll i denna process, genom informationssatsningen Levande historias internationella verksamhet.¹⁶⁵

Den dåvarande statsministern, socialdemokraten Göran Persson, var en av initiativtagarna till Levande historia 1997. Bland annat på grund av dess verksamhet började den officiella svenska hållningen att förändras på allvar i slutet av 1990-talet. År 1998 invigdes konstnären Lenke Rothmans monument *Att minnas – den goda gärningen* i riksdagen, vilket är tillägnat Raoul Wallenberg. Rothman var själv överlevande från Förintelsen i Ungern. Vid invigningsceremonin betonade moderaternas partiledare Carl Bildt den moderna svenska historien. I kontrast mot svensk eftergiftspolitik under andra världskriget lyfte han fram Wallenbergs gärning.¹⁶⁶

Bildt har träffande beskrivits som Olof Palmes ideologiska motpol.¹⁶⁷ När den internationella konferensen om minnet av, samt forskning och undervisning kring, Förintelsen ägde rum i Stockholm år 2000 visade det sig att Bildt och Göran Persson hyste samma åsikter, i varje fall i fallet Wallenberg. Under konferensen hade en ceremoni till Raoul Wallenbergs minne en framskjuten plats. I inledningsanförandet till konferensen betonade Persson kontrasten mellan det, i vissa avseenden, mindre hedervärda svenska agerandet under andra världskriget och den svenske diplomatens heroiska insats. Att Sverige måste göra upp med de mörka kapitlen i sitt förflutna var en ståndpunkt som Persson återkom till flera gånger under sina tio år som statsminister (1996–2006).¹⁶⁸

Oskyldigt fängslade då och nu

Det förekommer alltså krav på uppgörelser med mörka sidor av modern svensk historia, men de är färre och framförs inte med samma intensitet som under 1990-talet.¹⁶⁹ Många av de kontroversiella aspekterna från dessa uppgörelsedebatter har slipats bort. Under senare år har monument över Folke Bernadotte invigts, samtidigt som påminnelser om hans försök att överdriva sin betydelse på andras bekostnad har varit sällsynta.¹⁷⁰ Att man under 1990-talet, efter årtionden av tystnad, utmanade den rådande föreställningen om neutralitet har resulterat i en stolthet över uppgörelserna i sig. Att svenskarna en gång för alla anses ha gjort upp med gamla försyndelser, har inbjudit till att föreställningen om Sverige som ett moraliskt föregångsland har återupplivats.

En historia som på så sätt har »lagts tillrätta« är väl anpassad till jubileer samt minnes- och märkesår. »Stora avgörande förändringar kan rubba många människors föreställningsvärldar under lång tid, medan jubileumsfirande på grund av sin flyktiga natur sällan orsakar genomgripande förändringar av historiemedvetanden«, konstaterar Marianne Sjöland.¹⁷¹ Det mesta talar för att det är just en sådan stabil Raoul Wallenberg som spelar huvudrollen under jubileumsåret 2012, då hundraårsminnet av hans födelse den 4 januari 1912 uppmärksammas. Som ett led i integreringen av Wallenberg i en god berättelse om svensk modern historia har han placerats in som en i raden av framgångsrika svenskar såsom Alfred Nobel och Dag Hammarskjöld.¹⁷² Wallenberg har även förärats fyra medaljer under 1980- och 1990-talen. Tillsammans med Folke Bernadotte och Dag Hammarskjöld blev han frimärkesmotiv 1987 under samlingsbenämningen »I humanitetens tjänst«.¹⁷³ Han har också blivit något av en institution inom institutionerna, framför allt i form av utställningar om honom under den senaste tioårsperioden.¹⁷⁴ En av dessa är Armémuseums Wallenbergtrum, som invigdes i januari 2009 och som är den första permanenta Wallenbergutställningen i Sverige. Författaren och kritikern Kaj Schueler såg då i utställningen »ett vackert äreminne över Wallenberg«, den var informativ men inte påträngande.¹⁷⁵ En annan bedömare saknade andra världskriget i utställningen, eftersom såväl nazister som judar lyste med sin frånvaro. »Iscensättningen är närmast demonstrativt lågmäld« och förmedlade snarare stoff till en svensk helgonlegend än till en universell hjältesaga.¹⁷⁶ Att det råder skilda meningar om hur händelserna i Budapest ska gestaltas är knappast förvånande, inte heller att det är Wallenbergs arbete i den ungerska huvudstaden som står i centrum under minnesåret. I ett anförande i samband med mötet för nationalkommittén för Raoul Wallenberg 2012 markerade Carl Bildt att »[f]okus för Wallenbergåret bör ligga mindre på hans öde och mer på hans gärningar«.¹⁷⁷

Som tidigare nämnts har det i modern forskning riktats kritik mot inslag i Wallenbergs verksamhet i Budapest, men i allt väsentligt är Wallenberg fortfarande en given förebild i Sverige. I den mån han fortfarande orsakar politiska motsättningar i svensk historiekultur är det som parallell, eller snarare föregångare, till lyckade och misslyckade försök att få fångslade svenskar i utlandet frigivna med hjälp av tyst diplomati.

Den klivna inställningen till tyst diplomati har återkommit med ojämna mellanrum den senaste tjugoårsperioden.¹⁷⁸ Under senare år har exempel lyfts fram där svenska diplomater och

politiker lyckats få svenskar frigivna med hjälp av arbete i det tysta. Ett av dessa exempel är Annika Östberg, som efter många års svenska påtryckningar flyttades från ett fängelse i USA till Sverige. Hennes fall var dock problematiskt. Den tysta diplomatin har i hög grad varit förknippad med oskyldigt dömda, medan Östberg satt fängslad i USA i nästan 28 år, dömd som medskyldig till två mord som hennes dåvarande pojkvän begick.¹⁷⁹ Kritiken mot den tysta diplomatin är idag främst förknippad med de svenska journalisterna Martin Schibbye och Johan Persson, som fängslades i Etiopien i juli 2011, och deras svensk-eritreanske kollega Dawit Isaak, som varit frihetsberövad i Eritrea sedan den 23 september 2001. I det senare fallet bar den tysta diplomaten frukt i november 2005, men Isaaks tid i frihet varade endast två dygn. Därefter har förnyade diplomatiska insatser för att få honom frigiven misslyckats.¹⁸⁰

Till att börja med väckte fallet Isaak begränsad uppmärksamhet i svenska medier. Från och med hösten 2002 märktes fler artiklar och 2005 började svenska medier på allvar rikta strålkastarljuset mot honom.¹⁸¹ En bidragande orsak till att Isaakfallet blev så uppmärksammat var att UD:s agerande rimmade illa med de höga ideal som präglat svensk utrikespolitik. Samtidigt som Isaak satt fängslad hade Sverige gett bistånd till Eritrea, pengar som i värsta fall kan ha använts till att bygga nya fängelser där fler oskyldiga fått skaka galler. Att EU fortfarande sände pengar, ursprungligen på svenskt initiativ, gjorde inte saken bättre.¹⁸² Därtill sammanföll ett av de intensiva skedena i uppmärksammandet av Isaak med att Sverige var EU:s ordförandeland 2009. Kritiker menade att Sveriges utrikesminister Carl Bildt borde ta konsekvenserna av den tysta diplomatins misslyckande och utöva kraftiga påtryckningar på Eritreas regering.¹⁸³ I samma veva inledde också landets fyra största tidningar en kampanj med krav på den svenske journalistens frisläppande, som kulminerade i överlämnandet av över 200 000 namnunderskrifter till Eritreas chargé d'affaires i Stockholm i maj 2009.¹⁸⁴ Senare samma år tilldelades Dawit Isaak Tucholskypriset, döpt efter den tyske författaren och antinazisten Kurt Tucholsky.¹⁸⁵ I november 2009 publicerade över 90 svenska tidningar en artikel av historikern och Svenska Akademiens ständige sekreterare Peter Englund på temat yttrandefrihet och Dawit Isaak. Den åtföljdes av en lång rad huvudsakligen positiva kommentarer.¹⁸⁶ Våren 2010 kom nya fakta i målet, då det avslöjades vilka vidriga omständigheter Isaak tvingades leva under i fängelset.¹⁸⁷ Det eritreanska svaret var ett vagt utformat löfte om rättegång.¹⁸⁸ Drygt ett år senare inföll tioårsdagen sedan Isaak fängslades, vilket

uppmärksammades på bred front. I skrivande stund cirkulerar obekräftade uppgifter om att han har avlidit i fängelset.¹⁸⁹

Det är inte bara sistnämnda likhet som bidrar till att rikta uppmärksamheten mot både Wallenbergs och Isaaks tragiska öden. I flera fall har personer som engagerat sig för att finna svar på vad som hände Wallenberg också skrivit om Isaak. De har utgått från ett politiskt-pedagogiskt historiebruk, genom vilket likheterna mellan då och nu framhävs på bekostnad av existerande skillnader. Till exempel bortsåg historikern Mattias Hessérus från de konkreta skillnaderna i Sveriges kontakter med Sovjetunionen under kalla krigets tid respektive med Eritrea under 2000-talet. I stället betonade han likheterna mellan det diplomatiska misslyckandet i fallet Wallenberg och den bristfälliga utrikespolitiska hanteringen av Isaak. I båda fallen påvisades den tysta diplomats politiska begränsningar och att mediemakten blev kringskuren. När inget blir sagt i officiella sammanhang står sig massmedierna slätt, eftersom de har svårt att rapportera om tystnad. Sistnämnda aspekt manade till eftertanke. Det är skrämmande att »den logik som länge präglade Raoul Wallenbergfallet nu återigen tycks upprepa sig i hanteringen av Dawit Isaak«, skrev Hessérus.¹⁹⁰

En liknande tillämpning av det politisk-pedagogiska historiebruket återkom i en artikel av Susanne Berger och Arne Ruth i *Dagens Nyheter*. UD hade inte lärt sig läxan från Wallenbergfallet utan upprepade liknande misstag. Den »dimridå« som svenska diplomater lade ut 2009 var »exakt samma« som den som hade tillämpats för att skylla över obekväma fakta gällande Wallenberg. Berger och Ruth reagerade främst mot att Isaak inte hade ett juridiskt ombud, men också mot UD:s vaga agerande. De menade att upprätthållandet av affärsförbindelser med diktaturen Eritrea var tecken på att tragedin Raoul Wallenberg riskerade att upprepas.¹⁹¹ I ett annat sammanhang påpekades att den svenska regeringen både då och nu erbjudit diktaturerna Sovjetunionen respektive Eritrea krediter och bistånd, men utan att kräva Wallenbergs och Isaaks frihet i utbyte.¹⁹² Wilhelm Agrell påpekar att en väsentlig skillnad mellan fallet Wallenberg och fallet Isaak var att medan den förra snart fick en outtröttlig förkämpe i Rudolph Philipp, har Isaak inte företrätts av någon lika enveten försvarsadvokat. Men även Agrell har noterat en rad strukturella likheter i hanteringen av de båda fallen, trots den förändring över tid som har inneburit att »Sverige under årens lopp i utrikespolitiskt avseende vandrat den inte särskilt långa vägen från ängslig stormaktsgranne till en tyst och välkammad

småstat som äntligen får sitta med vid de storas bord«. ¹⁹³

Den svenska historiekulturen är, lika lite som andra historiekulturer, entydig. Den senaste dryga femtonårsperioden har utmärkts av uppgörelser med det förflutna, men även försök att inkludera de mörka kapitlen i den stora berättelsen. I ett sådant sammanhang passar det bättre att hänvisa till de insatser som Wallenberg gjorde som neutral svensk i Budapest 1944–1945 än till det långa och sorgliga efterspelet till hans försvinnande. Annorlunda uttryckt har Wallenbergs räddningsinsatser i Ungern blivit allt viktigare i takt med att Förintelsen fått en alltmer framträdande position i den svenska historiekulturen. Hans fängelsetid är inte längre lika påtaglig till skillnad från debatten om den tysta diplomatin, vilken fortfarande är förknippad med fallet Wallenberg som ett av de stora nederlagen i modern svensk utrikespolitik.

En historiekulturell insikt är att det sällan går att isolera personer och händelser till ett avlägset »då«, förr eller senare tränger sig nutida aspekter på. På frågan om vilka lärdomar vi *egentligen* har dragit av fallet Wallenberg och hur de påverkar Sveriges politik idag, till exempel i anslutning till Dawit Isaak, aktualiseras ännu en gång den bristfälliga hanteringen av fallet Wallenberg. Men oavsett om Wallenberg används som ett positivt eller ett negativt exempel ifrågasätts sällan hans position som förebild. Efterkrigstidens Raoul Wallenberg har gått från att vara en infekterad och ideologiskt präglad stridsfråga till att bli ett starkt svenskt varumärke.

NOTER

- 1 Ricki Neuman, »Raoul Wallenberg är hemma igen« (intervju med bl.a. Jan Eliasson), *Svenska Dagbladet* 10/6 2010.
- 2 Se t.ex. »'Vi måste fortsätta söka efter sanningen'. Göran Persson bad Wallenbergs anhöriga om ursäkt«, *Aftonbladet* 12/1 2001.
- 3 Se t.ex. Karlsson 2010, s. 269–280.
- 4 Eliasson *et al.*, passim. Se även Palmklint & Larsson (eds.). För reaktionerna på den senare, se t.ex. »Regeringen ville tro på humanitet« och »Undfallenhet mot Sovjet röd tråd för Sverige«, båda publicerade i *Uppsala Nya Tidning* 1/4 2001. Bland reaktionerna på den av Eliasson ledda utredningen, som även den tog fasta på det diplomatiska misslyckandet, märks Dan Nilsson, »Wallenberg ett politiskt fiasko«, *Svenska Dagbladet* 5/3 2003; Erik Magnusson, »Ministrar kritiserar för Raoul Wallenbergs öde«, *Sydsvenskan* 5/3 2003; Barbro Hedvall, »En makalös inkompetens«, *Dagens Nyheter* 6/3 2003; Hans Wolf, »Ett mänskligt misslyckande«, *Dagens forskning* 2003:7, s. 16. Utredningarna väckte även uppmärksamhet utomlands, se t.ex. »Panel Suggests Swedes Did Not Do Enough to Save

- Wallenberg», *Los Angeles Times* 13/1 2001.
- 5 Berger 2005a och 2005b. Se även Susanne Berger, »UD offrade Raoul Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 17/12 2000; densamma, »Don't mention the war«, *Dagens Nyheter* 1/2 2006; densamma, »Svensken i Korpus 2«, *Dagens Nyheter* 23/1 2007; Berger & Borgolini 2007, s. 19–23; Susanne Berger, »Sätt press på Ryssland«, *Sydsvenskan* 11/5 2008; densamma, »Obesvarade frågor«, *Judisk Krönika* 2009:5, s. 19–20. Se även t.ex. »The Wallenberg Cover-Up« (ledare), *The Wall Street Journal* 18/11 1985.
  - 6 Wiklund, s. 365–391.
  - 7 Karlsson 2010, s. 385.
  - 8 Se t.ex. Marcus Ehrenpreis, »Där de eviga ljusen släcktes. Personliga minnen från förstörda församlingar«, *Judisk Tidskrift* 1944:1, s. 1–6. Se även Tydén, s. 125–137 .
  - 9 Leff, passim.
  - 10 Zelizer, kapitel 5. För analyser av dessa bilder i svensk press, se Liljefors 2002, s. 100–104; Liljefors & Zander, s. 220–224; Zander 2006c, s. 357–358, Holmila, s. 37–45.
  - 11 Marcus Ehrenpreis, »Sveriges antijudiska kampförbund« samt »Mot antijudisk hetspropaganda« (återgivande av riksdagsinläggen 29/1 och 9/4 1946), *Judisk Tidskrift* 1946:1, s. 1–6 och 1946:4, s. 93–104.
  - 12 Leche 1947, s. 276–278; citat s. 276. Se även Lundström, 1946, s. 300–307.
  - 13 Koblik, s. 79–115, 141–165; Zetterberg, s. 266.
  - 14 Enander & Arnheim, passim. Boken uppmärksammades av ett flertal recensenter i sin samtid; se t.ex. Ragna Aberstén-Schiratzkis recension i *Judisk Tidskrift* 1945: 6, s. 189–191. Se t.ex. även Lena Kaplan, »Utrotningen av Europas judar – en översikt«, *Judisk Krönika* 1945:5–6, s. 73–80.
  - 15 Marrus, s. 5–41. Jfr Levy & Sznajder, s. 57–95.
  - 16 Alva Myrdal, »Barbarernas offer och straff«, *Judisk Tidskrift* 1945:7, s. 202.
  - 17 Zander 2005, s. 227–233; densamme 2006c, s. 358–360.
  - 18 Holmila, s. 89–106.
  - 19 Mia Leche, »Vår gemensamma skam«, *Judisk Tidskrift* 1947:10, s. 276–278; citat s. 278. För ett liknande perspektiv men med en amerikansk utgångspunkt, se Henry Morgenthau, »De indirekt ansvariga för utrotningen av 6.000.000 judar«, *Judisk Krönika* 1947:10, s. 181–186.
  - 20 Tydén, s. 143–144.
  - 21 Östling, s. 101–134.
  - 22 Zander 2003, s. 277–283.
  - 23 Zander 2001, s. 443–455.
  - 24 Philipp 1947, s. 9.
  - 25 Bauer 1994, s. 232; Runberg, s. 44–45.
  - 26 Hugo Björk, »Folke Bernadotte ödets man, har båda parter förtroende«, *Stockholms Tidningen* 2/5 1945; Ragna Aberstén-Schiratzki, »I människokärlekens tjänst« (recension av Folke Bernadottes *Slutet*), *Judisk Tidskrift* 1945:8, s. 243.
  - 27 Om Folke Bernadottes välvilliga inställning till Schellenberg, se Deland, s. 16–17.
  - 28 Zander 2005, 227–233; Zander 2006c, s. 362–364. Fenomenet med att offren skapade hjältar känns igen från många andra länder; se vidare i Karlsson 2008, s. 36–37.
  - 29 Byström, passim.
  - 30 Zander 2001, s. 137–144; Sturfelt 2008, s. 185–218.

- 31 Ingemar Hägglöf, s. 196.
- 32 Hopper, s. 271–280; citat s. 275, 279.
- 33 Myrdal, s. 257–270; citat s. 258, 260.
- 34 Ottosson, s. 206.
- 35 Sturfelt 2009, s. 164.
- 36 Philipp 1946, s. 157; Anger 1992a och Anger 1992b. Att Wallenberg lämnade det trygga neutrala Sverige för att rädda ungerska judar mot vilka han inte hade några som helst förpliktelser framhölls av Georg Klein i en intervju med Gabi Gleichmann i *Judisk Tidskrift* 1985:2, s. 9.
- 37 »Wallenbergs öde«, *Arbetet* 8/2 1957.
- 38 Johansson 1995b, s. 208. Se även Stråth, passim, och Liljefors & Zander, s. 209–242.
- 39 Ekman (red) 1989a, s. 625. Om hanteringen av dagböckerna, se Thorsell, s. 309–319. Lennart Petri, som övertog efterforskningarna efter Wallenberg 1946, hävdar att det var först i juli 1945 som han fick tillgång till »en ingående skildring av vad som förekommit i Budapest«, s. 181. Även i andra fall visade det sig vara svårt att få klarhet i vad som hade hänt andra försvunna personer i Budapest, liksom i de övriga delar av östra Europa som hamnade under sovjetisk kontroll. Se t.ex. brev från Folke Bernadotte till Rickard Lindström 9/5 1945; brev från Rickard Lindström till Folke Bernadotte 31/7 1945; brev från Andre Leicht till Folke Bernadotte 6/10 1945, RA, Svenska Röda Korset I, Folke Bernadottes arkiv, Greve Folke Bernadotte af Wisborg 1943–1945, Vol. 6. Se även Ingemar Hägglöf, s. 167.
- 40 Brev från konsul A. Jöhncke till Folke Bernadotte 27/7 1945, RA, Svenska Röda Korset I, Folke Bernadottes arkiv, Greve Folke Bernadotte af Wisborg 1943–1945, Vol 5. Huruvida resan genomfördes eller ej framgår inte av källmaterialet.
- 41 Nina Langlet, s. 143–144; Runberg, s. 36; Derogy, s. 205–208; Eliasson *et al*, s. 248–250, 263–266.
- 42 Hughes Hallet, s. 5–6; Holbrocke 2007, s. 135–138; Schult 2009, s. 248–249.
- 43 Philipp 1946, s. 81; Lévai 1948, s. 39; Anger 1979, s. 46; Anger 1985, s. 6.
- 44 Berg, s. 14.
- 45 Eliasson *et al*, s. 313–318 och där anförd litteratur.
- 46 Eliasson *et al*, s. 206–208, 317–321, 340–346.
- 47 »Jews in Hungary Helped by Swede«, *The New York Times* 26/4 1945.
- 48 Guy von Dardel, »Raoul Wallenberg's Secret Mission«, *The Washington Post* 25/4 1947.
- 49 Ralph Wallace, »Raoul Wallenberg, Hero of Budapest«, *The Reader's Digest*, July 1947, s. 96–100.
- 50 Dorothy Thompson, »An Open Letter to Henry Wallace by Dorothy Thompson«, *The Boston Globe* 18/4 1947.
- 51 Gann, s. 72.
- 52 Brev från Elisabeth J. Baily till Guy von Dardel 2/4 1947, TNYPL, Rudolph Philipp Papers on Raoul Wallenberg, Box 1,
- 53 Brev från Arthur Vanderberg till Dean Acheson 4/4 1947. Svarebrev från Acheson till Vanderberg 23/4 1947, TNYPL, Rudolph Philipp Papers on Raoul Wallenberg, Box 1. Även Maj von Dardel skrev brev i ärendet till Vandenberg och Acheson; se Sjöquist 1985, s. 137.
- 54 Eliasson *et al*, s. 272–274.
- 55 Johansson 1995a, s. 182; Möller, s. 208–223.

- 56 »Herr Neutralitet«, *Expressen* 9/11 1969.
- 57 Möller, s. 576. Jfr Palm, s. 381–385.
- 58 Tingsten, s. 207. Se även Arvid Fredborg, »Oppositionen och utrikespolitiken«, *OBS!* 1948:16, s. 28.
- 59 Molin, s. 74–86.
- 60 Villius, s. 52–53; Rosenfeld, s. 145–152; Bierman 1982, s. 186–191.
- 61 Ahlmark 1992, s. 19.
- 62 Salomon, s. 49.
- 63 Johansson 1995a, s. 181–203. Se även Ahlmark 1992, s. 19; Bjereld, s. 93–96; Ottosson, s. 205–209, 225–230.
- 64 Bokholm, s. 340.
- 65 Ekman (red.) 1989a, s. xix.
- 66 Pieter Tham, »Skulle jag ha kallat Stalin mördare?« (intervju med Staffan Söderblom), *Vecko-Journalen* 1980:8, s. 19. Se även Eliasson *et al*, s. 149–151.
- 67 Zetterberg, s. 250–273. Se även Pieter Tham, »Skulle jag ha kallat Stalin mördare?« (intervju med Staffan Söderblom), *Vecko-Journalen* 1980:8, s. 19–20 och Eliasson *et al*, s. 152–159, 335–336, 373–377.
- 68 Anger, s. 132.
- 69 Eliasson *et al*, s. 81.
- 70 Pieter Tham, »Skulle jag ha kallat Stalin mördare?« (intervju med Staffan Söderblom), *Vecko-Journalen* 1980:8, s. 18, 20 och Kaa Eneberg, »Ryssarna fick ej provoceras« (intervju med Staffan Söderblom), *Dagens Nyheter* 1/2 1980. Se även Raoul Mårtens, »Vad fick Söderblom för svar av Stalin?«, *Svenska Dagbladet* 21/12 1979 och Ingmar Lindmarker, »Staffan Söderblom minns mötet 1946: 'Stalin lovade undersöka fallet Raoul Wallenberg'«, *Svenska Dagbladet* 27/1 1980.
- 71 Philipp 1946, s. 11.
- 72 Citerat efter Möller, s. 276. Se även »UD-problemet Wallenberg« (ledare), *Dagens Nyheter* 1/2 1980; Eliasson *et al*, s. 299–304 och Petersson, s. 30–32.
- 73 Gunnar Häggelöf, »När Wallenbergarkivet öppnas...«, *Svenska Dagbladet* 7/12 1979.
- 74 Anger 1984, s. 197; Anger 1992b, s. 509. Se även Möller, s. 278.
- 75 Molin (red.) 2002a, 191, 350, 394; Molin (red.) 2002b, s. 418, 431–432, 478, 586.
- 76 Gerner 1992, s. 79; Petersson, s. 33.
- 77 Philipp 1945, passim.
- 78 Philipp 1946, s. 158–169; densamme 1947, s. 8–9, 33–34; densamme 1951, s. 5–8; densamme 1955, s. 7–11.
- 79 Brev från Dr. Oscar Karbach till Fredric von Dardel 25/11 1946; brev från Guy von Dardel till Howard Moorepark 27/4 1947, TNYPL, Rudolph Philipp Papers on Raoul Wallenberg, Box 1.
- 80 Ivan Oljelund, »Död eller levande?«, *Upsala* 24/3 1947; Karl Kern, »En humanitetens hjälte«, *Skånska Socialdemokraten* 1/12 1946. Se även Mia Leche Löfgren, »Vi kan ej slå oss till ro med Wallenbergs försvinnande«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 17/7 1947 och »Sympativåg över hela landet för en av fredens hjältar«, *Svenska Dagbladet* 16/7 1947. Benämningen »sensationsbok« är hämtad från »Kring Wallenberg« (ledare), *Expressen* 18/7 1947. Se även Eliasson *et al*, s. 431–435.
- 81 »Raoul Wallenbergs öde inför rödakorskongressen«, *Aftonbladet* 13/5 1947; »Ryske rödakorschefen söker Raoul Wallenberg«, *Morgon-Tidningen* 14/5 1947.

- 82 Anger 1979, s. 89–95.
- 83 Mia Leche-Löfgren, »Vi kan ej slå oss till ro med Wallenbergs försvinnande«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 17/7 1947; »Spåren av Wallenberg slutar på Budapestgata«, *Morgon-Tidningen* 17/7 1947; »Nansenaktion till Ungerns hjälp. Raoul Wallenbergs sista projekt«, *Svenska Dagbladet* 18/7 1947; »Philipp: Raoul Wallenberg levde ännu vid jultiden 1946«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 19/7 1947.
- 84 Sjöquist 1985, s. 195. Lévais ursprungliga text, i vilken han avfärdade anklagelser om att Wallenberg förts bort från Budapest av NKVD, trycktes i en engelsk utgåva som utkom 1988; Lévai 1988, s. 218.
- 85 Se t.ex. »Raoul Wallenberg var i livet för blott några månader sedan«, *Svenska Dagbladet* 21/10 1947; »Återigen Raoul Wallenberg«, *Arbetaren* 22/10 1947; »Raoul Wallenberg«, *Stockholms Tidningen* 22/10 1947.
- 86 Philipp 1951, s. 61.
- 87 »Wallenbergrykten avslöjas«, *Ny Dag* 18/7 1947. För en kritik av denna hållning, se »I dag«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 19/7 1947.
- 88 »Kring Wallenberg«, *Expressen* 18/7 1947.
- 89 »Rudolph Philipp: 'Wallenberg lever. Kampen fortsätter'«, »En väv av påhitt – och dåliga påhitt«, *Göteborgs-Posten*; »Svensk vitbok nu angelägen«, *Upsala Nya Tidning*; »Wallenberg-aktionen: 'Vi vet att Raoul levde betydligt senare...'«, *Stockholms Tidningen*, samtliga publicerade 8/2 1957.
- 90 Erlander 1945, s. 146–150 och Philipp 1945, s. 151–155.
- 91 Eric Sjöquist, »När världen upptäckte Raoul Wallenberg«, *Expressen* 16/1 1981. Se även Sjöquist 2001, s. 118–127.
- 92 Erlander 1976, s. 294.
- 93 Erlander (red.) 2001a, s. 150; Erlander (red.) 2001b, s. 211. Se även Erlander (red.) 2005, s. 170.
- 94 Grafström 1989b, s. 782–783. Se även Möller, s. 277–278.
- 95 Petri, s. 185. Se även Elsa & Hans Villius, s. 57–58; Bierman 1982, s. 202.
- 96 Sjöquist 1985, s. 106.
- 97 Anger, s. 136–142. Se även densamme 1984 och 1992 samt Lindblom.
- 98 Lindström 1969, s. 99–100.
- 99 Sjöquist 1985, s. 140. Se även Elsa & Hans Villius, s. 59–67.
- 100 William Korey, »Wallenberg and the Undelivered Letter«, *The Christian Science Monitor* 28/8 1995.
- 101 Meddelande från Leif Leifland 13/6 1973, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 1.
- 102 Leifland, s. 153–155. Se även Sven Strömberg, »Kissinger stoppade USA-aktion för Raoul Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 18/3 1979. Om de fortsatt känsliga kontakterna mellan företrädare för Wallenbergkommittéer, UD och Kissinger, se t.ex. brev från Guy von Dardel till Per Anger 18/5 och 24/6 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:1. Korrespondens, Huvudserie 1979, A–H.
- 103 Erlander (red.) 2002, s. 31. Jfr Petri, s. 191.
- 104 Se t.ex. brev från Guy von Dardel till Leif Leifland 21/6 & 30/11 1979, RA, Raoul Wallenbergkommitténs arkiv. E1:12 Korrespondens. Huvudserie 1979, I–M.
- 105 Gerner 1992, s. 80–81. Se även Bjereld, särskilt s. 97–112.
- 106 Omdömet över österrikaren Otto Schöggel fälldes första gången 1958, men hans vittnesmål var ännu aktuellt 1986; se Sven Julin, »Raoul Wallenbergvittnet Otto Schöggel« 1/10 1986, RKAB, Vol. 25.
- 107 Se t.ex. Abraham Kalinski, »Wallenberg levde 1957: öppet brev till KGB-

- chefen«, *Göteborgs-Posten* 2/2 1980. Jfr Sven Julin till Sven Hirdman, »Raoul Wallenberg«, rapport 3/7 1985 & Sven Julin, »Wallenbergvittnet Kalinski«, Promemoria 10/9 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24. I en promemoria daterad 15/8 1985 skrev Julin: »Kalinski har gjort sig känd som en intellektuellt oredig och emotionellt instabil person med ett till synes manifest behov av att få en framträdande roll i fråga om Raoul Wallenberg«; RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24. I enlighet med vedertagen praxis följde UD upp alla Kalinskis fortsatta påståenden, t.ex. när denne påstod att Wallenberg avlidit i lunginflammation så sent som i februari 1985; se Magnus Faxén, »Ryskspråkig New York-tidning uppger att Raoul Wallenberg dog i februari i år«, 29/10 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24. UD informerade även amerikanska diplomater om Kalinskis bristande trovärdighet; se brev från Rodney Kennedy-Minott till Frank Church 7/5 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E 1:2. Korrespondens. Huvudserie 1979, I–M.
- 108 Elmbrant, s. 64–78.
- 109 Elmbrant, s. 109–111. Fem år därefter, inför Nikita Chrusjtjovs förestående statsbesök, diskuterade Erlander och Mehr lämpligheten av att skriva ett brev till den sovjetiske ledaren. Wallenbergs mor skrev i samma veva ett brev med Chrusjtjov som adressat. Erlander såg uppenbara inrikespolitiska fördelar med att själv skriva ett brev och till Chrusjtjov även överlämna det från von Dardel, eftersom det skulle visa att diplomatin inte bara försiggick i det tysta. Lundberg avrådde dock bestämt. I stället avhandlades ärendet genom en officiell svensk not till den sovjetiska regeringen, vilket i varje fall tillfredställde Mehr; Erlander (red.) 2009, s. 123, 136, 146.
- 110 Wilhelm Agrell, »Handslag i det tysta«, *Sydsvenskan* 23/9 2011.
- 111 K G Michanek & Eric Sjöquist, »Wallenbergaffären gav Erlander ingen ro«, *Expressen* 17/9 1965.
- 112 Erlander, s. 298–306. För den sovjetiska hållningen, se Gerner 1992, s. 77–80; Petersson, s. 35–36, 107–108.
- 113 »Raoul Wallenberg« (ledare), *Göteborgs-Posten* 8/2 1957; »Vitboken« (ledare), *Stockholms Tidningen*; »Chrusjtjov på sverigebesök: Jag tänker inte avlägga räkenskap för stalintiden«, *Arbetet*; »Chrusjtjov irriterad över frågande om Wallenberg«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* och »Jag vill inte sitta här och bli förhörd, sa Krusse«, *Expressen*, samtliga publicerade 17/9 1965. Se även Petersson, s. 36–38.
- 114 Rosenfeld, s. 153–157. Se även Nilsson, s. 269–273 och Lindström 1970, s. 64, 229.
- 115 K G Micjanek, »Ohlin kontaktar Erlander i dag: Vi vill veta allt om Wallenberg«, *Expressen* 18/9 1965. Se även Ohlin, s. 72–76; Nilsson & Åsbrink, s. 261–278.
- 116 Wrigstad, s. 115.
- 117 Zander 2002, s. 89–90.
- 118 Arne Lundberg, »Radiokommentar framförd i Sveriges radios programpunkt 'Dagens eko' den 7 februari 1957«, i *Raoul Wallenberg. Dokumentsamling jämte kommentarer rörande hans fångenskap i Sovjetunionen*, s. 9. Till försvar för UD:s och Lundbergs insatser, se »Wallenberg« (ledare), *Stockholms Tidningen*, »Raoul Wallenberg« (ledare), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (ledare); »Svar från Kreml« (ledare), *Expressen*, samtliga publicerade 8/2 1957.
- 119 Salomon, s. 49.

- 120 »Besked om Raoul Wallenberg: Avled för tio år sedan« och »Beskedet om Raoul Wallenberg« (ledare), båda i *Ny Dag* 8/2 1957. Jfr »Ny Dag och Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 9/2 1957.
- 121 »Raoul Wallenberg död?« och »Dagens frågor: Dokumenten i Wallenbergaffären«, *Svensk Tidskrift* 1957; citat s. 159.
- 122 Se t.ex. Lindström 1970, s. 230. Jfr »Vitboken«, *Arbetet* 17/9 1965 och »Raoul Wallenberg« (ledare), *Dagens Nyheter* 17/9 1965.
- 123 Tage Erlander, »Inledning«, i *Raoul Wallenberg. Dokumentsamling rörande efterforskningarna efter år 1957*, s. 8.
- 124 »Dagens frågor«, *Svensk Tidskrift* 1965:6 och »Levande begravnen« (ledare), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 17/9 1965.
- 125 »Avslöjande vid kongress: 'Svårigheter med språket', *Dagens Nyheter* 17/9 1965; »Vitboken om Raoul Wallenberg lämnar många frågor utan svar«, *Sydsvenskan* 17/9 1965. Se även Elsa & Hans Villius, s. 129–137.
- 126 »Raoul Wallenberg« (ledare), *Dagens Nyheter* 17/9 1965; »Obarmhärtig ny vitbok i Wallenbergaffären« (ledare), *Sydsvenskan* 17/9 1965; »Wallenbergs öde – ett tragiskt slut«, *Aftonbladet* 17/9 1965; »Fallet Raoul Wallenberg«, *Uppsala Nya Tidning* 17/9 1965.
- 127 Hans Villius, »En evig gåta?«, *Röster i Radio-TV* 1965:5, s. 17.
- 128 Elsa & Hans Villius, »Misstro och trovärdighet i fallet Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 30/7 1965; desamma 1966, s. 137 och »Vad hände Raoul Wallenberg? Vad vi vet och vad vi nästan vet«, *Kulturens Värld* 2009:1, s. 31–32. De fick stöd av Ivar Harrie; se dennes artikel »Gåtan Wallenberg«, *Expressen* 9/2 1966.
- 129 Guy von Dardel, »Makarna Villius och Raoul Wallenberg«, *Sydsvenskan* 3/2 1966.
- 130 Nanna Svartz, »Wallenberg-ärendet alltjämt en öppen fråga«, *Svenska Dagbladet* 9/3 1966.
- 131 Elsa & Hans Villius, »Önsketänkande om Wallenberg«, *Stockholms Tidningen* 11/2 1966. Se även desamma, »Professor Svartz på djupt vatten« och Sven Wahlström, »Professor Svartz' språkliga misstag«, båda i *Aftonbladet* 19/3 1966.
- 132 Ragnar Rudfalk, »Jag var Stalins fånge«, del I, II & III, *Året Runt* 1947:33, 34 & 35. Se även bl.a. Strzelewicz 1948, 395–399; Ackermann 1951, s. 490–492 och Leonhard 1952, s. 452. Se även Ahlmark 1992, s. 18–21; Karlsson 2010, s. 140–141.
- 133 Karlsson 2010, s. 148.
- 134 Ahlmark 1992, s. 13–16.
- 135 Arendt, passim. Jfr Leiser, s. 343–344.
- 136 Karlsson 2010, s. 147–150.
- 137 Cordelia Edvardson, »Alf Sjöberg: I dag måste vi stå upp för våra värden!« (intervju med Alf Sjöberg), *Vecko-Journalen* 1974:5, s. 12–13; »Ord som piskor«, *Vecko-Journalen* 1974:3, s. 35 och, för en sentida analys av de svenska Solzjenitsyndebatterna, Gerner & Karlsson 2008, s. 114–133. Se även Tapper, s. 194–195.
- 138 Även andra berättelser, såsom den om ungraren Andras Andrejvitj Tamas, som spärrades in på ett mentalsjukhus 1947 och som upptäcktes 53 år därefter, bidrog åtminstone fram till kring 1990 till fortsatta förhoppningar om att Wallenberg kunde vara i livet. En person med kännedom om förhållandena i GULAG, den till USA avhoppade sovjetiske diplomaten Arkady Sjevtjenko, uttryckte däremot i mitten av 1980-talet starka tvivel över att Wallenberg fortfarande skulle kunna vara vid liv;

- se Ulf Hjertons sons redogörelse till Sven Julin 1/8 1985 om ett lunchmöte med Sjevtjenko, *РКАВ*, Raoul Wallenberg, Vol. 24.
- 139 Arnborg, s. 406–407.
- 140 Se t.ex. »Wallenberg dog i Lubjankafängelset: Sverige fortsätter med undersökningarna«, *Arbetet* 8/2 1957; »Raoul Wallenberg dog 1947. Beriaminister får skulden«, *Dagens Nyheter* 8/2 1957; »Berija-man får skulden. Svensk vitbok publiceras«, *Arbetet* 8/2 1957; »Wallenberg död i ryskt skräckfängelse« och »Märkligt att Sovjet lägger ansvaret på egna myndigheter«, *Göteborgs-Posten* 8/2 1957; »Svar från Kreml« (ledare), *Expressen* 8/2 1957; »Wallenberg« (ledare) och »Lundberg: Spionmisstankarna grundlösa«, båda i *Stockholms Tidningen* 8/2 1957; Hans Wattrang, »Stalin gav Beria lagskydd avrätta folk i hemlighet«, *Expressen* 8/2 1957; »Avrättad Berija-man utpekad som skyldig«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 8/2 1957; »Wallenberg förde stor förmögenhet med sig«, *Stockholms Tidningen* 9/2 1957.
- 141 Björn Nilsson, »Sanningen om Wallenberg?«, *Expressen* 13/11 1969. Om Abakumov, se Rayfield, s. 382–383, 399–403, 416–417, 421–422, 433–436, 440–444. Se även Eliasson *et al.*, s. 365–367.
- 142 Palme, s. 315–316
- 143 Se t.ex. Jackie Jakubowski, »Olof Palme talar till Sveriges judar«, *Judisk Krönika* 1985:3, s. 2. Efter mordet på Palme fastslogs att dennes omfamning av PLO-ledaren Yassir Arafat och oviljan att stödja staten Israel inte hade uppskattats av judiska nordbor till skillnad från hans kamp mot rasism och orättvisor samt omvitnade lyhördhet för judiska synpunkter; se Lars Dencik, »Han var vår vän« och Ivar Müller, »Till minnet av Olof Palme«, *Judisk Krönika* 1986:2, s. 3.
- 144 Östberg, s. 182, 230–231.
- 145 Eric Sjöquist, »När världen upptäckte Raoul Wallenberg«, *Expressen* 16/1 1981.
- 146 George F. Will, »A Question for Andropov: Where Is Raoul Wallenberg?«, *The Washington Post* 6/1 1983; densamme, »Wallenberg and Sweden's Shame (Cont'd)«, *The Washington Post* 16/1 1983.
- 147 Wilhelm Wachtmeister, »Letters to the Editor«, *The Washington Post* 7/1 1983; densamme, »Letters to the Editor«, *The Washington Post* 18/1 1983.
- 148 Erik Fredriksen, »Letters to the Editor: Raoul Wallenberg and Sweden (Cont'd)«, *The Washington Post* 23/1 1983.
- 149 David Neal, »We Need a Wallenberg – to Save Wallenberg«, *The Washington Post* 29/1 1983. Peter Hartsock, »Letters to the Editor: Raoul Wallenberg and Sweden (Cont'd)«, *The Washington Post* 23/1 1983; George F. Will, »Wallenberg and Sweden's Shame (Cont'd)«, *The Washington Post* 16/1 1983; Joan W. Sacarob & Abraham Cooper, »Letters to the Editor: Sweden and Wallenberg (Cont'd)«, *The Washington Post* 14/1 1983.
- 150 Om påtryckningarna att använda den grundstötta sovjetiska ubåten i en byteshandel med Wallenberg, se ett stort antal dokument i *РКАВ*, Raoul Wallenberg, Vol. 14 och 16. Wallenberg och U 137 sattes i samband även i andra sammanhang. Eftersom de sovjetiska myndigheterna efter påtryckningar medgivit att de tillfångatagit den svenske diplomaten och skjutit ned en svensk DC 3:a över internationellt vatten, skulle de kanske komma att erkänna gränskränkningar i större skala, löd en svensk förhoppning; se Bodström, s. 267, 275. Det fördes också diskussioner om den svenska regeringen skulle försöka utväxla Wallenberg mot spionen Stig Bergling som spionerat för Sovjetunionens räkning, men man gick

inte vidare i ärendet; se Sjöquist 2001, s. 133–139.

- 151 »Hård svensk linje kan stoppa Sovjets gränskränkningar«, intervju av Lars Christiansson med Arkadij Sjevtjenko, *Svenska Dagbladet* 30/6 1985. Om Sjevtjenko, se Lars Christiansson, »Sjevtjenko var FN:s biträdande generalsekreterare«, *Svenska Dagbladet* 30/6 1985. Om UD:s uppföljning av intervjun, se Sven Julin till Ulf Hjertonsson, »Raoul Wallenberg« 16/7 1985, Ulf Hjertonsson till Sven Julin, »Raoul Wallenberg« 1/8 1985 och Sven Julin, »Arkadij Sjevtjenkos uppgifter om Raoul Wallenberg«, promemoria 15/8 1985, RKAB Raoul Wallenberg, Vol 24.
- 152 Wachtmeister, s. 282–283; citat s. 282.
- 153 Se t.ex. Yahil, s. 7–9 och Rosenfeld, s. 126–144. Se även Leonard Shapiro som talar om »Swedish cowardice« i »A Good Man« (recension av John Biermans *Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg, Missing Hero of the Holocaust*), *The New York Review of Books* 5/11 1981 och Eric Sjöquists intervju med Per Anger, »Sveriges svek mot Raoul Wallenberg«, *Expressen* 18/10 1985.
- 154 Adelson, s. 364.
- 155 Andersson, s. 384–385.
- 156 »Sammanträde hos P. Schori 31 jan. 1985 re R. Wallenberg«, RKAB, vol. 27. Se även Wilhelm Agrell, »Handslag i det tysta«, *Sydsvenskan* 23/9 2011.
- 157 Peter Osvald, »Wallenberg-frågan«, Promemoria 1986-10-09, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 27.
- 158 Kenne Fant, »TF, UD och Raoul Wallenberg«, *Svenska Dagbladet* 10/11 1988. Se även brev från metallarbetaren Henrik Unné till Pierre Schori 10/11 1988, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 32.
- 159 Leif Andersson, »Nu kan vi få klarhet i svenska 'affärer'«, *Arbetet* 26/8 1991.
- 160 Pankin, s. 221–222, 226–231.
- 161 Se t.ex. Leif andersson, »Återfick Raoul Wallenbergs pass«, *Arbetet* 17/10 1989; Anger 1990, s. 408–410; Sture Olsson, »Han kan lösa gåtan Raoul Wallenberg«, *Aftonbladet* 24/8 1991; Leif Andersson, »Nya dokument släpps idag?«, *Arbetet* 4/9 1991; Anne-Marie Forsell, »Wallenberg försökte skicka telegram hem«, *Arbetet* 6/9 1991; Thomas Hamberg, »Här satt Wallenberg«, *Arbetet* 27/11 1991. Se även Gitta Sereny, »A legend that refuses to die«, *The Times* 7/7 1989 och Serge Schmemmann, »After the Soviet Union: Soviet Files Show K.G.B. Cover-Up in the Disappearance of Wallenberg«, *The New York Times* 28/12 1991.
- 162 Thomas Hamberg, »Jelena Bonner övertygad om att Wallenberg dog -47«, *Arbetet* 13/10 1990.
- 163 Jan-Olof Bengtsson, »Wallenberg sköts«, *iDAG* 17/10 1990; »Kan man lita på en f d dubbelagent?« (ledare) och Carl-Fredrik Wingquist, »Wallenberg föll offer för ett djävulskt spel« (intervju med Bernt Schiller), *iDAG* 18/10 1990; Rolf Karlbom, »Varför greps Raoul Wallenberg?«, *iDAG* 29/10 1990; Bernt Schiller, »Spekulationer eller fakta om Wallenberg?«, *iDAG* 19/11 1990. Se även Anger 1992b.
- 164 Zander 2006c, s. 365–368.
- 165 Se t.ex. Levy & Sznajder och Karlsson 2008b. För en utförligare diskussion kring Levande historia och dess betydelse i svensk inrikes- och utrikespolitik, se Karlsson 2002, s. 145–162 och Karlsson 2004, s. 241–254.
- 166 Schult 2009, s. 170–189.
- 167 Mattsson, s. 74.

- 168 Persson 2000, s. 30. Se även t.ex. Persson 2007, s. 253. Viljan till
 uppgörelse uteslöt inte att Göran Persson återkommande försvarade den
 svenska neutralitetspolitiken under andra världskriget; se Zander 2006c,
 s. 373.
- 169 Se t.ex. Caroline Szyber & Mikael Oscarsson, »Ask måste ge besked om
 Stasiarkiven«, *Svenska Dagbladet* 4/11 2011.
- 170 Jfr Herman Lindqvists hyllning efter bekant mönster i »Himmlers
 mage öppnade för Bernadottes bussar«, *Aftonbladet* 21/8 2011 och Per T.
 Ohlssons »När Malmö var räddningen« samt den efterföljande debatten
 mellan Ohlsson och Rolf Tufvesson, »Niels Christian Ditleff är inte
 bortglömd«, *Sydsvenskan* 18 & 26/9 2011.
- 171 Sjöland, s. 56.
- 172 Sambanden mellan Nobel, Wallenberg och Hammarskjöld framhävdes av
 Kenne Fant i Curt Carlsson, »Kenne Fant sprider PR i USA för Nobel och
 den svenska modellen«, *Arbetet* 31/10 1993.
- 173 Liljefors & Zander, s. 235–236.
- 174 Se t.ex. Tanja Schults recension av utställningen »One Man Can Make a
 Difference«, Judiska Museet i Stockholm 2004, *Scandia* 2006:1. Se även
 Mattsson, s. 32.
- 175 Kaj Schueler, »Utställning med budskap«, *Svenska Dagbladet* 25/1 2009.
- 176 Lars Linder, »Mer helgon än hjälte«, *Dagens Nyheter* 6/2 2009. Eva
 Bäckstedt konstaterade i »Hjältar lockar till samtal«, *Svenska Dagbladet*
 3/3 2009, att »Wallenbergrummet är varken storslaget eller originellt, men
 det är informativt«.
- 177 Bildts synpunkt är återgiven i Charlotte Svalberg Lindquist, »Uppstart
 för Raoul Wallenberg 2012«, www.regeringen.se 19/8 2011 (2/11 2011).
- 178 Se t.ex. Peter Kadhammar, »Sten Andersson hemligstämplar allt«,
Expressen 5/8 1990; »Tyst diplomati bäst diplomati« (ledare), *Arbetet* 6/7
 1991. Se även Sten Andersson, »Den tysta diplomatin«, *Arbetet* 27/7 1991
 och Carl Bildt, »Missbrukat begrepp«, *Arbetet* 5/8 1991.
- 179 Henrik Bredberg, »Inhumana USA, humana Sverige«, *Sydsvenskan* 8/4
 2009; Josef el Mahdi, Tobias Olsson & Sofia Strandberg, »Lång kampanj
 bakom flytten«, *Svenska Dagbladet*; »En hemma – en kvar« (ledare),
Expressen; »Tystnad räcker inte« (ledare), *Dagens Nyheter*; Oisín Cantwell,
 »Hon framställs som oskyldig – det är hon inte«, *Aftonbladet*; Stefan
 Wahlberg, »Annika Östberg är ingen nationalhjärte«, *Metro*; »Ett lyckligt
 slut« (ledare), *Skånska Dagbladet*, samtliga publicerade 9/4 2009. Jfr Johan
 Hakelius, »Vi byter Dawit mot de här svenskarna«, *Aftonbladet* 29/4 2009
 och »Hög tid att höja rösten« (ledare), *Sydsvenskan* 3/8 2010. En kortvarig
 debatt blossade upp i samband med att Östberg utsågs till en av 2010
 års sommarpratörer i P1. Mot uppfattningen att det var felaktigt att ge en
 livstidsdömd utrymme i etermedier stod synpunkten att hon på grund
 av sina fängelseerfarenheter hade något unikt att bidra med. Se bl.a.
 Andreas Ekström, »Radiohyllan: En historia att berätta«, *Sydsvenskan* 10/6
 2010 och Mats G. Nilsson, »Brott skall inte löna sig«, *Sydsvenskan*
 21/6 2010.
- 180 Wilhelm Agrell, »Handslag i det tysta«, *Sydsvenskan* 23/9 2011; Urban
 Löfqvist, »Regeringen agerade för sent – och för lite«, *Expressen* 18/10
 2011; Anders Göransson, »Ex-diplomat: För sent för en 'tyst' lösning«,
Metro 19/10 2011. Om skillnaderna i fallet Isaak respektive Schibbye och
 Persson, se Hanne Kjöllér, »Känsligt läge för protester«, *Dagens Nyheter*
 7/10 2011. Schult 2010, s. 773, 780, 786–787, nämner såväl jubileumsåret

2012 som diskussionerna om tyst diplomati i anslutning till Wallenberg och Isaak, men utan att relatera fenomenen till varandra.

- 181 Kaaström, s. 33–45; Wolfgang Hansson, »Svenske Isaak är i hans våld«, *Aftonbladet* 11/12 2005. En mediekampanj för att uppmärksamma Isaakfallet sju sattes 2007 i samband med sexårsdagen av hans fängslande; se Gabriel Byström, Håkan Jaensson, Daniel Sandström, Maria Schottenius, Per Svensson & Carl Otto Werkelid, »Två tusen dagar. Sex kulturchefer om Dawit Isaak och den svenska regeringen«, *Aftonbladet*, *Göteborgs-Posten*, *Sydsvenskan*, *Dagens Nyheter*, *Expressen* och *Svenska Dagbladet* 14/3 2007. Samma år sattes en pjäs om Isaak upp i Malmö; se Ulf Clarén, »Varför en pjäs om Dawit Isaac?« (intervju med Hanna Olsson), *Sydsvenskan* 6/11 2007. Se även Makan Amini & Johan Büser, »Demokratin ska tåla satir«, *Aftonbladet* 24/3 2007; Lars Adaktusson, »Hög tid att protestera mot fallet Dawit Isaak«, *Svenska Dagbladet* 21/5 2008.
- 182 Se t.ex. Lars Adaktusson, »Svårbegripligt agerande i fallet Dawit Isaak«, *Svenska Dagbladet* 14/1 2009; Peter Landelius, »Sverige räcker inte till«, *Sydsvenskan* 13/3 2009; »Diktaturens offer« (ledare), *Dagens Nyheter* 27/3 2009; »Bildt måste rädda Dawit« (ledare), Åsa Linderborg, »Krävs en stark folklig opinion« och Tekeste Negash, »Frige Dawit Isaak«, alla tre i *Aftonbladet* 27/3 2009; »Diktaturens offer« (ledare) och Thorbjörn Larsson, Lena K. Samuelsson, Jan Helin, Kalle Ljungkvist & Thomas Mattson, »Dawit Isaak har i dag varit fängslad i 2 742 dagar. Utan åtal och utan dom«, båda i *Dagens Nyheter* 27/3 2009; Ewa Stenberg, »Kan vi tro på tyst diplomati?«, *Dagens Nyheter* 29/3 2009; Maria Schottenius, »Reinfeldt och Bildt!: Ni måste utnyttja ordförandeskapet i EU«, *Dagens Nyheter* 30/3 2009; Joachim Kerpner, »Bildt: Ett bra samtal om Isaak« och Jan Helin, »Bildt fick veta vad läsarna vill«, båda i *Aftonbladet* 3/4 2009; »Stoppa biståndet!« (ledare), *Expressen* 4/4 2009; Ted Kudinoff, »Kungen måste agera« och Wolfgang Hansson, »Eritrea är den värsta diktaturen«, båda i *Aftonbladet* 17/4 2009; Oscar Julander, »Diktatorn erkänner tortyren«, *Aftonbladet* 19/4 2009; Mats Bergstrand, »Kampanjen för Isaak«, *Dagens Nyheter* 21/4 2009; Bengt Braun & Anders Nordström, »Kampen för Dawit är kamp för demokratin« och Agneta Lindblom Hulthén, Ola Larsson, Mats Söderlund, Ulrika Knutson & Anna Serner, »Vi slutar inte kämpa!«, båda i *Expressen* 3/5 2009; Robert Triches, »Han satte Dawit Isaak i fängelse«, *Aftonbladet* 2/5 2009; Eva-Britt Svensson, Olle Schmidt, Marita Ulvskog, Göran Färm, Carl Schlyter & Isabella Lövin, »EU måste agera«, *Dagens Nyheter* 11/11 2009. Se även Andrew Anthony, »Does humanitarian aid prolong wars?«, *The Guardian* 25/4 2010; Jesús Alcalá, »Kräv hårdare tag mot Eritrea«, densamme, »Dawit Isaak och den tystade diplomatin«, *Svenska Dagbladet* 17 & 24/10 2011 samt Esayas Isaak & Björn Tunbäck, »Dawit har rätt att förvänta sig mer«, *Expressen* 3/11 2010.
- 183 Jesper Bengtsson, »Skicka Carl Bildt till Eritrea«, *Aftonbladet* 6/2 2009.
- 184 Wolfgang Hansson, »209 963: Släpp Isaak!«, *Aftonbladet* 5/5 2009.
- 185 Marcus Boldemann, »Dawit Isaak får Tucholskypriset«, *Dagens Nyheter* 15/11 2009.
- 186 Peter Englund's artikel fick olika rubriker i olika tidningar, t.ex. »Åtta år i helvetet«, *Aftonbladet*; »Frige det fängslade ordet!«, *Dagens Nyheter*; »Dawits brott var att han yttrade sig«, *Metro*; »Åtta år i mörker«, *Sydsvenskan*; »Åtta år är en lång tid«, *Svenska Dagbladet*. Se även Sara Ullberg, »Hedrad att få skriva om Dawit Isaak« (intervju med Peter

- England), *Skånska Dagbladet* 18/11 2009; Rakel Chukri, »Vad gör vi? Vad gör du?«, *Sydsvenskan* 19/11 2009.
- 187 Ewa Stenberg, »Så lever Dawit Isaak som fånge nr 36« och Björn Wiman, »Slå på sökarljuset. Nu vet vi var Dawit Isaak finns«, båda i *Dagens Nyheter* 7/4 2010; Patrick Ekstrand, »Ingen kommer levande därifrån«, *Metro* 7/4 2010; Ewa Stenberg, »Nu måste trycket öka. Starka reaktioner på uppgifterna om tillståndet för Dawit Isaak i fängelset«, *Dagens Nyheter* 8/4 2010; Maria Sundén Jelmini, »Dawit Isaak hålls i bojor dygnet runt«, *Svenska Dagbladet* 8/4 2010; »Isaakhyllan: Bara ett nummer«, *Sydsvenskan* 10/4 2010; Christian Holmén, »Värre än tortyr« och Thomas Mattsson, »Nu vet vi 'hur bra' anstalterna är i Eritrea«, Lars Adaktusson, »Den gränslösa grymheten«, alla tre publicerade i *Expressen* 3/5 2010; Jesper Bengtsson, Ulrika Knutson, Arne König, Ola Larsmo, Kerstin Eld, Anna Serner, Mats Söderlund & Leif Öbrink, »Stryp EU:s bistånd tills Isaaks dödsläger stängs«, *Dagens Nyheter* 3/5 2010; Rakel Chukri, »Dawithyllan: Vi släpper inte taget« och Niklas Orrenius, »Ovanlig självkritik när Schmidt talade om Isaak«, båda i *Sydsvenskan* 4/5 2010; Björn Wiman, »Nu måste biståndet till regimen i Eritrea strypas«, *Dagens Nyheter* 5/5 2010; Esayas Isaak m.fl., »EU governments must support Eritrea's prisoners of conscience«, *The Guardian* 24/5 2010; Faniel Siksjö även publicerad under rubriken »För Dawits kamp direkt med Eritrea«, *Expressen* 24/5 2010. Daniel Siksjö, »Nu kämpar hela världen för Dawit«, *Expressen* 24/5 2010; Sanna Torén Björling, »Världen ger stöd åt Dawit Isaak« (intervju med John Rolston Saul, ordförande i internationella PEN-klubben), *Dagens Nyheter* 28/5 2010. Andra aspekter i Isaakfallet som debatterades under våren och sommaren 2010 var dels uppgiften att Carl Bildt övergivit den tysta diplomatin till förmån för öppen kritik och påverkan på regimen i Eritrea; se t.ex. Åsa Asplid, »Bildts nya taktik ska få Dawit fri«, *Expressen* 17/2 2010. Dels uppmärksammades motsättningarna mellan olika eritreanska grupper i Sverige, där Eritreanska föreningen i Göteborg anklagades för att censurera regimkritiska och Isaaktrogna svensk-eritreaner; se t.ex. Markus Hankins, »Dawits familj kränks i radio«, *Expressen* 18/2 2010. Dels och slutligen hördes protester i samband med bröllopet mellan kronprinsessan Victoria och Daniel Westling, då bl.a. representanter för Eritrea hade bjudits in till evenemanget; se t.ex. Hanna Nilsson, »Kronprinsessbröllopet; Dansa med diktatorer«, *Sydsvenskan* 18/6 2010.
- 188 Carl V. Andersson, Sofia Johansson & Daniel Siksjö, »Dawit kan få rättgång«, *Expressen* 15/4 2010; Mikael Bondesson, »Dawit Isaak får löfte om rättgång« och Björn Wiman, »Vet ambassadören vad han säger?«, båda i *Dagens Nyheter* 16/4 2010. Den stora uppmärksamheten resulterade även i att Dawit Isaak-fallet blev utgångspunkten för andra, mindre medialt bevakade fall; se t.ex. Kurdo Baksı, »Tyst diplomati fungerar inte«, *Aftonbladet* 29/3 2010 och Åsa Linderborg, »I väntan på avrättning?«, *Aftonbladet* 18/5 2010.
- 189 »Dawit Isaak –tio år utan framgång« (ledare), *Ystads Allehanda* 15/8 2011; Lars Adaktusson, »Tyst diplomati har inte hjälpt Dawit«, *Metro* 13/9 2011; Thomas Bodström & Jan Eliasson, »Ny strategi krävs för att få Isaak fri«, *Svenska Dagbladet* 16/9 2011; »Isolera despoten«, *Dagens Nyheter*; »Dag 3 652 – skammens årsdag« & Erik Magnusson, »Isaak en av flera fångar«, *Sydsvenskan*; »Tio förlorade år« (ledare) & Susanne Berger, »Bildts arrogans är ett hinder för Dawit Isaak«, *Expressen*; Jesper

Bengtsson, »Bildt måste byta strategi för Isaak«, Petter Larsson, »Så kan han bli fri: Dawit Isaak tio år i fängelse«, Joachim Kerper, »Bildt går i försvar om Isaak«, *Aftonbladet*; Johan Hellekant, »Efter tio år ökar krav på frigivande«, *Svenska Dagbladet*, Charlotta Friberg, »Dags att visa ledarskap, Carl Bildt«, *Östgöta Correspondenten*, samtliga publicerade 23/9 2011; Gunilla von Hall, »'Sverige tar inte ansvaret.' Regeringen uppmanas öka trycket«, *Svenska Dagbladet* 1/10 2011; Anders Haraldsson & Petter Forslund, »Oroande uppgifter om Dawit Isaak«, *Svenska Dagbladet* 28/10 2011; Carl V. Andersson & Daniel Siksjö, »Journalisten: 'Det är trovärdiga källor.'«, *Expressen* 28/10 2011; Rakel Chukri, »Dawithyllan: Levande eller död?«, *Sydsvenskan* 29/10 2011.

- 190 Mattias Hessérus, »Wallenbergaffären går igen i fallet Isaak«, *Svenska Dagbladet* 24/3 2009. Se även Schult 2010, s. 787–788.
- 191 Susanne Berger & Arne Ruth, »Dawit Isaak riskerar bli en ny Raoul Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 18/11 2009. Se även Susanne Berger, »Det kan fallet Wallenberg lära oss om Dawit Isaak«, *Dagens Nyheter* 26/1 2011. Om svenska affärskontakter med Eritrea, se Åke Wredén, »Svensk guldjakt i Eritrea«, *Dagens Nyheter* 9/4 2010.
- 192 Adaktusson, s. 277–278.
- 193 Wilhelm Agrell, »Handslag i det tysta«, *Sydsvenskan* 23/9 2011.

AMERIKANISERINGEN AV RAOUL WALLENBERG

Raoul Wallenbergs öde har inte bara satts på pränt, det har även presenterats i bild och musik. I det senare fallet har det bland annat resulterat i musikalen *Wallenberg*, som sattes upp i New York 2010, och två operor. Den senaste operan, *Raoul*, hade premiär i New York 2008. Tysken Michael Kunze, känd som framgångsrik musikproducent och musikalförfattare, skrev libretto. Tonsättare var Gershon Kingsley, som vid 15 års ålder flydde från Berlin till Palestina för att senare emigrera till USA.¹ Den första, *Wallenberg*, komponerad av estländaren Erkki-Sven Tüür med libretto av tysken Lutz Hübner, uruppfördes i tyska Dortmund 2001. I båda fallen utspelar sig centrala partier av dramerna i Budapest, där Wallenberg bekämpar tyskarna och framför allt Adolf Eichmann. *Raoul* tar fasta på ryktesspridningen i den ungerska huvudstaden, vilket resulterar i att en del är övertygade om att Wallenberg arbetar för tyskarna, medan andra tror att han är amerikansk spion. Operans närhet till historieskrivningen om Wallenbergs sista tid i Budapest märks bland annat genom att Iver Olsen, Per Anger, Winston Churchill och Josef Stalin gestaltas i musikstycket.

Wallenberg handlar om att utan en gångbar berättelse får hjälten svårt att göra sig gällande, men också om faran i att en stark berättelse kan skapa en endimensionell förebild. Operans första akt är koncentrerad till Wallenbergs avfärd till Budapest och hans verksamhet i den ungerska huvudstaden. I denna framträder en altruistisk förebild som brottas med känslor av tveksamhet och otillräcklighet. I den andra akten är det historiska sammanhanget mindre påtagligt. Fångenskapen i GULAG är utgångspunkten för hur den historiske Wallenberg blivit offer för myten om honom som en närmast övermänsklig hjälte och förebild.

I första akten förutsäger Eichmann att Wallenberg kommer att bli dramats förlorare. Det enda som kommer att återstå är hjälteglorian och en porträttbyst, men ingetdera kommer att vara till någon praktisk nytta för svensken. Eichmanns roll i operan speglar den centrala roll som han fått i Förintelsens historiekultur efter den medialt uppmärksammade rättegången mot honom i Jerusalem 1961. Detta inslag var ännu påtagligare i den uppsättning som uppfördes i Tallinn 2007. Librettot

var detsamma, men den estniska uppsättningen var av ett delvis annat snitt. Operan hade premiär i skuggan av den internationellt uppmärksammade striden kring Bronssoldaten, den staty av en Röda armésoldat som, trots kraftiga protester från den ryska minoriteten, flyttades från centrala Tallinn till en perifert placerad krigskyrkogård, samt en parallell debatt om utsmyckningen av operans tak. Under den kommunistiska tiden hade det fått ny utformning och pryts med socialistiska motiv föreställande lyckliga bönder och välkomnande Röda armésoldater. Krav framfördes om att dessa, liksom Bronssoldaten, borde avlägsnas, men kraven hörsammades inte.

I en intervju deklarerade Tüür att *Wallenberg* är hans mest uppenbart politiska stycke, framför allt på grund av att han med hjälp av den svenske diplomatens öde önskade dramatisera »1900-talets två onda regimer».² I den uppsättning som sattes upp i Tallinn var skillnaden mellan den porträtterade ondskan betydande. Måhända som en följd av det spända läget mellan ester och ryssar i Estland fick operans sovjetiska fångvaktare en harmlös framtoning i skarp kontrast till de tyska soldaterna. De senare utstrålade, på traditionellt maner, hårdhet och hänsynslöshet, något som förstärktes av deras svarta läderuniformer, kravallhjälmars av modernt snitt och lasersablar à la *Star Wars*. De sovjetiska motsvarigheterna tecknades däremot som muntra kamrater i rödglittriga uniformer.

Budskapet är att Wallenbergs postuma berömmelse är ett värre fängelse än det sovjetiska, och i denna process är det inte kommunismen utan amerikansk populärkultur som är dramats stora bov. Tankegången inskräps med hjälp av operans Elvis Presley, som hävdar att Graceland för honom blev en lika effektiv inspärning som GULAG för Wallenberg. Därefter invaderas scenen av Musse Pigg och andra Disneyfigurer, amerikanska astronauter och marinofficerare samt president Ronald Reagan. Den senare visas upp i samband med att han ska underteckna papperet som gör Wallenberg till amerikansk hedersmedborgare. Då är han inget annat än en marionett, som kontrolleras av Eichmanns vålnad. När dramat går mot sitt slut är det åter dags för Wallenberg att äntra scenen, men då i form av en gymnast. Dennes uppgift är att visa upp den svenske diplomaten som vår tids Jesus: båda har de dött för våra synders skull.³

I operan har Wallenberg blivit berövad sin idealistiska potential av något som nedsättande klassas som en Holocaust-Hollywood-industri. Vad *Wallenberg* inte tar hänsyn till är att den populärkulturella industri som dess upphovsmän kritiserar så svårt är en viktig förutsättning för Wallenbergs hjältestatus. Utan det stora intresse som film- och tv-industrin visat för

Wallenbergs gestalt från det sena 1970-talet och framåt, hade han varit en betydligt mindre välkänd person. Sannolikheten för att bli gestaltad som huvudperson i operor hade då varit mycket liten.

Men hur gick det till när Wallenberg gick från att vara en politiskt problematisk påminnelse i Sverige om en man som försvunnit i det mäktiga grannlandet, till att bli en internationellt gångbar symbol? En faktor som är av stor betydelse i föreliggande kapitel är den amerikanisering som Wallenberg genomgick från och med sent 1970-tal. I modern forskning har man återkommande diskuterat en amerikanisering av Förintelsen. Ett av dess kännetecken är närvaron av ett stort antal amerikanska förintelseforskare varav flera gjorde pionjärinsatser på området under 1950- och 1960-talen. Ett annat är ett tilltagande amerikansk-judiskt intresse för det nazistiska folkmordet i syfte att stärka judisk identitet i tider av tilltagande sekularisering. Kritikerna till amerikaniseringen av Förintelsen hävdar att dess mest utmärkande drag är en fortgående och tilltagande kommersialisering av folkmordshistorien, som framför allt kommit till uttryck i romaner och spelfilmer där handlingen förlagts till koncentrations- och förintelseläger. I det senare fallet har denna amerikanisering, som i operan *Wallenberg*, förknippats med anpassningar till värden som är centrala i en amerikansk idétradition såsom frihet, jämlikhet, individualism och oskuld, men också till vulgarisering och vinstintresse, manifesterat i sentimentalitet och lyckliga slut. Som Klas-Göran Karlsson fastslagit finns det också en annan, mindre värdeladdad och mer analytiskt präglad aspekt av denna amerikanisering:

När förintelsen amerikaniseras, är utgångspunkten att folkmordets representation och innebörd förändras när det anpassas till brett omfattande amerikanska värden och därmed integreras i den amerikanska historiekulturen. Omvänt betyder det att förintelsen lika oundvikligt sätter spår i denna historiekultur.⁴

Av detta resonemang följer att vissa aspekter av Raoul Wallenberg kom att framhävas, till viss del därför att de stämde väl överens med amerikanska föreställningar, men också för att den svenske diplomatens gärning satte spår i det amerikanska samhället. Den amerikanska upprördheten över det svaga svenska agerandet till hans förmån, som vi känner igen från föregående kapitel, är ena sidan av myntet. Den uppbyggliga och individualistiskt utformade tv-serien *Wallenberg – A Hero's*

Story, som vi snart ska återkomma till, är den andra.

I USA passade Wallenberg som hand i handske i ett kalla krigssammanhang där nazism och sovjetkommunism i totalitaristisk anda sågs som samma andas barn. Värt att notera är att från första stund har Wallenberg varit en del av den svenska kalla krigsdiskussionen, medan det amerikanska intresset för och användningen av honom lät vänta på sig.

Ett begynnande internationellt intresse

Ungrare, och då framför allt ungerska judar, som vid krigsslutet flydde landet hade inte glömt Wallenberg. Detsamma gällde många av dem som tvingades på flykt efter Ungernkrisen 1956.⁵ Som vi tidigare konstaterat var det amerikanska intresset inledningsvis högst påtagligt, men mattades av efter hand. Wallenbergs gärning framhövdes då och då i utländsk press, ofta av skribenter med personlig kännedom om hans verksamhet i Budapest. Vidare gav de svenska vitböckerna 1957 och 1965 eko i västvärlden.⁶ Den första av utredningarna uppmärksammades i den schweiziska dagstidningen *Neue Züricher Zeitung*.⁷ En av dem som läste artikeln var Carl Lutz, som hade arbetat som schweizisk diplomat i Budapest. I likhet med Wallenberg hade han utfärdat skyddspass för att rädda så många judar som möjligt, en åtgärd som ogillades av hans överordnade som efter krigets slut bannade honom för att ha överskridit sina befogenheter. Artikeln om hans försvunne diplomatkollega föranledde Lutz att skriva till en schweizisk regeringsledamot. Syftet var att påverka landets regering att utöva påtryckningar på Sovjetunionens ledare, men uppmaningen rönt ingen framgång. Inte heller Lutz själv vann bifall. Vid denna tidpunkt försökte han förgäves vinna internationellt stöd för att bli nominerad till Nobels fredspris, för sina räddningsinsatser för Budapests judar.⁸

En person som stått Wallenberg nära var Per Anger, som regelmässigt bevakade vad som skrevs i Sverige och internationellt om sin försvunne kollega. När Heiner Lichtenstein, sedermera grundare av den västtyska Raoul Wallenberg-föreningen, 1982 publicerade en bok om den svenske diplomaten reagerade Anger snabbt. Han uppskattade i och för sig att en tysk intresserade sig för Wallenberg, men problemet var ett antal felaktigheter i boken. Bland annat påstod Lichtenstein att Wallenberg lämnat Budapest för en resa till Stockholm under hösten 1944. För Anger var denna uppgift orimlig, eftersom han hävdade att han hade haft daglig kontakt

med Wallenberg under den aktuella perioden. Av samma anledning avfärdade han uppgiften om att Wallenberg träffat Joel Brand, som varit involverad i ett försök att byta judar mot lastbilar. Brand var, underströk Anger, en helt okänd person för svenskarna på legationen i Budapest.⁹

När Anger skrev sitt brev var situationen dramatiskt annorlunda jämfört med när Lutz skrev till sin regering eller, för den delen, bara ett fåtal år tidigare. Anhöriga och medlemmar i Wallenbergaktionen hade länge arbetat hårt för att Wallenberg skulle uppmärksammas på andra sidan Atlanten, men med klen resultat. I Sverige rapporterades det regelbundet om Wallenberg varje gång som förhandlingar med Sovjetunionen var på tapeten. Internationellt var det en mindre, om än ofta välinformerad, skara som följde Wallenbergfallet.¹⁰

En bidragande orsak till att det var relativt tyst kring Raoul Wallenberg under perioden 1965–1978 var att det inte framkom några nya och trovärdiga spår om hans öde i Sovjetunionen. Den judiske exilpolacken Abraham Kalinskis uppgifter befanns, som vi redan konstaterat, vara opålitliga. Hans påståenden resulterade därför inte i några nya svar från sovjetisk sida.

Ändå var det just kring 1980 som den historiekulturella vändpunkten ifråga om Wallenberg inträffade. År 1980 publicerades dessutom uppgifter om att sovjetiska politiker på ett tidigt stadium möjligen hade varit beredda att diskutera frigivning av Wallenberg, men utan att ha fått någon tydlig respons från UD. Upplysningen resulterade, än en gång, i ett betydande antal artiklar om svensk försumlighet under de första efterkrigsåren.¹¹ Nazistjägaren Simon Wiesenthal, som börjat intressera sig för den svenske diplomatens öde redan 1971, noterade ett markant ökat intresse kring 1980. I samband med 35-årsminnet av Wallenbergs försvinnande anordnades demonstrationer utanför sovjetiska ambassader och krav restes om påtryckningar på den sovjetiska regeringen inför den stundande Olympiaden i Moskva. Av ännu större betydelse var den internationella Wallenberghearing som arrangerades i Stockholm 1981 då material presenterades i syfte att få ökad klarhet i Wallenbergs öde.¹²

Hur ska vi förstå att Raoul Wallenberg vid denna tidpunkt blev något av var mans hjälte? En anledning som har tillmätts stor betydelse för det förnyade intresset var att Wallenbergs mor och styvfar gick bort 1979.¹³ Dessutom engagerade sig allt fler internationella politiker i frågan. Israels premiärminister Menachim Begin önskade få klarhet i vad som hänt svensken, liksom Jimmy Carter. Bidragande till den amerikanske presidentens tilltagande intresse för Wallenberg var antagligen

de kritiker som gjorde gällande att USA:s ledare varit ointresserade av Förintelsen och förblivit passiva både under andra världskriget och under de första efterkrigsdecennierna. Amerikanska forskare hade under lång tid debatterat huruvida landets ledning, med president Franklin D. Roosevelt i spetsen, utträttat tillräckligt mycket för att hejda Förintelsen. En av kritikerna, Arthur D. Morse, gick så långt som till att klassa de amerikanska (och brittiska) reaktionerna på vad som ägde rum som gränsande till apati. The War Refugee Board och dess verksamhet i Budapest ställde han sig dock positiv till, liksom Wallenbergs arbete. Morse menade att »The War Refugee Board gav honom [Wallenberg] resurserna att utföra arbetet, men det var hans aktioner som gav mening åt själva existensen av The Board«.¹⁴

Från officiellt svenskt håll kom inga påstötningar. Den svenska regeringen ansåg det inte lämpligt, eller möjligt, att påverka den amerikanska regeringen att ta upp Wallenbergfallet.¹⁵ Däremot utövade den pånyttfödda amerikanska Wallenbergkommittén och andra engagerade amerikaner påtryckningar på amerikanska politiker.¹⁶ USA:s regering svarade med att 1979 ge en utmärkelse till Nina Lagergren, som ett erkännande för Raoul Wallenbergs insatser i Budapest. Vid samma tidpunkt avslöjade den amerikanske utrikesministern, Cyrus Vance, att USA officiellt hade engagerat sig i Wallenbergfallet och gjort en officiell framstöt till den sovjetiska regeringen.¹⁷ Amerikanerna Tom Lantos och hans hustru Annette, vilka båda överlevt Förintelsen och tidigare engagerat sig i Wallenbergfrågan, blev kring 1980 uppmärksammade både i officiella sammanhang och i pressen. Deras arbete resulterade bland annat i att en Wallenbergförening återuppstod i Sverige. De bistod också Nina Lagergren och Guy von Dardel i deras försök att etablera kontakt med amerikanska politiker, för att få dem att sätta press på sovjetiska – och svenska – makthavare.¹⁸

Den internationella uppmärksamheten nådde sin topp när den amerikanska kongressen 1981 fattade beslut om att göra Raoul Wallenberg till amerikansk hedersmedborgare. Bidragande till det amerikanska intresset för Wallenberg var den rättsprocess som Guy von Dardel tog initiativ till 1984, då han lämnade in en stämningsansökan mot Sovjetunionen i en amerikansk domstol. Wallenberg blev 1985 hedersmedborgare i Kanada och 1986 i Israel. I dessa och många andra länder är han ihågkommen genom monument eller genom att gator döpts efter honom, ibland i direkt anslutning till platser som på ett eller annat sätt är förknippade med Förintelsen. Det gäller till

Runtom i världen har Raoul Wallenberg givit namn åt gator och torg, bland annat i Jerusalem.

exempel träden som är tillägnade Wallenberg vid den väg i Vad Yashem-museet i Jerusalem som hyllar the Righteous Gentiles. Platsen där The United States Holocaust Memorial Museum är beläget i Washington D. C. är namngiven efter honom. Under senare år har det förekommit kritik och frustration över att det i enskilda städer *inte* finns en plats uppkallad efter Wallenberg.¹⁹

Till följd av det politiska intresset grundades Wallenbergkommittéer i flera länder.²⁰ Det ledde också till ett förnyat och kraftigt intensifierat samarbete mellan den svenska och den amerikanska Wallenbergkommittén. Den omfattande korrespondens som återfinns i Raoul Wallenbergföreningens arkiv vittnar om en nyväckt optimism.²¹ Den märktes också i pressbevakningen av ärendet. Som en följd av de resultat som presenterades i vitböckerna 1957 och 1965 hade ett flertal skribenter menat att det visserligen inte fanns några säkra belägg för att Wallenberg var död, men att man i Sverige behövde en ökad beredskap för att acceptera att så var fallet.²² Det var en ståndpunkt som Wallenbergs släktingar och de som stödde dem inte skrev under på. Nina Svartz' vittnesmål hade, som tidigare framgått, gett förnyat hopp under 1960-talets andra hälft om att Wallenberg kanske, trots allt, fortfarande var i livet.²³ När fallet kring 1980 fick förnyad aktualitet återkom Elsa och Hans Villius med kritik mot otillförlitliga sagesmän, däribland Abraham Kalinsky, som hävdade att de träffat eller hört talas om Wallenberg efter 1947.²⁴ Både i Sverige och i andra länder hyste de som engagerade sig i fallet förhoppningar om att den försvunne hjälten kunde återfinnas och återbördas, nu när fallet Wallenberg blivit en storpolitisk angelägenhet. Bakom kulisserna gjorde amerikanska politiker försiktiga framstötar till sovjetiska och svenska politiker.²⁵ I den svenska offentligheten rådde osäkerhet om hur långt USA var berett att gå och vilken den sovjetiska reaktionen skulle bli.²⁶ Oavsett vilket gällde det, menade man, att agera snabbt, annars skulle det definitivt vara för sent. När en svensk kvällstidning anordnade ett telefonväkteri kring frågan om huruvida Wallenberg alltså levde, var det med följdfrågorna »i så fall var och hur?«. ²⁷ Dessutom var den förnyade uppmärksamheten kring Wallenberg, enligt Guy von Dardel i ett brev till Henrik Beer vid Röda Korsets huvudkontor i Schweiz, inte bara till gagn för sökandet efter svensken utan även för många andra som satt inspärrade och bortglömda i Sovjetunionen.²⁸

Det nyväckta internationella och, framför allt, det amerikanska intresset för Raoul Wallenberg under det sena 1970-talet måste ses i ljuset av en förändrad inställning till Förintelsen. Från krigsslutet och fram till början av

1960-talet lämnade Förintelsen få avtryck i den amerikanska historiekulturen. När illdåden under andra världskriget var uppe till behandling var det massakern på tusentals polska officerare i Katyn som lyftes fram. I Nürnberggrättegången hade Tyskland fått ta på sig skulden, men ihärdiga misstankar om att det i själva verket var den sovjetiska säkerhetstjänsten som gjort sig skyldig till dådet bidrog till att hålla frågan vid liv. Under kalla kriget fanns det ju en ny totalitär fiende i Nazitysklands ställe – Sovjetunionen. Dessutom var Västtyskland en viktig allierad, vilket bidrog till att tona ner de redan i utgångsläget fåtaliga insatserna för att uppmärksamma det nazistiska folkmordet.²⁹ Likaså bidrog Mccarthyismen till att väcka farhågor för nya utbrott av den antisemitism som haft ett starkt fäste i USA fram till andra världskrigets utbrott. Med undantag för *Anne Franks dagbok* nådde böcker om antisemitism och Förintelsen sällan ut till en större publik. I det nya mediet televisionen dramatiserades Wallenbergs gärning i Budapest för första gången 1957, men programmet uppmärksammades inte i någon större utsträckning. Generellt sett var det ännu sällsynt att det nazistiska folkmordet återopades i TV och film. Eichmannrättegången, som var den första rättsliga process som sändes i amerikansk TV, bidrog till ett tillfälligt ökat engagemang, men innebar inte ett genombrott på bred front.³⁰

En viktig orsak till den ökade uppmärksamheten av Förintelsen var den spända situationen i Mellanöstern. I samband med sexdagarskriget 1967 och oktoberkriget 1973 framstod Israel som en sårbar och utsatt nation i behov av amerikanskt stöd. Kanske, löd den drastiska varningen, hade Förintelsen av judarna inte avväjts av nazisternas fall, utan endast blivit uppskjuten. Även kring 1980 anförde representanter för olika politiska läger paralleller mellan situationen i 1940-talets Europa och i dåvarande i Mellanöstern. Det politiskt effektiva i dessa analogier blev efter hand alltmer diskutabelt, men icke desto mindre bidrog jämförelserna mellan då och nu till att, en gång för alla, sätta Förintelsen på kartan. En parallell process var den förändrade attityden bland amerikanska judar. När man 1954 firade 300-årsminnet av judarnas ankomst till USA nämndes över huvud taget inte den tragedi som bara låg ett tiotal år tillbaka i tiden. Under de följande årtiondena ändrade de amerikanska judarna successivt hållning. Tidigare hade mestadels interna, judiska angelägenheter diskuterats, men i allt högre grad presenterades i judiska tidningar och tidskrifter nu ämnen som hade en större allmängiltighet. Visserligen fanns det fortfarande betydande politiska, kulturella och religiösa skillnader mellan

judiska höger- och vänstergrupper, men det fanns åtminstone en förenande länk. »I Förintelsen fanns något för alla«, konstaterar Peter Novick i sin banbrytande studie av intresset för Förintelsen i USA. Han understryker dock att förändringen inte kan reduceras till att enbart gälla förändringar i den politiska sfären. Av avgörande betydelse var det sena 1970-talets förskjutning av Förintelsen från ett judiskt till ett amerikanskt minne.³¹ I denna process har museernas och framför allt massmediernas betydelse sannolikt varit synnerligen stor.

Raoul Wallenberg och massmedierna

En annan effekt var en tilltagande medial uppmärksamhet som inte bara, eller ens i första hand, följde på de politiska aspekterna av Wallenbergfallet. En central historiekulturell förklaring är genomslaget för TV-serien *Holocaust (Förintelsen)*, 1978). Även om den utsattes för hård kritik av delar av etablissemangen blev den en jättelik publiksuccé. Den förändrade i ett slag Förintelsens status från att ha varit ett ämne som det bedrevs en del forskning kring, men utan förankring i den breda offentligheten. I samband med att mer än hälften av befolkningen i ett stort antal länder följde familjen Weiss tragiska öde från sent 1930-tal till andra världskrigets slut, blev det nazistiska folkmordet uppmärksammat som aldrig förr. I dess kölvatten kom även frågorna om vad som hade hänt med dem som vågat gå emot nazisterna i syfte att rädda judar. Vid Nina Lagergrens USA-besök 1979 var intresset från den amerikanska journalistkåren anmärkningsvärt stort. De yngre journalisterna avslöjade genom sina frågor att de inte hade någon större kunskap om Wallenbergfallet, »men ändå var de starkt gripna och ivriga att få veta mera«. Allt fler amerikaner hade upptäckt Wallenberg och såg honom som en av andra världskrigets främsta hjältar.³² Frågan var vad som låg bakom det starka intresset efter 34 års dvala. Lagergren hade svaret klart för sig: »Så vitt jag förstår är det TV-serien *Förintelsens* förtjänst. [...] Det var samma sak i Tyskland och England, där också kommittéer för befrielse av Wallenberg bildats«, tillade hon.³³

En av eldsjälarna bakom den amerikanska Wallenbergkommittén, den tidigare nämnda Annette Lantos, bekräftade denna slutsats vid en efterföljande presskonferens. Det var, menade hon, en fördel att TV-dramat var koncentrerat till ett fåtal individer. Hon liksom många andra förstod mer när de konfronterades med några få människors mod och godhet jämfört med storskaliga och anonyma skildringar av det

nazistiska massmordet. Lantos slog också ett slag för en eller annan form av uppföljare till *Holocaust*, vilken borde fokusera på Wallenberg. Berättelsen om honom måste berättas om och om igen, och det var viktigt att nya generationer fick höra talas om den svenske hjälten, gärna i form av en film eller TV-serie.³⁴

På ett liknande sätt tycks Ronald Reagan ha resonerat. Han, liksom sin företrädare på presidentposten, verkade för att Raoul Wallenberg skulle bli amerikansk hedersmedborgare. Det var inte bara det faktum att den svenske diplomaten passade väl in i det pågående kalla kriget. Den forne skådespelaren agerade som politiker ofta med filmen som förlaga och referenspunkt. Wallenbergs tragiska öde påminde honom just om en film; det var dramaturgiskt gångbart, »ett manuskript som fascinerade Reagan och som han behärskade till fullo«, skriver journalisten Staffan Thorsell apropå presidentens förkärlek att diskutera Wallenberg med svenska statschefer på besök i Vita huset.³⁵

Wallenberg som TV-serie

Sambandet mellan uppmärksamhet av Raoul Wallenberg i massmedier och allmänhetens intresse för fallet Wallenberg är uppenbart, åtminstone sedan 1960-talet. Ett belysande exempel är historikern Hans Villius, som efter att ha lämnat akademien till förmån för Sveriges Radio började intressera sig för Wallenberg. Ett av hans första program handlade om den försvunne svensken. Ämnet fascinerade Villius, som tillsammans med sin fru Elsa fördjupade sig i ämnet. Han återkom till Wallenberg i bokform 1966 och i TV-program under 1990-talet.³⁶

Generellt sett intensifierades mediebevakningen i samband med visningar av dokumentärfilmer och TV-program om Wallenbergs öde, vilket resulterade i artiklar om hans gärning i Budapest, hur svenska UD hanterat ärendet och beskrivningar av det sovjetiska fång- och lägersystemet.³⁷ Dessutom bidrog TV-programmen till att nya vittnen trädde fram.³⁸ Av betydelse var också att diplomater fann sig arbeta under delvis nya omständigheter. Med den brittiska utrikespolitiken för ögonen konstaterade Yoel Cohen att diplomatin förändrats i takt med att informationsutbudet ökat. Sedan 1970-talet interagerar media och diplomati på en mängd olika sätt, vilket bland annat har kommit att utmana föreställningen om att diplomati kan och bör utspelas i det fördolda. Genom att mediebevakningen påverkar såväl beslutsfattare som den befolkning som beslutsfattarna i en demokrati representerar, bidrar medierna till att influera utformningen av utrikespolitiken, fastslår Cohen.³⁹

Den 2 november 1995 avtäcktes Miri Margolins byst över Raoul Wallenberg i Capitolium, Washington, till minne av hans insatser i Budapest 1944–1945.

Det mesta tyder på att sändningen av tv-serien *Holocaust* passar in i ett sådant mönster. Svensk UD-personal runtom i världen fick vänja sig vid att när dokumentär- eller spelfilmer om Raoul Wallenberg visades, väckte de gensvar. Personalen vid den svenska ambassad i det land där Wallenbergprogrammet visades fick så gott som alltid spontana reaktioner från allmänheten efter sändningen. Så småningom började svensk ambassadpersonal runtom i världen beställa informationsblad och foldrar om Wallenberg för att kunna stilla människors nyfikenhet om svenskens gärning.⁴⁰ Det är inte att undra på att *Holocaust* lyftes fram när UD under mitten 1980-talet skulle informera sin personal om Raoul Wallenbergfallets status i USA.⁴¹ *Holocaust* blev även startskottet för en rad andra tv-serier om andra världskriget och/eller Förintelsen såsom *Playing for Time* (*Kvinnoorkestern*, 1980) och *Winds of War* (*Krigets vindar*, 1983).⁴²

I det tidiga 1980-talet hörsammade film- och tv-branschen Annette Lantos önskemål om en Wallenbergberättelse i rörliga bilder. Ett projekt rörande en kommande Wallenbergfilm fick ett positivt mottagande vid Cannesfestivalen 1980, men tycks inte ha fått någon fortsättning.⁴³ Vid manifestationer till Wallenbergs ära i Los Angeles i början av 1980-talet syntes flera filmstjärnor. Uppmärksamheten var framför allt riktad mot Jon Voight. Han var kontrakterad för rollen som den svenske diplomaten i ett filmprojekt. Trots ett färdigt manuskript rann projektet ut i sanden, liksom fyra tidigare försök att filma Wallenbergs liv. Ett av de viktigaste skälen till att produktionen med Voight lades ned var att filmbolagets marknadsförare inte trodde att dramat skulle locka den så viktiga tonårspubliken.⁴⁴

Men pendeln hade börjat svänga till Wallenbergs fördel. I samband med 40-årsminnet av hans försvinnande 1985 nådde intresset en höjdpunkt i USA. Den amerikanska Wallenbergkommittén flyttade till lokaler i närheten av FN i New York och sjösatte en ny kampanj. Musikkonserter arrangerades till Wallenbergs ära, gator uppkallades efter honom och i biblioteket i New York inrättades ett särskilt Raoul Wallenbergrum.⁴⁵ Detta år hade också NBC:s och Paramounts fyratimmars tv-serie i två avsnitt, *Wallenberg: A Hero's Story*, premiär. Den hade spelats in året innan i Stockholm respektive i Zagreb i dåvarande Jugoslavien, eftersom tv-bolaget inte fått tillstånd att filma i Ungern. I USA visades den i början av april 1985, medan svenska tittare fick vänta till oktober samma år. Den var regisserad av Lamont Johnson, som under en lång karriär inom televisionen främst hade arbetat med så kallade dokudramer baserade på historiska händelser. Manuskriptet var skrivet av Gerald Green, som vunnit stora framgångar

med manuset till *Holocaust*, vilket han även omarbetat till en storsäljande roman.⁴⁶ Huvudrollen spelades av Richard Chamberlain, som fått sitt genombrott som läkaren Dr. Kildare i TV-serien med samma namn och som medverkat i ett otal filmer under 1960- och 1970-talen. Kring 1980 hade han blivit de episka TV-seriernas okrönte kung, »vardagsrummets Robert Redford«, med succéer som *Centennial (Kampen om Colorado, 1978–1979)*, *Shogun (1980)* och *The Thorn Birds (Törnfåglarna, 1983)* på meritlistan.⁴⁷ Bland övriga skådespelare märktes bland andra svenskarna Lena Ohlin, Bibi Andersson i rollen som Maj von Dardel och Keve Hjelm som Jakob Wallenberg. Per Anger bidrog med dramats berättarröst.⁴⁸

Förutom den uppenbara relevans som *Wallenberg: A Hero's Story* har i denna bok illustrerar både utformningen av den och reaktionerna på den en konflikt med gamla anor. På ena sidan står de som håller den historiska sanningen och objektivistiska ideal högt. Historievetenskapliga krav anläggs enligt ett sådant perspektiv även på historiska produkter med tydliga fiktiva inslag. Utgångspunkten är att det finns ett samband mellan den historiska verkligheten och gestaltningen av det förflutna. Underförstått bör, menar den historiska sanningens förespråkare, filmerna vara utformade på ett liknande sätt som skrivna, akademiska texter. Felfinneri i form av skillnader mellan de resultat som historiker presenterat och avvikelser från desamma i filmer eller TV-serier utgör denna riktningens kärna.

På den andra sidan återfinns företrädarna för vad som kallas den poetiska sanningen. De betonar att berättelsen måste vara sann utifrån andra kriterier. Dramaturgins utformning är av yttersta vikt, med utgångspunkt i ett berättande med en tydlig mitt, en början och ett slut. Resultatet blir mestadels förenkling och koncentration av historiska händelseförlopp. Likaså är val av skådespelare, hänsynstagande till traditionella genreinslag, anpassning till de föreställningar och moden som är rådande vid inspelningstillfället av större betydelse än det slags komplexa och mångtydiga analyser av det förflutna som är historievetenskapens kännetecken. Blir resultatet lyckat ser publiken filmen som trovärdigare än andra historiska återgivningar, framför allt på grund av att presentationen av det förflutna står i en direkt förbindelse med nuet. Sistnämnda hållning har av tradition dominerat bland film- och TV-industrins företrädare, vilket inte har hindrat dem från att betona att olika dramer är »baserade« eller »inspirerade« av faktiska, historiska händelser. Motsättningen mellan den historiska och den poetiska sanningens förespråkare har blivit mindre påtaglig under senare år, men de återkommande löftena från film- och

TV-producenter om att publiken ska få ta del av historisk realism och autenticitet, när de viktigaste bevekelsegrunderna i själva verket är andra, har bidragit till att hålla den vid liv.⁴⁹ Den var i högsta grad levande när *Wallenberg: A Hero's Story* visades runtom i västvärlden 1985.

En historiekulturellt intressant slutsats är att hjältar som Raoul Wallenberg har varit nödvändiga för att kunna utvinna positiva budskap ur den negativa sinnebildens av Förintelsen.⁵⁰ Ett utmärkande drag för amerikanskproducerade TV-serier om Förintelsen i det tidiga 1980-talet var betoningen av överlevnad samt glorifiering och spänning. Med *Holocaust* som exempel går det dessutom att tala om ett »överlevnarparadigm«, som inledningsvis var särskilt inflytelserikt i USA, Israel och Västtyskland. I ord och bild blev det kring 1980 allt vanligare med berättelser om förföljelse och överlevnad i Nazityskland. Utmärkande för detta paradigm är att fokus inte ligger på vad som hände flertalet. De kan inte berätta sina historier eftersom de gick under. I stället är det undantagsfallen som lyfts fram. Triumfen som överlevnaden innebär får minst lika stort utrymme som lägrens fasor.⁵¹ Visserligen kan inte Wallenberg berätta sin historia, men eftersom han säkrade tusentals dödsdömda människors överlevnad passar berättelsen om honom utmärkt in i överlevnarparadigmet.

Upplägget i *Wallenberg: A Hero's Story* påminde därtill om det som varit så framgångsrikt för *Holocaust* och dessförinnan för *Roots* (*Rötter*), TV-bolaget ABC:s drama om slaveriet i USA. Det hade 1977 blivit en succé och hade därmed banat vägen för TV-serier i historiska miljöer. TV-bolagens framgångskoncept gick ut på att fokusera på ett mindre antal faktiska och/eller fiktiva individer som publiken kände sympati eller antipati för. Det var dessa personers öden som illustrerade »den stora historien«. Detta blev särskilt tydligt i TV-dramats hjälteberättelse. Många av dem som bistod Wallenberg i Budapest eller verkade där i samma syfte fick av huvudsakligen dramaturgiska skäl inte något utrymme eller fick nöja sig med en perifer plats.⁵² Fokuseringen på Wallenberg uteslöt inte att såväl den ungerska motståndsrörelsen som andra diplomathjältar, såsom Carl Lutz, passerade revy i TV-dramat.

En viktig skillnad jämfört med *Holocaust* var, underströk Gerald Green i en intervju, att *Holocaust* handlat om fiktiva personer i en verklig historisk händelse medan *Wallenberg: A Hero's Story* utgick från en verklig person och att berättelsen om honom var sann. Vidare uppehöll Green sig vid gränsdagningarna mellan historiska och poetiska sanningar. Han hade tvingats att utesluta dramatiska händelser, bland

annat när Wallenberg i en roddbåt söker efter eventuella överlevande från en massaker i den isiga Donaufloden, eftersom utrymmet inte räckte till. Green tillstod att han tvingats till några avvikelser från det historiska händelseförloppet för att få tv-dramat att fungera. Till sitt försvar anförde han att författare alltsedan Homeros dagar har blandat verkliga personer med påhittade. *Wallenberg: A Hero's Story* avvek från mönstret såtillvida att alla personerna hade verkliga förlagor. Manusförfattaren hade därför stor tillförsikt inför tv-visningen och hyste ingen större oro för att experter på området skulle kunna anklaga honom för några avgörande felaktigheter.⁵³

Av stor betydelse för tv-seriernas framgång var sambandet mellan faktiska underlag och undervisningsaspekten. I det aktuella fallet hyste man förhoppningar om att tv-serien skulle väcka lärarnas uppmärksamhet och få dem att ta upp Förintelsen och/eller Raoul Wallenberg på skolschemat. Lyckades man med det var det troligt att barnen skulle titta på *Wallenberg: A Hero's Story* tillsammans med sina föräldrar, vilket garanterade stora publiksiffror. Beräkningar gjorde gällande att tv-serien sågs i 17 miljoner amerikanska hem. Man räknade med i snitt tre tittare per hushåll, vilket innebar cirka 40 miljoner amerikanska tv-tittare. Det var således ett betydande antal som följde Wallenbergs öde, men långt ifrån de cirka 120 miljoner amerikaner som såg *Holocaust* 1978.⁵⁴

Handlingen inleds i Sverige, där Raoul Wallenberg firar midsommar med släkten. Hans frustration över att sitta på åskådarplats medan kriget pågår runtomkring honom är påtaglig. Han tvekar därför inte när han tillfrågas om han vill utföra ett uppdrag i Ungern för att rädda så många av landets judar som möjligt undan Förintelsen. Resten av dramat utspelas i Ungern fram till hans försvinnande i januari 1945.

En scen av avgörande betydelse för att tittarna ska förstå hjältens stora engagemang för de utsattas sak utspelas innan Wallenberg påbörjar sitt uppdrag i Budapest. *Wallenberg: A Hero's Story* anknyter till ett i filmer och tv-serier återkommande mönster – hjältens uppvaknade när han konfronteras med de konkreta effekterna av Förintelsen. I *The Eagle has Landed* (*Örnen har landat*, 1976) väcks publikens sympatier för den tyske översten Kurt Steiner (Michael Caine) när han med livet som insats försöker bistå en judisk kvinna. Steiner hjälper henne att fly från ett tåg med ett förintelseläger som förmodad slutdestination, men förgäves. Kvinnan skjuts ihjäl av ss-vakter. Efter att skottet har fallit tar översten demonstrativt avstånd från vakterna och deras befäl, vilket medför att han och hans underlydande beordras att utföra det

I Richard Chamberlains tappning låter Raoul Wallenberg sig inte hejdas ens när tyskar och pilkorsare hotar honom till livet.

riskabla uppdraget att försöka mörda Winston Churchill.⁵⁵

Ett annat välkänt exempel är hur en tysk man (egentligen sudettysk) går från att utan någon större eftertanke samarbeta med ss till att följa sitt samvete och försöka rädda så många judar som möjligt. Början på Oskar Schindlers (Liam Neeson) förändring i *Schindler's List* (1993) är den nyckelscen där han blir vittne till hur tyska trupper brutalt tömmer Krakóws getto på judar. I *Wallenberg: A Hero's Story* och i *God afton, herr Wallenberg* (1990) lyser de goda tyskarna mest med sin frånvaro, men hjältens uppvaknande sker i båda fallen på en järnvägsstation. Det är när Wallenberg får syn på överfulla tåg lastade med judar på väg till förintelseläger och hur judar som försöker fly skoningslöst skjuts ned av de tyska vakterna, som han på allvar inser vad som pågår.

Det starka sambandet mellan Förintelsen och tågtransporter förekommer också i populärkulturella representationer av Adolf Eichmann.⁵⁶ Det har även satt sina spår i traditionell, avmytologiserande historievetenskap. En recensent av en bok om Wallenberg i Budapest uttryckte sin förvåning över författarens redogörelse för svenskens avresa med tåg från Stockholm i juli 1944. Wallenberg inledde i själva verket sin resa med flyg från Bromma till Berlin, varefter han färdades resten av vägen i en överfull järnvägsakupé.⁵⁷

Det är också i en tågscen som spänningsmomenten i *Wallenberg: A Hero's Story* når sin kulmen. Dramats första del utmynnar i en så kallad *cliffhanger*, en scen där spänningen drivs till sin spets för att få tittarna att vilja se fortsättningen i nästa avsnitt. Vittnesmål om hur Wallenberg agerade på bangården i Jósefvarós skiljer sig åt mellan dem som har betonat att många av de judiska anställda distribuerade skyddspass till människor i järnvägsvagnarna och dem som har lyft fram att det var Wallenberg som utförde merparten av arbetet. I det senare fallet hade han även lyckats få med sig personer som inte hade skyddspass, utan att de ungerska gendarmerna vågat ingripa.⁵⁸ TV-teamet tog fasta på en, i litteraturen förekommande, berättelse om hur Wallenberg inte bara gick in i järnvägsvagnarna utan också hoppade upp på en överfylld vagn och började kasta in skyddspass till judarna i vagnen. Situationen blev mycket hotfull, då tyska vakter sköt varningsskott över hans huvud för att hejda honom. Första delen av *Wallenberg: A Hero's Story* avslutas med att tyskarna har Wallenberg på kornet utan att denne gör något tecken på att ge sig. Han är beredd att dö för att rädda liv, är den slutsats som publiken uppmanas ta till sig. Krisen avvärjs i inledningen av andra delen.

Wallenberg och baronessan

Hjälten har inte nödvändigtvis romantiska intressen. Spelreglerna är dock annorlunda i kommersiella TV-serier och filmer i historiska miljöer. I dessa är kärlekstemat ett, i det närmaste, oundgängligt krav. Det finns belägg för att Wallenberg träffade den ungerske utrikesministern, baron Gabor Kemény, vid minst två tillfällen. Det är även känt att dennes unga och vackra hustru, Elisabeth Kemény, hjälpte Wallenberg i hans räddningsaktioner.⁵⁹ Av allt att döma var deras relation enbart vänskaplig, men att uppgradera den till en romans var den dramaturgiska lösningen för TV-producenterna. Den påhittade romansen bidrog till att upphovsmännens försäkran om att TV-serien i allt väsentligt låg nära sanningen kunde utmanas, vilket i sin tur ledde till försvarsargument. Till exempel berättade Lament Johnson inför premiären att han som ett led i sina förberedelser hade besökt Elisabeth Kemény i Frankrike, underförstått för att få hennes version av händelseförloppet.⁶⁰ I den ovan nämnda intervjun med Green medgav denne att även om TV-serien var trogen historiska fakta var ett inslag »något fantasifullt«. Han var medveten om att det var högst osannolikt att Raoul Wallenberg och Elisabeth Kemény hade haft en relation som sträckte sig bortom vänskapen, inte minst på grund av att baronessan var omvitnat fäst vid sin make och gravid i sjätte månaden när hon först mötte den svenske diplomaten.⁶¹

I sitt ursprungliga manus uppgav Green att vänskapen enbart var platonisk, men den hade blivit starkare efter att producenterna bearbetat texten. De tecknade en spirande romans mellan den svenske diplomaten och den vackra baronessan, inklusive ett tårdrypande och blomsterfyllt avsked i en järnvägsvagn i samband med att de träffas för sista gången när Elisabeth lämnar Budapest. Green kände ingen bitterhet över att hans text ändrats, eftersom publiken behövde en motvikt till Förintelsen. Och faktum var, konstaterade han, att Wallenberg verkligen hade givit baronessan rosor när hon lämnade Budapest.⁶² Elisabeth Kemény var inte lika nöjd. I en intervju konstaterade hon att hon i verkliga livet varit ännu vackrare än skådespelerskan Alice Krige som gestaltade henne, men värre var de friheter som TV-producenterna tagit. Liksom många andra kvinnor i den diplomatiska kolonin hade hon tilltalats av Wallenbergs charm, mod och gentlemannamässighet, men förnekade bestämt romansryktena. Faktum var att hon först övervägt att stämma TV-bolaget, men av skäl som hon inte gick in på hade hon bestämt sig för att avstå.⁶³

Wallenberg kontra Eichmann

Även om romansen är betydelsefull för genren och därmed för TV-seriens utformning, kan den inte konkurrera i betydelse med tvekampen mellan Raoul Wallenberg och Adolf Eichmann. Deras kamp i TV-rutan passar väl in i sedan länge etablerade narrativa mönster och retoriska figurer. Den litauiske historikern Linas Eriksonas menar att alla berättelser, oavsett om de är fiktiva eller vetenskapliga, utmärks av att de alltid kräver en hjälte och dennes antagonist.⁶⁴ Att mötet mellan de båda starka personligheterna är en kulmen i *Wallenberg: A Hero's Story* betonades redan i det pressmaterial som skickades ut inför premiären. De två var predestinerade att konfronteras: »Wallenberg och Eichmann [...] måste till slut träffas...«, lyder den ödesmättade texten.⁶⁵ Den dramaturgiska höjdpunkt som mötet mellan diplomaten och ss-officeren innebar lovordades också av flera recensenter.⁶⁶ Att en konfrontation mellan Wallenberg och Eichmann är inkluderad i TV-serien är lika lite förvånande som ovan nämnda romans mellan Wallenberg och Elisabeth Kemény. Jag ska återkomma till betydelsen av den middagsbjudning under vilken de båda kontrahenterna mäter sina krafter med varandra. För stunden kan vi konstatera att den inkluderades inte enbart av dramaturgiska skäl, utan även som ett resultat av de historiekulturella förändringar som lett till att Eichmann och Wallenberg blivit allmänt kända under efterkrigstiden.

Det dröjde till kring 1980 innan Wallenberg blev internationellt känd, men Eichmann hade uppnått sin ökända berömmelse redan under rättegången mot honom 1961. Han omnämndes redan under Nürnbergprocesserna som en av drivkrafterna bakom Förintelsen,⁶⁷ men det var först under rättegången i Jerusalem som han blev en av de mest välkända nazisterna. Detta trots att hans betydelse för att kunna bestämma den nazistiska politiken under andra världskriget var begränsad. Eichmannrättegången fick stort genomslag inte minst tack vare filosofen Hannah Arendts reportage därifrån. Hon fick kritik för att ha tonat ned antisemitismens betydelse för Förintelsens genomförande, men vann gehör för en annan aspekt. Arendt hävdade nämligen att Eichmann inte var en diabolisk mördare. Han hade snarare varit en passiv kugge i förintelsemaskineriet, en skrivbordsmördare i mängden.⁶⁸

En samtida analys utgick från att han inte tålt »lukten av blod« men funnit glädje »i att räkna ihop siffror på dödade och att kontrollera transporter från alla ockuperade områden till dödslägren«.⁶⁹ Sådana perspektiv kan kompletteras med

den brittiske historikern David Cesaranis nedmontering av tidigare uppfattningar av Eichmanns tid i Budapest som en »höjdpunkt« i karriären, med oinskränkta maktbefogenheter. Den enhet som han förde befäl över var i själva verket bara en av flera ss-avdelningar på plats, vilka regelbundet motarbetade varandra. Att Eichmann hade stor »framgång« med att utrota Budapests judar berodde främst på det stora stöd som han fick från den ungerska befolkningen och framför allt från pilkorsarna. Hans insatser uppskattades emellertid inte av Himmler och under krigets slutskede stod han inte högt i kurs inom SD och Gestapo.⁷⁰

Under rättegången hade Arendt problem att få två bilder att gå ihop: dels de obeskrivbara brott som Eichmann begått, dels bilden av den löjliga och ömkliga person som utfört brotten.

Det enda sätt som hon kunde komma tillrätta med detta dilemma var att betrakta ss-officeren som ett typexempel på den banala ondskan.⁷¹ Hennes tankefigur har varit vanligt förekommande i Eichmannrättegångens kölvatten. Den har även vunnit insteg i film- och tv-branschen, men inte utan problem. Hur representerar man på ett intresseväckande och dramaturgiskt effektivt sätt en av historiens värsta förbrytare som till det yttre är en alldaglig och allt annat än filmiskt karismatisk byråkrat, därtill med magproblem?

En återkommande kompromiss har blivit en uppdelning mellan skildringar av den efterkrigstida Eichmann som tillfångatogs och ställdes inför rätta och den officer som hade hundratusentals liv på sitt samvete. Publiken ställs således inför en kontrast mellan Eichmanns efterkrigstida alldaglighet och bilder av en självsäker, hänsynslös och maktlysten uppåtsträvar som upplevde sitt livs höjdpunkt medan Budapest bokstavligen föll samman runt honom.⁷²

Eichmannkaraktären har satt avtryck i ett flertal filmer där den historiske Eichmannsgestalten har fungerat som inspirationskälla. Ett sentida exempel är *Inglourious Basterds* (2009). Till skillnad från filmen med den i USA snarlika titeln *The Inglourious Bastards* (*Quel maledetto blindato*, 1978) är Förintelsen central i Quentin Tarantinos sentida version. I den italienska »förlagan« legitimeras våldsamheterna mot tyskarna av alla de grymheter som de begick under andra världskriget. I den senare är däremot folkmordet på »undermänniskor« filmens kärna och den implicita anledningen till att amerikanska judar och tyska antinazister söker en grym hämnd på tyska soldater i Frankrike. Förintelsen introduceras redan i inledningsscenen, då en fransk bonde tvingas avslöja var han har gömt judar. Den som tvingar honom till detta är ss-officeren Hans Landa, spelad

av den österrikiske skådespelaren Christoph Waltz, belönad med en Oscar för bästa manliga biroll. Landa i Waltz tappning är besläktad med Eichmann i så måtto att han lägger grunden till sitt förhörsgenombrott genom pliktargument och noggrant förd statistisk. Bakom den byråkratische och på ytan välvillige ss-officeren märks dock snart en helt annan person. Förutom att han röker en absurt stor pipa och inte drar sig för att beordra avrättningen av försvarslösa personer, visar han sig även i övrigt vara en skrupelfri, manipulativ och hänsynslös »judejägare«. Hans blixtsnabba övergångar mellan charm och artig vänlighet å ena sidan och slughet samt hänsynslös brutalitet å den andra har mer gemensamt med det slags filmnazister vars historia går tillbaka till andra världskrigets dagar, än den av Arendt tecknade nitiske men färglöse byråkraten.

I tv-serien *Holocaust* är ss-mannen Erik Dorf (Michael Moriarty) porträtterad efter ss-officeren Otto Ohlendorf, som beordrade avrättningarna av 90 000 judar, och Adolf Eichmann. Den senare förekommer även som en karaktär i tv-serien, inledningsvis som mentor till Dorf. I *Holocaust* ville man visa att folkmördare som Dorf även var familjefäder och levde »normala« liv vid sidan av sin mordiska verksamhet. Den fiktive karaktären Dorf fick fylla funktionen av en person som var kapabel att bete sig som Eichmann men som inte var den ökände massmördaren. tv-makarna menade att det var föga troligt att publiken skulle kunna känna någon form av sympati för Eichmann i rollen som make och far, det var däremot möjligt i gestaltningen av Dorf.⁷³ Som filmvetaren Erik Hedling noterat var det just detta slags skarpskurna men ändå trovärdiga porträtt av några av Förintelsens arkitekter, bortom »traditionella och groteska filmmonster«, som bidrog till tv-seriens framgångar.⁷⁴

Filmvetaren Annette Insdorf har konstaterat att användningen av samma skådespelare i liknande roller är ett effektivt grepp från film- och tv-makares sida, men det väcker också frågan om autenticitetens roll i film- och tv-produktioner eftersom risken är att publiken snarare förknippar historiska personer med välkända tv- och filmansikten än med de faktiska historiska personer som de representerar.⁷⁵ Den brittiske skådespelaren Kenneth Colley var 1985 mest känd från *Star Wars*-filmerna som amiral i kejsarmaktens rymdflotta. Några år senare medverkade han i en annan framgångsrik tv-serie, *War and Remembrance* (*Krig och hägkomst*, 1988). Där gestaltade han Paul Blobel, en ss-officer som liksom Eichmann hade många liv på sitt samvete. För de i publiken som hade klart för sig vilka roller Colley var förknippade med var det knappast förvånande att finna honom i rollen som Eichmann i *Wallenberg: A Hero's Story*. Den tyske ss-

officerens karaktär introduceras i en scen där han ömsom hotar, ömsom berömmar ledarna i Budapests judiska råd. Om de bara förser honom med judisk arbetskraft kommer inget ont att hända dem, lovar han. Hans sanna jag framträder dock några ögonblick senare. När han lämnar rummet får han vetskap om att den ungerske riksföreståndaren amiral Miklós Horthy har hejdat ett tåg till Auschwitz med ett rekordstort antal judar ombord. Eichmann blir rasande och skriker, samtidigt som den olycksbådande musiken når sin kulmen, »Vi vägrar låta oss hejdas! Vi kommer att fortsätta ända tills vi har rensat ut varenda förbannad jude i Ungern!«

Under rättegången mot Eichmann lanserades uppfattningen att han varit en uppkomling utan vett och fason och att han förblivit en sådan. En av journalisterna som studerade Eichmann under rättegången i Jerusalem 1961 menade att hans stela bugning mot domaren visade att han aldrig lärt sig hur man beter sig i »better-class society«. Även hans språkbruk avslöjade honom, han var helt enkelt en halvbildad man som försökte framstå som bildad.⁷⁶ I efterföljande gestaltningar av honom har hans klagan över att han inte fick den uppskattning han förtjänade under krigsåren, men också hans bristande bildning och brutala framtoning, varit återkommande inslag. Likaså har hans fientlighet mot aristokrater, där amiral Horthy presenterats som ett av Eichmanns främsta hatobjekt, lyfts fram. En annan vanligt förekommande aspekt är att kriget var den hänsynslöse byråkratens stora möjlighet.⁷⁷ Det är ett perspektiv som drivs till sin spets i *Eichmann (Eichmann – dödens underskrift, 2008)*. I en av filmens scener som utspelas i Jerusalem under de förberedande intervjuerna inför rättegången, skryter han inför den israeliske förhørsledaren hur han, tack vare sin maktposition i Tredje riket, kunde komma i åtnjutande av vackra kvinnor, rashästar och god sprit.

I ett flertal biografier över Wallenberg förekommer uppgiften att han inte bara tillhörde en aristokrati i överförd bemärkelse – finansaristokratin – utan att han var av adlig börd, vilket också är ett vanligt förekommande kännetecken för många hjältegestalter.⁷⁸ Denna tillhörighet hade högst troligt en konkret betydelse när det begav sig. I början av 1960-talet hävdade den välkända socialpolitiska reformivraren och socialdemokraten Alva Myrdal, i ett inofficiellt sammanhang, att det hade varit en omöjlighet för henne eller andra som var henne närstående att utföra uppdraget i Budapest. Anledningen var inte att de saknat förutsättningar, utan att de alla stod för långt till vänster. Raoul Wallenberg däremot var lämplig på grund av sin sociala position.⁷⁹

Producenten bakom *Wallenberg – A Hero's Story* var den rutinerade Dick Berg, en av de TV-anpassade filmernas och seriernas pionjärer. Han anknöt till tankegången om Wallenbergs »aristokratiska« ursprung och dess betydelse när han menade att fram till Budapest hade Wallenbergs liv varit utan mening. Han hade mest varit en börda för sin familj, Sveriges motsvarighet till Rockefellerdynastin. I den ungerska huvudstaden föll allting på plats. Trots stunder av förtvivlan var det en humoristisk och hoppingivande man som hade funnit meningen med sitt liv genom att rädda andras.⁸⁰ Denna karaktärsbeskrivning gick igen i den färdiga produktionen, framför allt i kontrasten mellan Eichmanns burdusa manér och Wallenbergs väluppfostrade gentlemannakaraktär. En sådan sekvens inleder också Frederick E. Werbell's och Thurston Clarkes *Raoul Wallenberg – en försvunnen hjälte*, den bok som Green huvudsakligen baserade sitt manus på.⁸¹ Scenen återfinns i en utbyggd och renodlad version i *Wallenberg: A Hero's Story*. På nattklubben Arizona bjuder Eichmann Wallenberg och Per Anger på champagne. Till att börja med konverserar de hövligt, men Eichmanns illa dolda motiv leder fram till att de svenska diplomaterna konstaterar att vissa tyskar tycks vara mer intresserade av att utplåna judarna och tjäna pengar på den blodiga verksamheten för egen del, än att utkämpa kriget. Eichmann å sin sida konstaterar vasst att »aristokrater« som Wallenberg kan byta yrken bäst de vill och ägna sig åt diplomati närhelst det behagar dem. Dialogens underförstådda budskap är att Eichmanns ställning i samhällets topp bara är till låns. Bakom fasaden av plikt och lojal lydnad finns en samvetslös mutkolv, en uppkomling utan skick och fason som kan tänka sig att släppa ett mindre antal judar för ett stort antal dollar. För »aristokraten« Wallenberg är den uppburna samhällspositionen däremot självklar. Detta intryck förstärks av hans tidigare nämnda romans med en ungersk adelskvinna och att han – efter det avgörande uppvaknandet när han konfronteras med Förintelsens offer – inte förändras nämnvärt. På så vis påminner han om äldre tiders romanhjältar som ständigt utmanas och provas, men som inte utvecklas.⁸²

Wallenberg: A Hero's Story är således, framför allt, en TV-serie om den store hjälten och dennes mäktige antagonist. Deras kamp kan liknas vid en moralisk kraftmätning mellan de goda och de onda krafterna. I ett sådant sammanhang handlar det inte om att publiken ska känna någon sympati för Eichmann. Tvärtom. Om man visar en alltigenom ondskefull och mäktig Eichmann blir hjältens bedrift desto större. Att Eichmann är en mycket farlig och mäktig man framgår i nästan varje scen

med den tyske ss-officeren, men förstärks i mötena mellan honom och Wallenberg. Det framgår när den förre besöker den svenska legationen. De judar som arbetar där har alla svenska skyddspass, men är också fullt medvetna om vem Eichmann är och vad han är i stånd att göra. Själv försöker han motverka detta genom att påtala sin stora tolerans. Wallenberg bemöter honom artigt, men gör narr av honom så fort han är utanför dörren. Eichmanns ondska inskräps genom en kontrastering till en annan ss-officer. Mot slutet av dramat ger Waffenss-generalen August Schmidhuber den då utmattade Wallenberg sitt ord – och håller det – om att de kvarvarande judarna i Budapests getto ska skonas.

Vi har kunnat konstatera att de krav och behov som ställs på en fungerande fiktiv produkt långtifrån alltid stämmer överens med etablerade historiska fakta. Onekligen kände Wallenberg och Eichmann till varandras existens medan de verkade i Budapest. I litteraturen återkommer uppgiften om att de träffades för att äta middag och inleda förhandlingar. Wallenberg var dock inte intresserad av att köpslå med Eichmann och denne fruktade möjligen att svensken hade goda kontakter med ss-män som Kurt Becher eller kanske till och med ss-chefen Heinrich Himmler. Följden blev att Eichmann hotade Wallenberg, vars bil en kort tid efter mötet blev påkörd av en tysk lastbil. Wallenberg ska då ha sökt upp Eichmann som beklagade olyckshändelsen, samtidigt som han inte uteslöt nya mordförsök. I båda fallen bygger uppgifterna på Wallenbergs medarbetare Lars G:son Berg och Göte Carlsson, men har inte bekräftats av andra källor.⁸³ I själva verket är det högst osäkert om dessa möten ägde rum, men det har inte hindrat att middagsförhandlingen har återberättats om och om igen i olika Wallenbergsammanhang, från biografier med vetenskapliga ambitioner via tidningsreportage till barn- och ungdomslitteratur om den svenske diplomaten.⁸⁴

Genomgående förstärks Wallenbergs hjältestatus i *Wallenberg – A Hero's Story* av de sätt han bemöter pliktmänniskan Eichmann på. Konfrontationen når sin dramaturgiska kulmen under middagsbjudningen, när den svenske diplomatens moraliska överlägsenhet bevisas en gång för alla. Kontrasten är slående mellan det på ytan civiliserade sammanhanget med två herrar som konverserar över ett glas konjak och deras samtalsämne. Wallenberg frågar hur många judar Eichmann har mördat: är det fyra, fem eller sex miljoner? Eichmann svarar att oavsett antalet förtjänar prestationen beröm. Han deklarerar att han kommer att gå i graven stolt över sitt värv, eftersom han fullgjort sin plikt och rensat Europa från dess judar.⁸⁵

I sitt utmanande svar säger Wallenberg att han ska göra allt som står i hans makt för att se till att hans middagssällskap ska få möta sin skapare så snart som möjligt. Han raljerar vidare över att Eichmann som omväxling börjat uttrycka sig som en soldat. ss-officerens karriär har ju mestadels varit teknisk, för att inte säga administrativ. Wallenberg tillägger föraktfullt att Eichmann är en man som fått nöja sig med att dirigera tåg, men som aldrig fullt ut lyckats fylla kvoterna. ss-officeren blir svaret skyldig, vilket ytterligare förstärker Wallenbergs hjältestatus. Som en orädd och effektiv räddare har han bidragit till att byråkraten inte fullt ut lyckats slutföra sitt hänsynslösa uppdrag.

Raoul Wallenberg mellan fakta och fiktion

– mottagandet av TV-serien

Den inte alltid enkla distinktionen mellan det faktiska andra världskriget och sentida representationer av detsamma var i hög grad aktuella 40 år efter dess slut. Parallellt med *Wallenberg: A Hero's Story* sändes en svenskproducerad dramadokumentär om den spionanklagade Jane Horney. I samma veva visades även den amerikanska tv-serien *Winds of War*, baserad på Herman Wouks succéromaner. Medan de som gjort dokumentären om Jane Horney gjorde anspråk på att återge en sann historia, blandades i tv-serien faktiska personer och händelser från andra världskrigets dagar med uppdiktade människooöden. Strävan var att ge intryck av historisk autenticitet. Bland annat hade tv-seriens kulmen, det japanska anfallet på Pearl Harbor, spelats in på dagen 40 år efter att det ägt rum i verkligheten. Samspelet mellan fakta och fiktion förstärktes av artiklar på temat »så gick det sen« i vilka romankaraktärernas handlingar under andra världskriget och Förintelsen återgavs som om det var fråga om verkliga personers liv.⁸⁶ I en intervju underströk Jane Seymour, en av huvudrollsinnehavarna i uppföljaren *War and Remembrance*, de stora mödor som lagts ned på att skapa autenticitet. En del av tv-serien hade filmats på plats i Auschwitz. Några statister, som varit fångar där under krigsåren, hade enligt skådespelerskan brutit samman »eftersom de fann allt så realistiskt«. För henne var steget inte långt till att klassa tv-serien som »en utmärkt historielektion« som visade barn konsekvenserna av krig och rasism.⁸⁷

Relationen mellan 1944–1945 års Budapest och återgivandet av händelserna där 40 år senare präglade även reaktionerna på *Wallenberg: A Hero's Story*. I fokus stod frågan om huruvida en verklig historisk hjältes dådkraft kunde – och borde –

illustrera något så »monumentalt hemskt« som Förintelsen i fiktionens form. Liksom ifråga om mottagandet av *Holocaust* märktes en motsättning mellan en publikdragande TV-serie och negativa synpunkter på den.⁸⁸ I likhet med reaktionerna på berättelsen om familjen Weiss var responsen på berättelsen om Wallenberg inte entydig. Amerikanska recensenter diskuterade svårigheterna med att närma sig det nazistiska folkmordet i tv-form, men deras slutsatser skilde sig åt. En imponerades över en engagerande historia om hur ett heroiskt fåtal kämpade mot alla odds då onskans representanter var både hänsynslösa och många fler till antalet.⁸⁹ En annan fann den (över)tydliga motsättningen mellan gott och ont vara huvudproblemet för TV-serier om Förintelsen i allmänhet och för *Wallenberg: A Hero's Story* i synnerhet. Med något enstaka undantag reducerades historiens aktörer till endimensionella gestalter. Ambivalens och komplexitet antyddes i bästa fall men var ofta helt frånvarande.⁹⁰

I en för övrigt mycket positiv anmälan, vände sig *New York Times* tv-recensent John J. O'Connor mot romansen mellan Wallenberg och baronessan Kemény. Det största problemet var att kärlekshistorien endast antyddes med hjälp av trånande blickar och andra grepp som »producenterna uppenbarligen tror är nödvändiga för att blidka masspubliken«. På kuppen tänjdes den historiska sanningen till det yttersta, eller så gick man helt enkelt över gränsen.⁹¹ Liknande synpunkter återkom i svenska bedömningar. Visst var det bra att fler svenskar fick tillfälle att få ökad kännedom om vad deras landsman utträttat i Budapest, men svärmeriet kunde producenterna ha lämnat därhän. Serien hade vunnit på att inkludera andra och mer dramatiska sekvenser från verklighetens ungerska drama. I stället blev det allt »[l]ite amerikanskt platt«.⁹² I samma anda klassades serien som »doftfri«, främst på grund av att offren blev staffagefigurer medan Wallenberg tecknades mer som en filmhjärte än en man av kött och blod. Kort sagt var »[v]erkligheten [...] satt på undantag«.⁹³

Återkommande konstaterades det att amerikaner hade ett stort behov av hjälteberättelser och att dessa hade en tendens att bli överdrivna, men det aktuella fallet inbjöd till att känna stolthet »över att vara svensk« och tycka att »det är behagligt att denne man äntligen hyllas som den hjälte han var«.⁹⁴ Dramat räddades av att Chamberlain arbetade »med små medel, utan Hollywoodska schabloner och överdrifter« i kombination med en realistisk skildring av de fasansfulla händelserna under Förintelsen. Då fick man, menade en av de mest positiva svenska recensenterna, överse med den ohistoriska flirten.⁹⁵ För även om det inte gick att bortse från en förväxling av

historisk fakta med påhittade romanser och annan »tv-mässig kosmetika« fyllde serien sin funktion. *Holocaust* hade genom att utgå från en medelklassfamilj gjort Förintelsen gripbar medan *Wallenberg: A Hero's Story* visade vad »en verklig hjälte« uträttat för att rädda så många som möjligt.⁹⁶

Intervjuer med Per Anger och andra som varit med Wallenberg i Budapest var flitigt förekommande i anslutning till tv-serien, både i tidningar och i det samhällsmagasin som sändes efter den avslutande delen av *Wallenberg: A Hero's Story*. Temat för detta program var frågan om Wallenberg fortfarande var i livet. Andra reportage inför och under tv-serien behandlade omfattningen av Wallenbergs räddningsaktion, det aktuella amerikanska domstolsutlåtandet enligt vilket Sovjetunionen gjort sig skyldig till brott mot internationell rätt genom att arrestera Raoul Wallenberg samt UD:s hantering av ärendet. Fokus låg på den första tidens valhänta och tveksamma hållning gentemot de sovjetiska ledarna. Ett återkommande budskap var att den officiella svenska behandlingen av Wallenberg var allt annat än heroisk, eftersom han offrats till förmån för realpolitiska överväganden, det vill säga neutraliteten.⁹⁷

Per Anger kommenterade dessutom *Wallenberg: A Hero's Story*. Han påpekade att skildringen av Wallenbergs och hans egen gärning i Budapest mestadels var historiskt korrekt, men att producenterna tagit sig vissa friheter. En av de mer uppenbara var den uppdiktade romansen mellan Wallenberg och baronessan Kemény, vilket hade upprört Wallenbergs släktingar. Anger hade lugnat dem med argumentet att det kunde ha varit mycket värre eftersom det var »en Hollywoodprodukt«. Han insåg även värdet av att på denna punkt laborera med den historiska verkligheten, eftersom den påhittade kärlekshistorien visade att Wallenberg likt alla andra människor hyste starka känslor.⁹⁸

En svensk Wallenbergfilm av internationellt snitt

Att Hollywoodprodukter inte var harmlösa framgick i samband med att *Wallenberg: A Hero's Story* visades i grekisk television (ERT). I efterhand riktades kritik mot att anspelningarna på Sovjetunionens roll var bortklippta. Frågan blev ett ärende för UD, där man var förbryllad över den eventuella förändringen. Den svenske ambassadören i Aten ifrågasatte varför Grekland som NATO-medlem skulle vilja skydda sovjetiska makthavare. Officiella uppgifter gjorde gällande att serien varit kortare än originalet på grund av att en resumé tagits bort. Fullt så

enkelt var det dock inte. Enligt underhandsuppgifter hade den sovjetiska ambassaden kontaktat den grekiska televisionen med anledning av att *Wallenberg: A Hero's Story* visades den 7 november, årsdagen för den ryska revolutionen. ERT:s ledning ansåg att den borde gå de sovjetiska myndigheterna till mötes, men ville inte klippa i serien. Istället valde man att tona bort och svartlägga rutan under filmens eftertexter. Huruvida dessa uppgifter, som lämnats för »privat kännedom«, var korrekta blev inte klarlagt. En hotande diplomatisk kris mellan Grekland och Sverige avväjdes efter grekiska löften om att TV-serien var i obrutet skick och att en repris av TV-serien i dess fulla längd skulle visas inom en snar framtid.⁹⁹

Vid ungefär samma tidpunkt började det växa fram tankar i Sverige om att producera en svensk Wallenbergfilm för en internationell publik. Initiativtagarna var skådespelaren, regissören och författaren Kenne Fant, som själv gjort efterforskningar i Wallenbergfallet, samt Klas Olofsson, vd på Svenska Filminstitutet och filmproducenten Katinka Faragó. Olofsson och Faragó tog 1987 del av korrekturet till *R* (1988), Fants dokumentärroman om Wallenberg, och inhandlade filmrättigheterna till den. Fant hävdar i sin självbiografi *Nära bilder* att det var hans bok som låg till grund för den svensk-ungerska filmen *God afton, herr Wallenberg* med den sällan använda undertiteln *En passionshistoria från verkligheten*.¹⁰⁰ Faragó tecknar en annan bild. Ursprungligen hoppades hon på att knyta den ungerske regissören István Szabó – bland annat känd för *Mephisto* (1981) och *Hanussen* (1988), båda filmer om män som sugs in i nazismens trollkrets – till projektet, men han var alltför upptagen för att kunna åta sig regiuppgiften. En förfrågan riktades till Kjell Grede, som nyligen firat framgångar med den filmiska kollektivbiografin över Skagenmålarna, *Hip, hip, hurra!* (1987). Han tvekade först, men accepterade därefter uppdraget eftersom han tyckte att »filmen var nödvändig att göra«, men ratade *R* som manusförlaga. Efter att han hade läst in sig på ämnet författade han i stället ett eget manuskript.¹⁰¹

Eftersom Stellan Skarsgård, liksom i *Hip, hip, hurra!*, spelade huvudrollen drogs paralleller till Gredes förra film. Skillnaden var dock betydande. Koncentrationen på Wallenbergs tre sista veckor i Budapest krävde en annan stil och ett annat förhållningssätt. »I 'Hip, hip, hurra!' målade jag så mycket ljus att sorgen blev synlig. Nu måste jag måla så mycket sorg att ljuset blir tydligt«, förklarade han under inspelningsarbetet.¹⁰² I denna process hade den dokumentära insatsen aldrig varit aktuell, inte heller att utvidga tidsspannet till efter Wallenbergs

försvinnande. Tvärtom hade »alla frågor kring Wallenbergs öde i Sovjet [börjat] förvandla honom till en staty, en hög med torra löv, en bricka i ett politiskt spel där man ställer upp hypoteser och skapar helgongestalter«. Mot detta stod en målsättning att teckna människan Wallenberg.¹⁰³ Skarsgård hade på plats i Budapest upplevt minnet av Wallenberg bortom de storslagna hyllningarna. Filmen spelades till stora delar in i det gamla gettot, där judar som genomlevt andra världskriget fortfarande levde. Skådespelaren berättade hur gamla damer bjöd honom på kaffe och rörde vid honom eftersom hans gestaltning av Wallenberg väckte minnen hos dem. Mötet med dessa överlevande gjorde honom övertygad om att den viktigaste uppgiften var »to be true to those people and to their lives«.¹⁰⁴

Gredes beskrivning av Wallenberg som en komplex person med mörka drag och som en ljus gestalt värd att efterlikna, präglade filmen och kommenterades ofta. *God afton, herr Wallenberg*, med dialog på ett flertal språk, spelades in på plats i Budapest med hjälp av ungerska skådespelare och filmarbetare. Den uppvisar yttre likheter med *Wallenberg: A Hero's Story*. I båda finns, som tidigare framgått, scener med hjältens uppvaknande när han konfronteras med Förintelsen och händelseförloppet är i mångt och mycket detsamma. Det är dock en helt annan Wallenberg som Stellan Skarsgård gestaltar. I Chamberlains tappning tar Wallenberg hurtfriskt sig an uppdraget i Stockholm och fullföljer det i Budapest i samma stil. Han är en outtröttlig, skämtsam och utmanande förgrundsgestalt. I *God afton, herr Wallenberg* påminner huvudpersonen snarast om den beskrivning som Márton Vörös, svenskvän som arbetade för Svenska Röda Korset i södra Ungern 1944–1945, ger i sina hågkomster, publicerade 1978. »Det var en trött och mycket sorgsen man som stod framför mig. Jag såg att han inte ens tagit tid att raka sig och detta framhävde ansiktets blekhet ännu mer.«¹⁰⁵ Skarsgård uppvisar sådana drag redan i mötet med rabbinen i Stockholm. Wallenberg är i hans tappning en tvivlare. Han tror inte på Gud, politik eller ideologier. »Jag är medelmåttig«, tillägger han. Att han ändå väljer att gå vidare kan ses som uttryck för mod, då han konfronterar sin rädsla både i relation till yttre hot och till upplevelsen av egna tillkortakommandena.¹⁰⁶ För Peter Cohen, som bland annat regisserat dokumentärfilmerna *Historien om Chaim Rumkowski och gettot i Lodz* (1982) och *Undergångens arkitektur* (1989), uppmärksammade Skarsgårds Wallenberg ett intressant tema i filmen: en godhetens banalitet. Problemet var, menade Cohen, att detta tema inte fick någon uppföljning utan fick stå tillbaka för det nakna våldet.¹⁰⁷

Onekligen är våldet i Budapest ständigt närvarande i *God afton, herr Wallenberg*, vilket sätter sina spår hos huvudpersonen. På plats i den ungerska huvudstaden uppvisar han tecken på utmattning, irritation, otillräcklighet och rädsla. Han kan inte sova och hans skor är för trånga. Förklaringen till hans beteende står att finna i att det godtyckliga våldet har en viktigare funktion och är betydligt mer närvarande i *God afton, herr Wallenberg* än i *Wallenberg: A Hero's Story*. Medan Chamberlains hjälte i mångt och mycket förblir densamme, visar Skarsgårds gestaltning av Wallenberg att det inte var möjligt att förbli opåverkad av den tragiska händelseutvecklingen i Budapest. Blir man – som Wallenberg – hjälte under sådana förutsättningar kräver det ett högt pris.

Affärsmannen som hjälte

Psykologerna Ashton D. Trice och Samuel A. Holland har utifrån ett 70-tal amerikanska filmer från tidigt 1920- till sent 1990-tal studerat manlighetsideal. Av deras resonemang följer att en förändrad syn på maskulinitet leder till nya hjälteroller. Fram till och med andra världskriget dominerade traditionella soldathjältar, men därefter trädde den komplexe antihjälten fram. Under senare årtionden finner de en utveckling där superhjältar återfinns sida vid sida med skildringar av »idealmannen« i rollen som dumskalle.¹⁰⁸

Trices och Hollands analys kan med fördel kompletteras med utgångspunkt i representationerna av hjältar under Förintelsen. De är maskulina hjältekaraktärer på grund av att de bryter mot traditionella hjälteideal. Filmens och televisionens Wallenberg uppvisar likheter med en annan hjälte, Oskar Schindler, så som hans framställs i Steven Spielbergs succéfilm *Schindler's List*. Både Wallenberg och Schindler är affärsmän, vilket är av stor betydelse i dessa filmer. Den länge rådande populärkulturella framställningen av deras yrkeskategori var negativ, framför allt efter de återkommande ekonomiska kriserna under 1920- och 1930-talen. Affärslivet och dess aktörer tecknades därefter i allt dovare färger. Bilden av företagaren som profitör och/eller liderlig libertin var till exempel vanligt förekommande i brittiska filmer under Margaret Thatchers styre 1979–1990.¹⁰⁹

Till undantagen hör skildringar av kapitalister som efter omvälvande upplevelser inser att livet bjuder på mycket mer än framgångsrika affärstransaktioner, varefter de omsätter sina nya insikter och börjar leva ett rikare liv till gagn för både dem själva och personer i deras omgivning. Det är i

sistnämnda tradition som 1990-talets filmrepresentationer av Schindler och Wallenberg är inplacerade. Deras bakgrund som erfarna affärsmän visar sig nämligen vara ett villkor för deras hjältebild. Den historiskt faktiska utgångspunkten är att ss i praktiken drev förintelseindustrin som ett lönsamt affärsföretag. Himmler önskade att ss-personalen skulle vara omutbar och föredömlig, men prioriteringen av ekonomiska vinstintressen ledde till återkommande inslag av korruption och mutor inom organisationen.¹¹⁰

Mot en sådan bakgrund tecknas filmernas Schindler och Wallenberg som människokännare. De vet hur man förhandlar och etablerar företagskontakter med både hög och låg. De vet vad kvinnor faller för och vem som kan tänkas bli välvilligt inställd av en flaska konjak eller två. Lars G:son Berg skriver att »Wallenberg visste hur mycket lättare det är att föra en svår förhandling till ett lyckligt resultat efter ett överflöd av god mat och ädla drycker.« Denna insikt hade både han och Schindler förvärvat före kriget, och det var tack vare deras skickliga tillämpande av den som de kunde rädda liv när världen stod i brand.¹¹¹ Beskrivningar av Wallenberg under de första efterkrigsåren som »en partisan i mänsklighetens tjänst« bör ses mot denna bakgrund. Ordet partisan var under den första efterkrigstiden på modet till följd av de sovjetiska och jugoslaviska partisanernas framgångsrika motståndskamp mot de tyska ockupanterna. Kopplat till Wallenberg signalerade det att han agerat som en gerillakrigare. Partisanen utmärks av att han – eller hon – inte kämpar efter fastlagda konventioner. Wallenberg hade visserligen inga förutsättningar att lyckas i en traditionell kamp, eftersom han »saknade till och med den hårdhet, som karakteriserade så många av motståndsrörelsens män«.¹¹² Visst hade han medfört en revolver till Budapest för att känna sig modigare, men den kom aldrig till användning.¹¹³ Det är i efterhandsperspektivet ingen slump, eftersom han var så mycket skickligare när läget krävde användningen av okonventionella vapen. Detta förhållande fångades i en dramatisk och tidstypisk beskrivning från 1948 av »hur han med ett vitt papper i handen besegrat den till tänderna beväpnade pilkorsdjävulen«.¹¹⁴ I sentida populärkulturella sammanhang är Schindler och Wallenberg en annan typ av partisaner. Framför allt Wallenberg i Skarsgårds gestaltning har insett att det är lönlöst att, som en traditionell hjälte, bekämpa mörkermännen med vapen i hand. Denna den nya tidens förebild är skicklig när det gäller att utnyttja kontakter och tolka information. Han tvekar heller inte att ljuga, muta och bluffa för att rädda fler judiska liv. Framför allt är han

utrustad med mod och andra, i sammanhanget nödvändiga, egenskaper för att framgångsrikt kunna förhandla med farliga representanter för totalitära regimer.¹¹⁵

Likheterna mellan Spielbergs Schindler och Gredes Wallenberg ska inte dras för långt. Steven Spielberg bemödade sig om att visa Oskar Schindler (Liam Neeson) och den tyske lägerkommendanten Amos Göth (Ralph Fiennes) som ambivalenta och komplexa karaktärer, som uppvisar både ljusa och mörka drag i sina personligheter. Som vi har konstaterat har skildringen av Skarsgårds Wallenberg liknande utgångspunkter. Tonen i de båda filmerna skiljer sig dock väsentligt åt. Den »feel-good«-känsla som hyllandet av den hjältelike Schindler var avsedd att utmynna i, det svåra ämnet till trots, står inte att finna i *God afton, herr Wallenberg*. Ett exempel är en likartad scen i de båda filmerna, då tyska officerare spelar klassisk musik på beslagtagna pianon. Syftet är att visa kontrasten mellan god, tysk kultur med djupa rötter och det pågående folkmordets barbari. Kontrasten förstärks i *God afton, herr Wallenberg*, där officeren spelar falskt.¹¹⁶ Och till skillnad från Neesons Schindler är inte en stillsam efterkrigstillvaro ett reellt alternativ för Skarsgårds Wallenberg. En återkomst till Sörgården skulle utmynna i meningslöshet och överklighet. Hans enda återstående alternativ enligt filmens efterkloka perspektiv är, för att tala med filmkritikern Anders Olofssons ord, »att kliva ut genom historiens bakdörr och sammansmälta med myten om sig själv».¹¹⁷

Det är inte bara hjälten som tecknas på ett icke-traditionellt sett i *God afton, herr Wallenberg*. Även antagonisten har här en annan utformning än i flertalet andra filmer om Förintelsen. På ett övergripande plan uppvisar den ett släktskap med *Music Box*, även den från 1990. För den amerikanska stjärnadvokaten Ann (Jessica Lange) blir rättegången mot hennes älskade far Mike Laszlo (Armin Mueller-Stahl) traumatisk eftersom det visar sig att han gjort sig skyldig till fruktansvärda förbrytelser i Budapest vid samma tidpunkt som Wallenberg försökte rädda människoliv i samma stad. *Music Box* förmedlar en liknande insikt som Christopher Browning gjorde sig till talesman för två år därefter i den uppmärksammade *Helt vanliga män*, nämligen att folkmord kräver medverkan av »fotfolk» som är villiga eller som låter sig övertalas att utföra »grovarbetet».

Av liknande skäl förekommer Eichmann i bild endast två gånger i *God afton, herr Wallenberg*, och då bara i förbigående. Som hot är han däremot ständigt närvarande. Eichmann är den person som judarna hela tiden pratar om, även när han lämnat Budapest. Vid ett besök i hans tomma lyxvilla skjuter

Wallenbergs ungersk-judiske chaufför Vilmos Langfelder mot ss-officerens julgran för att markera att Eichmann tillhör det förflutna, medan han själv representerar det som skall komma. Framtidstron kommer dock på skam och Wallenberg reagerar med kraft mot fokuseringen på Eichmann. Hur skulle det gå om det fanns en Eichmann i varje trappuppgång, undrar han upprört, och tillägger att om ss-mannen försvinner återstår fanatiska pilkorsare som önskar livet ur judarna minst lika mycket som överstelöjtnanten. Hans utbrott grundar sig på erfarenheten av att ungrare ofta visar sig villiga att hjälpa tyskarna och att de ibland är ännu brutalare i jakten på judar, oavsett om dessa finns i skyddade »svenskhus« eller ej. Helt och hållet har dock inte Grede's filmteam fjärrmat sig från den populärkulturella ikonografin kring Wallenberg och Eichmann, men den svenske diplomaten är i deras tappning som mest framgångsrik när han omvandlats till en hjältemyt. En judisk man berättar för sina barnbarn om hur Wallenberg träffade Eichmann över en middag – och med sina argument moraliskt besegrade ss-mannen i grunden.¹¹⁸

Behovet av en svensk förintelsehistoria

Betoningen av den svenske martyrens kamp och undergång lockade förvisso ingen storpublik till biograferna, men lovorden var desto fler. De som engagerat sig i Wallenbergfallet uttryckte sitt gillande. Filmen skulle med all säkerhet kunna bidra till att än en gång rikta strålkastarljuset mot det valhända svenska hanterandet av Wallenbergs försvinnande.¹¹⁹ Svenska filmkritiker underströk att det var länge sedan en svensk film talat ett så internationellt gångbart språk med bevarad integritet.¹²⁰ Förvisso riktade ett fåtal skribenter och debattörer invändningar mot alltför stora litterära inslag, inslag av övertydlighet och en skissartad prägel samt att Grede inte lyckades fånga Wallenbergs utveckling. En annan invändning var att regissören blivit alltför emotionellt distanslös till det komplicerade ämnet, vilket bidragit till att filmen fått sentimentala inslag. De flesta av dem som framförde kritik var emellertid nog med att även betona filmens förtjänster.¹²¹ Utländska bedömare instämde överlag i de goda vitsorden.¹²²

God afton, herr Wallenberg blev rikligt belönad på den svenska Guldbaggegalan 1991. Den utsågs till Årets film av Svenska filmkritikerförbundet, väckte uppmärksamhet när den visades i Ungern, vann bifall vid Berlinfestivalen och var Oscarsnominerad i kategorin bästa utländska film.

I en självkritisk kommentar menade Grede att han misslyckats med att visa att Förintelsen inte bara var ett historiskt fenomen, utan att varianter på den fortfarande existerade.¹²³ Det var en invändning som många inte höll med om. Att Grede på ett realistiskt sett hade vågat skildra hur den sårbara Wallenberg blottlägger sina svagheter men ändå fortsätter att kämpa, var både effektivare och intressantare än gängse filmiska hjälteporträtt, löd en återkommande kritikerkommentar. På så sätt hade regissören »på ett alldeles märkvärdigt sätt [gjort] historia till nutid« eftersom han via filmen »ställer avgörande frågor till oss«.¹²⁴ Det var även utgångspunkten när filmen under de följande åren visades i skolor, inte sällan med Grede som introduktör och debattledare.¹²⁵

En central aspekt i Gredes filmarbete kan bäst beskrivas som ett moraliskt historiebruk, enligt vilket tidigare dolda oförrätter kommer upp till ytan. I det aktuella fallet var det inte minst den brytningstid som innefattade murens fall i Berlin och kalla krigets slut som gav näring åt debatter om det förflutna. Att Grede och hans filmteam hade fått de ungerska myndigheternas välsignelse att göra *God afton, herr Wallenberg* på plats var ett stort framsteg, eftersom det var händelser som utgjorde ett skamligt kapitel i Ungerns historia. Av betydelse i sammanhanget var även då aktuella uppgörelser i Sverige. Utgångspunkten för dessa var bland annat omdebatterade böcker om Sverige och Förintelsen av den amerikanske historikern Steven Koblik respektive journalisten Maria-Pia Boëthius moraliska uppgörelseskrift om Sverige och andra världskriget, *Heder och samvete*. I Sverige hade det under lång tid funnits en ovilja att behandla de mörka skuggorna från andra världskriget, något som regissören menade var typiskt svenskt: »Vi svenskar vet allt – men har inte upplevt någonting.« En konkret aspekt av ett sådant förhållningssätt, fortsatte han, var att det uppväxande släktet blivit duperat. I stället för komplexa gestalter som Wallenberg återberättades andra världskriget i svart och vit, genom att hjältar och skurkar som Winston Churchill och Adolf Hitler placerades i förgrunden. Yttrandet uteslöt inte att Grede klassade Wallenberg »som en av Andra Världskrigets få hjältar, en person som överskrider gränser andra stakat ut, som räddar tusentals liv, med ständig risk för sitt eget«.¹²⁶

Gredes kritik var typisk för det tidiga 1990-talet. *God afton, herr Wallenberg* blir mot denna bakgrund ett tecken i tiden. Den nådde förvisso inte ut till en stor internationell publik, men var ett svar på den internationella uppmärksamhet som Wallenberg fått. Vid en tidpunkt då neutraliteten inte längre var den givna

utgångspunkten, var det en händelse som såg ut som en tanke att det var en svensk som frivilligt – och till ett högt pris – blivit en aktiv deltagare i andra världskriget, som blev filmhjärte.

NOTER

- 1 Sigrid Schuer, »Gershon Kingsleys Oper 'Raoul' in Bremen«, *Die Welt* 3/3 2008.
- 2 Burkhard Schäfer, »Künstler sollen politisch sein« (intervju med Erkki-Sven Tüür), *Die Zeit* 21/11 2008.
- 3 Ulf Zander, »Wallenberghyllan: Hjälden som opera«, *Sydsvenskan* 15/10 2007.
- 4 Karlsson 2010, s. 315–316; citat s. 316.
- 5 Schult 2009, s. 67; densamma 2010, s. 773–774.
- 6 Om den internationella pressrapporteringen, se »Ryska Wallenbergbeskedet ger eko i utländsk press«, *Expressen* 8/2 1957; »Alla anständiga människor känner raseri och äckel«, *Dagens Nyheter* 9/2 1957 och »UD begär besked även om Wallenbergs sekreterare«, *Göteborgs-Posten* 9/2 1957.
- 7 »Der Fall Wallenberg: Weißbuch des schwedischen Außenministeriums«, *Neue Zürcher Zeitung*, 14/3 1957.
- 8 Brev från Charles Lutz till Max Petitpierre 26/3 1957, yva, Charles Lutz Collection. Se även Klibanski, s. 357–359.
- 9 Brev från Per Anger till Heiner Lichtenstein 1/9 1982, yva, Heiner Lichtenstein Collection. Yehuda Bauer, som bl.a. har forskat om tysk-judiska förhandlingar, har inte heller funnit något samband mellan Brand och Wallenberg; se Bauer 1994.
- 10 Till exempel skriver Eric Sjöquist i ett brev till Per Anger 29/11 1972 om de välinformerade Wallenbergkontakter som han har funnit i Spanien, England, Västtyskland och Israel; RKAB, Raoul Wallenberg, Vol 1.
- 11 Börje Heed, »5 gånger svek UD Raoul Wallenberg«, *Aftonbladet* 31/1 1980; Ingmar Lindmarker, »Uppgifter i hemliga Wallenberg-dokumenten: 'Ryssarna var beredda att förhandla om frigivning'«, *Svenska Dagbladet*; Olof Santesson, »UD-problemet Wallenberg«, *Dagens Nyheter*; Inger Viklund-Persson, »Stalin lovade ta sig an Wallenbergfallet«, *Göteborgs-Posten*, samtliga publicerade 1/2 1980.
- 12 Brev från Simon Wiesenthal till Marcus Wallenberg 31/5 1978, brev från Simon Wiesenthal till Nina Lagergren respektive Carl-Fredrik Palmstierna 26/2 1979 och brevväxling mellan Guy von Dardel och Simon Wiesenthal 2 & 9/7 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv E1:3. Korrespondens. Huvudserie 1979, N-Ö. Om Simon Wiesenthals engagemang i Wallenbergfallet, se även Wiesenthal, s. 210–223 och Pick, s. 259–264. Se även Stefan Meisels, »35 år är nog«, *Judisk Krönika* 1980:1–2, s. 23; Eric Sjöquist, »Idrottsfolk! Kräv Raoul Wallenberg utlämnad innan ni reser till OS i Moskva!«, *Vecko-Journalen* 1980:3, s. 12–13.
- 13 Yahil, s. 8.
- 14 Morse, s. 371.
- 15 »Svar av utrikesminister Sten Andersson på fråga av Hadar Cars om Raoul Wallenbergs öde« 24/10 1985, fråga nr 1985/86:106 (riksdagen);

RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24.

- 16 Se t.ex. Bierman, s. 12; George Barany, »A Hero Remembered«, *Slavic Review* 1983:4, s. 657 och brev från Rachel Oestreicher Haspel (ordförande i den amerikanska Wallenbergkommittén) till diplomaten Mark Palmer 30/9 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, vol. 24; brev från Edward M. Kennedy till Lina Massie 23/4 1979, RA, Raoul Wallenbergkommitténs arkiv, E1:2, Korrespondens, Huvudserie 1979, I–M.
- 17 Se t.ex. brev från Guy von Dardel till Per Anger 24/6 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:1, Korrespondens, Huvudserie 1979, A–H.
- 18 Nadine Brozan, »Mystery Surrounds Fate of Swede Who Saved Jews«, *The New York Times* 4/8 1979; Alan Cline, »Her Search for War Hero gets Support from Carter«, *San Francisco Examiner & Chronicle* 14/10 1979; Jean Merl, »Swede Kept Thousands of Jews Safe from Hitler«, *Los Angeles Times* 14/4 1980; Stefan Meisel, »Svensk förening för Raoul Wallenberg«, *Judisk Krönika* 1979:4, s. 12. Om makarna Lantos insatser i den amerikanska Wallenbergkommittén, se Schult 2009, s. 71–73. Se även odaterade brev från Nina Lagergren till Henry M. Jackson, Daniel P. Moynihan, Clarborne Pell och Stuart Eizenstat; brev från Ebba von Eckermann till Nina Lagergren 15/6 1979 och brev från Guy von Dardel till Clarborne Pell 23/8 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:2, Korrespondens, Huvudserie 1979, I–M samt brev från John L. Burton till Ola Ullsten 22/4 1980, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:4, Korrespondens, Huvudserie 1980, A–K.
- 19 Tom R. Schulz, »Es ist der Held unserer Zeit«, *Die Welt* 11/5 2001.
- 20 Se t.ex. brev från Guy von Dardel till Per Anger 24/6 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:1, Korrespondens, Huvudserie 1979, A–H; brev från Nina Lagergren till Arne Melchior 26/9 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:2, Korrespondens, Huvudserie 1979, I–M.
- 21 Se den omfattande brevväxlingen mellan främst svenska och amerikanska intressenter från senhösten 1979 till 1980 i RA, Raoul Wallenbergkommitténs arkiv, E1:1–4, Korrespondens.
- 22 I. Pe., »Wallenbergs öde« (ledare) & »Föga hopp att svensken är vid liv«, *Arbetet* 8/2 1957; »Raoul Wallenberg död?« (ledare), *Upsala Nya Tidning* 8/2 1957; Mia Leche, »Fredshjälte i mörk tid«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 9/2 1957; »Raoul Wallenberg« (ledare), *Göteborgs-Posten* 17/9 1965; »Levande begravnen« (ledare), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* 17/9 1965; Staffan Mats, »Raoul Wallenberg – 25-årig gåta: Räddade tiotusentals judar från gasdöden i Auschwitz«, *Skånska Dagbladet* 24/1 1972.
- 23 Se t.ex. »Min son lever!«, *Aftonbladet* 8/2 1957; »Wallenberg, Sovjet och Sverige« (ledare) & »Wallenbergs mor: Raoul är inte död. Vi ger ej upp hoppet«, *Dagens Nyheter* 8/2 1957; »Fallet Raoul Wallenberg« (ledare), *Upsala Nya Tidning*; »Raoul Wallenberg på sjukhus i Moskva 1961«, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*; »Hon är säker på att han levde -61«, *Expressen*; »Bomb i vitbok om Wallenberg: han levde 1961!«, *Arbetet* samtliga publicerade 17/9 1965.
- 24 Elsa & Hans Villius, »Raoul Wallenberg dog 1947«, *Dagens Nyheter* 3/3 1979.
- 25 Se t.ex. förfrågan från den amerikanska senatens ordförande Frank Church till Leonid Brezjnev 23/10 1979, RA, Raoul

- Wallenbergkommitténs arkiv. E1:1, Korrespondens. Huvudserie 1979, A–H, brev från Edward M. Kennedy till Lina Massie 23/4 1979 och brev från Sherrod McCall till Guy von Dardel 10/7 1979, RA, Raoul Wallenbergkommitténs arkiv. E1:2, Korrespondens. Huvudserie 1979, I–M och Ewerlöf, »Wallenberg i MR-kommissionen« 17 & 20/2 1981, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 13.
- 26 Ingmar Lindmarker, »Wallenberg supermaktsfråga«, *Svenska Dagbladet* 9/9 1979.
  - 27 Börje Heed, »5 gånger svek UD Raoul Wallenberg«, *Aftonbladet* 31/1 1980; Ulf Brandell, »Är Raoul Wallenberg i livet?«, *Svenska Dagbladet* 12/2 1978; Anders Hasselbohm, »Hennes far mötte Raoul Wallenberg« (intervju med Anna Bilder), *Vecko-Journalen* 1979:10; Harald Wigforss, »'Fallet Wallenberg' en kamp mot klockan«, *Skånska Dagbladet* 15/2 1979; Anders Hasselbohm, »Ryssarna ljuger fortfarande om Raoul Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 24/3 1979; Ingmar Lindmarker, »Är det önsketänkande att Wallenberg lever?«, *Svenska Dagbladet* 4/2 1980; Gabi Gleichmann, »Vi måste utgå från att han lever«, *Expressen* 17/1 1985; Berit Johansson, »Lever Wallenberg?«, *Borås Tidning* 17/1 1985; Eric Sjöquist, »Wallenberg lever!«, *Expressen* 18/10 1985. Se även Guy von Dardel & Nina Lagergren, »Raoul Wallenbergs humanitära insats och kampen för att få honom åter«, odaterad text som sändes till *Dagens Nyheter* men som inte publicerades; RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:1. Korrespondens. Huvudserie 1979, A–H.
  - 28 Brev från Guy von Dardel till Henrik Beer 14/12 1979, RA, Raoul Wallenbergkommitténs arkiv. E1:1, Korrespondens. Huvudserie 1979, A–H.
  - 29 Jick, s. 304–311.
  - 30 Shandler, s. 122–127, not 55, s. 274; Doneson, s. 13–107; Torgovnick, s. 62–63.
  - 31 Novick, s. 103–203, 209–211; citat s. 184. Se även Jick, s. 313–318; Cole 1999, s. 9–12; Karlsson 2008, passim.
  - 32 Eleanor Lester & Frederick E. Werbell, »The lost hero of the Holocaust«, *The New York Times* 30/3 1980; Stewart McBride, »Raoul Wallenberg – the hero of the Holocaust«, *The Christian Science Monitor* 24/7 1980.
  - 33 »Raoul Wallenbergs syster i tårar: 'Jag vet att min bror lever'«, *Expressen* 25/7 1979. Nina Lagergren och Guy von Dardel betonade betydelsen av TV-serien även i »Raoul Wallenbergs humanitära insats och kampen för att få honom åter«, odaterad text som sändes till *Dagens Nyheter* men som inte publicerades; RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E 1:2. Korrespondens. Huvudserie 1979, I–M.
  - 34 »Raoul Wallenbergs syster i tårar: 'Jag vet att min bror lever'«, *Expressen* 25/7 1979. Se även rapport från Pierre/EW till UD 25/7 1979, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 6. Se även brev från Kerstin Hallert till Nina Lagergren 19/3 1979, RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E 1:1. Korrespondens. Huvudserie 1979, A–H.
  - 35 Thorsell, s. 241. Se även Jan Lindström, »I USA hyllas han som en hjälte«, *Expressen* 18/10 1985 och Schult 2009, s. 67. För en utförlig analys av sambanden mellan film och politik i Ronald Reagans föreställningsvärld, se Rogin, passim.
  - 36 Ludvigsson, s. 121, 143, 167, 171–172, 314, 333. TV-programmet väckte uppmärksamhet i diplomatkretsar; se t.ex. »Conversation Between

- Ambassador Parsons and Foreign Office Director for Political Affairs, Ambassador Hichens-Bergström on February 5, 1965», RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 6.
- 37 Se t.ex. Hans Villius, »En evig gåta?» och Sven Wallmark, »Så arbetade ryska fängbyråkratin«, båda i *Röster i Radio & TV* 1965:5, s. 17, 39, 43; Sune Örnberg, »Raoul Wallenberg«, *Vecko-Journalen* 1974:10, s. 10–11, 48.
- 38 Se t.ex. Derogy, s. 241.
- 39 Cohen, särskilt s. 156.
- 40 Se t.ex. »Pressmeddelande måndagen den 8 februari 1965«, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 6; promemorian från London, »Brittisk publicitet om Raoul Wallenberg« med bilagor 24/3 1980, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 9; Wilhelm Wachtmeister, »Raoul Wallenberg«, Washington 23/3 1981, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 13; Lind, »Wallenberg-filmen«, London 26/5 1982 och Ingolf Kiesow, »Raoul Wallenberg i tyska medier«, Bonn 6/8 1982, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 16; Hedström, »Raoul Wallenberg«, Canberra, Australien 17/4 1985; Wilhelm Wachtmeister, »Wallenberg-filmen« 13/3 1985; Magnus Faxén, »Tribute to Raoul Wallenberg« 15/3 1985; densamme, »Tribute to Raoul Wallenberg« 9/5 1985, Washington D. C., RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 23; Sven Julin, »Raoul Wallenberg«, promemoria 11/10 1985 och interpellation 1985/86:33 17/10 1985 från moderaten Per Stenmarck till Sten Andersson, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24. Se även Anger 1984, s. 197.
- 41 Sven Julin, »Raoul Wallenbergefterforskningarna. Inför kabinettssekreterarens besök i New York 1985-03-14«, promemoria 5/3 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 23.
- 42 Se t.ex. Doneson, s. 194–195.
- 43 Brev från John Bereyni till Nina Lagergren 10/6 1980, RA, Raoul Wallenbergföreningens Arkiv. E1:4. Korrespondens. Huvudserie 1980, A–K.
- 44 »Jon Voight as 'Raoul Wallenberg'«, *Variety* 6/5 1981; Mary Lou Cooper, »Salute to a Hero«, *Los Angeles Times* 24/11 1981; Stephen Farber, »NBC Doing Wallenberg's Fight for Jews«, *The New York Times* 16/7 1984; Arnold Mann, »Lamont Johnson, Crunches and Wallenberg«, *Emmy Magazine*, March/April 1985, s. 6. Se även Olle Tunberg, »Wallenberg-manifestation« 30/11 1981 och därtill hörande material, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 14.
- 45 Magnus Faxén, »Artister och författare hyllar Raoul Wallenberg«, promemoria 23/5 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 23; Magnus Faxén till Pierre Schori, »Re: Wallenberg-kommittén i USA står på egna ben och startar ny kampanj«, promemoria 20/8 1985; brev från Rachel Oestreicher Haspel till Pierre Schori 21/8 1985; brev från Rachel Oestreicher Haspel till Mark Palmer 30/9 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24.
- 46 Alan L. Gansberg, »Johnson to Yugoslavia for 'Wallenberg'«, *The Hollywood Reporter* 19/7 1984; Ron Kreuger, »Lamont Johnson Completes 'Wallenberg' for NBC«, *Screen International* 23/2 1985; Arnold Mann, »Lamont Johnson, Crunches and Wallenberg«, *Emmy Magazine*, March/April 1985, s. 6–8, 54. Om Gerald Green, se Zander 2003, s. 267–268.
- 47 Aljean Harmetz, »Richard Chamberlain's Mini-Series Mastery«, *The New York Times* 1/5 1988.
- 48 Avsnittet om *Wallenberg: A Hero's Story* och *God afton, herr Wallenberg* är en utvidgning och fördjupning av Zander 2006b, s. 314–316. Jfr Schult 2010, s. 788–789.
- 49 Zander 2006a, särskilt s. 11–39; Hughes-Warrington, passim.

- 50 Jfr Levy & Sznajder, s. 131–207 och Schult 2009, s. 75.
- 51 Kantsteiner, s. 144–146. Se även Cole 1999, s. 87–94.
- 52 Se Lamont Johnsons argument för de effektiviseringar han ansåg sig nödsakad att göra i *Wallenberg – A Hero's Story* i Arnold Mann, »Lamont Johnson, Crunches and Wallenberg«, *Emmy Magazine*, March/April 1985, s. 6–7. Jfr Zander 2003, s. 275 och Zander 2006a, s. 35.
- 53 Elenore Lester, »The Scene: Wartime Budapest. The Hero: Wallenberg«, *The New York Times* 7/4 1985.
- 54 Se NBC:s och Paramounts reklammaterial för *Wallenberg: A Hero's Story* samt Sven Julin, »Raoul Wallenberg« 9/5 1985, RKAAB, Raoul Wallenberg, Vol. 23.
- 55 Tidvis har det även varit möjligt att anknyta till det nazistiska folkmordet för att synliggöra skillnaden mellan brutala nazister och plikttrogna, hederliga tyskar. Omsvängningen har illustrerats genom en jämförelse mellan filmerna *Went the Day Well?* (*Stormpatrullen*, 1942) och *The Eagle has Landed* (*Örnen har landat*, 1976). Bortsett från skillnader i händelseförloppet förenas de av att båda kretsar kring tyska kommandoraider under täckmantel i fiendeland. I den förstnämnda, producerad i Storbritannien medan minnena av blitzten fortfarande var färska och känslor av hat, hämnd och bitterhet dominerade bland briter, är byns invånare genomgående heroiska och självupppoffrande, medan de tyska fienderna visar sina värsta sidor. I *The Eagle has Landed*, däremot, är rollerna ombytta. 1976 års landsbygdsbriter är småskurna och deras beteende underlättar för tyska spioner med rötter i Sydafrika och Irland. De amerikanska soldaterna är inkompetenta. Både amerikaner och briter kontrasteras mot de självupppoffrande, antinazistiska tyska fallskärmsjägarna. De senare avslöjas på grund av att de bär tyska uniformer under det polska kamouflaget. De tyska kännetecknen kommer i dagen efter att en av dem ädelmodigt offrat sitt liv för att rädda två barn; MacKenzie, s. 83–91.
- 56 Se vidare i Zander 2006b, s. 318; densamme, 2007a, s. 129–130.
- 57 Ingrid Carlberg, »Hjältestoryn trampar fel«, *Dagens Nyheter* 14/4 2010.
- 58 Lajos 2010, s. 253–254. Jfr t.ex. Anger 1985, s. 7.
- 59 Telegram från beskickningen i Budapest från Danielsson till UD i Stockholm 22/10 1945, i *Räddningen: Budapest 1945*, s. 205. Se även Schiller, s. 75, von Dardel, s. 16 och Handler, s. 96–100.
- 60 Tom Shales, »Crusty, Pugnacious 'Wallenberg' Director Made NBC Film His Way«, *Los Angeles Times* 5/4 1985. Elisabeth Kemény förnekade i intervjuer i samband med tv-filmen bestämt romansryktena, inte minst på grund av att hon redan var gift och väntade barn; se Sjöquist 1985, s. 61, densamme 2001, s. 29. Det kan tilläggas att det romantiska intresset även har fått en framträdande position i John Biermans Wallenbergbiografi, men i den är föremålet för huvudpersonens ömma känslor Jeanette von Heidenstam som Wallenberg, enligt Bierman, friade till före avresan till Budapest; Bierman 1982, s. 22–23. Se även Schult 2009, s. 52.
- 61 Elenore Lester, »The Scene: Wartime Budapest. The Hero: Wallenberg«, *The New York Times* 7/4 1985.
- 62 Elenore Lester, »The Scene: Wartime Budapest. The Hero: Wallenberg«, *The New York Times* 7/4 1985.
- 63 Eric Sjöquist, »Jag tänkte stämma filmbolaget«, *Expressen* 15/10 1985.
- 64 Eriksonas, s. 23–24, 37–38. Se även Niklas Qvarnström, »Tankeväckande

- blunder. Den moderna mytologin behöver både hjältar och monster», *Sydsvenskan* 17/12 2008. En annan aspekt av berättarperspektivet har framförts av litteraturvetaren Jerome Thale, som fäst uppmärksamheten på att de som berättar handlingen i Joseph Conrads *The Heart of Darkness* (*Mörkrets hjärta*, 1902) och i F. Scott Fitzgeralds *The Great Gatsby* (*Den store Gatsby*, 1925) också innehar rollen som hjälte i respektive roman; se Thale, s. 69–73.
- 65 Wallenberg: The Lost Hero, pressmaterial från ITV Network, Yorkshire Television, BFI, inför den brittiska premiärvisningen av *Wallenberg: A Hero's Story*. Mötet mellan Wallenberg och Eichmann spelar även en väsentlig roll i ett flertal andra historiekulturella Wallenbergskildringar; se Schult 2009, s. 56. Se även t.ex. Arne Lapidus, »Nazistbödeln som var Wallenbergs motståndare«, *Expressen* 17/10 1985.
- 66 Se t.ex. Tone, »Wallenberg: A Hero's Story«, *Variety* 17/4 1985.
- 67 Holmila, s. 102–105.
- 68 Arendt, särskilt s. 21–55, 246–279.
- 69 Leiser, s. 344.
- 70 Cesarani, s. 193–239.
- 71 Arendt, s. 54, 252.
- 72 Se vidare i Zander 2006b, s. 310–313, 316–319.
- 73 Zander 2003, s. 272; Torgovnick, s. 63. Ohlendorfs vittnesmål under Nürnbergprocesserna tillhörde ett av de mest uppmärksammade i samtidens pressbevakning; se Holmila, s. 83–84, 104, 114.
- 74 Erik Hedling, »Förintelsen som melodram«, *Sydsvenskan* 19/6 2008.
- 75 Insdorf, s. 25.
- 76 Meyer Levin, »Eichmann's Two Worlds«, *The Jewish Chronicle* 23/6 1961.
- 77 Se vidare i Zander 2006b, s. 303–320.
- 78 Se t.ex. Brown, s. 83–84; Rosenfeld, s. 19, 24; Gibbon, s. 168; Holbrooke 2007, s. 137. Marcus Ehrenpreis karakteriserade Wallenberg som »denne svenske ädling« i »Raoul Wallenberg. Ett brev«, *Judisk Tidskrift* 1948:1, s. 1. Om sambanden mellan hjältar och aristokrater, se Hughes-Hallet, s. 10 och, med särskild betoning på Wallenberg, Schult 2009, s. 53.
- 79 Enligt *Dagens Nyheter*-journalisten Ulf Brandells dagboksanteckningar från 25/8 1962; se Brandell, s. 167.
- 80 Stephen Farber, »NBC Doing Wallenberg's Fight for Jews«, *The New York Times* 16/7 1984. Om Dick Bergs film- och tv-karriär, se Dawn Chmielewski, »Dick Berg dies at 87; television and film writer and producer«, *Los Angeles Times* 3/9 2009.
- 81 Werbell & Clarke, s. 13–15. Om Greens beroende av denna bok, se Elenore Lester, »The Scene: Wartime Budapest. The Hero: Wallenberg«, *The New York Times* 7/4 1985.
- 82 Savin, s. 71.
- 83 Berg, s. 20, 50. Se även Elsa & Hans Villius, s. 42–43; Schiller, s. 83–84, 190.
- 84 Adrup, »Bjöd Eichmann på middag«, *Dagens Nyheter* 13/1 1980; Kung, s. 1985, s. 35–40; Ahlander, s. 54–58; A. M. Rosenthal, »Ich bin Wallenberg«, *The New York Times* 9/4 1987; Sjöquist, s. 46–50; Linnéa, s. 109–112; Nicholson & Winner, s. 48; Brown, s. 76–77. Se även György Konrád, »On Wallenberg«, *The Hungarian Quarterly*, Autumn 1998, där mötet är omskrivet som att Wallenberg var tvungen att »drink a toast with the devil himself«. I fiktionens värld har Eichmanns och Wallenbergs samtidiga närvaro i Budapest inspirerat till än mer elaborerade berättelser.

- I den amerikansk-brittiska författarinnan Lynne Alexanders roman *Safe Houses* (1984) söker en ungersk kvinna, bosatt i USA, efter den försvunne Raoul Wallenberg, övertygad om att han är hennes far. Läsaren ställs inför möjligheten att fadern likaväl kan vara Eichmann.
- 85 Troligen går denna replik tillbaka på ett uttalande under Nürnbergprocessen av, den 1948 avrättade, ss-officeren Dieter Wislicent som aldrig har gått att verifiera; se vidare i Klein, s. 39–41.
- 86 Gittan Mannberg, »Kärlek och äventyr i skuggan av ett krig«, *Röster i Radio & TV* 1985:34, s. 7–8, 16; K G Björkman, »Slutet på 'Krigets vindar'«, *Aftonbladet* 19/10 1985; »Så gick det sen i 'Krigets vindar'«, *Aftonbladet* 20/10 1985; Peter Svensson, »Fortsättningen du inte får se«, *Expressen* 20/10 1985.
- 87 Gunnar Rehlin, »'Natalie' förändrade hennes liv. Jane Seymour berättar om sin roll i 'Krig och hågkomst'«, *iDAG* 18/10 1990.
- 88 Zander 2003, s. 260–270.
- 89 John J. O'Connor, »TV Review: Story of Wallenberg Being shown in 2 Parts«, *The New York Times* 8/4 1985.
- 90 Arthur Unger, »'Wallenberg': disappointing treatment of a heroic and inspiring story«, *The Christian Science Monitor* 29/3 1985.
- 91 John J. O'Connor, »TV Review: Story of Wallenberg Being shown in 2 Parts«, *The New York Times* 8/4 1985. Se även »Formula Merchants are Milking the Mini-Series«, *The New York Times* 5/5 1985.
- 92 Disa Håstad, »'En försvunnen hjälte': Romantiserat om Raoul Wallenberg«, *Dagens Nyheter* 15/10 1985. Se även Lars Åhrén, »Wallenbergserien saknar människor«, *Göteborgs-Tidningen* 16/10 1985.
- 93 Inga-Lill Valfridsson, »Gråt mild Wallenberg«, *Aftonbladet* 16/10 1985.
- 94 Lasse Råde, »Wallenberg-dramat«, *Göteborgs-Tidningen* 15/10 1985. Se även Lars Åhrén, »Wallenbergserien saknar människor«, *Göteborgs-Tidningen* 16/10 1985; Jan Lindström, »I USA hyllas han som en hjälte«, *Expressen* 18/10 1985.
- 95 Hemming Sten, »Tacksamhet för Wallenbergfilmen«, *Svenska Dagbladet* 17/10 1985.
- 96 K G Björkman, »En äkta hjälte«, *Aftonbladet* 15/10 1985.
- 97 Lars Brusling, »De undgick förintelsen: 'Man känner igen många scener'« (intervju med Georg & Eva Klein) samt Hans & Elsa Villius, »UD och spelet om Wallenberg«, *Röster i Radio & TV* 1985:41, s. 6–10; Anita Hansson, »Wallenberg som tv-hjälte«, *Aftonbladet* 13/10 1985; Anita Hansson, »Wallenberg lever« (intervju med Per Anger), *Aftonbladet* 15/10 1985; »Ännu en gång: Lever Wallenberg?«, *Dagens Nyheter* 16/10 1985; Görel Söderberg, »Magasinet om Raoul Wallenberg: 'Han får aldrig glömmas'«, *Svenska Dagbladet* 16/10 1985; Eric Sjöquist, »Per Anger hjälpte till rädda judar i Budapest: Wallenberg lever!«, *Expressen* 16/10 1985; Bosse Händel, »Verkligheten var mycket grymmare« (intervju med Per Anger), *Göteborgs-Tidningen* 16/10 1985; »Kristina Kamp, »Raoul räddade mig undan förintelsen« (intervju med Kate Wacs), *Aftonbladet* 16/10 1985; »Domstol: Brott att gripa Raoul«, *Aftonbladet* 17/10 1985; Lasse Råde, »Raouls egen bild!«, *Göteborgs-Tidningen* 17/10 1985; Eric Sjöquist, »Vi har sett Wallenberg – så gick det efter filmen«, *Expressen* 17/10 1985; Lars Åhrén, »En väckarklocka för svenska UD«, *Göteborgs-Tidningen* 17/10 1985; Anders Hasselbohm, »Wallenbergs chef utpekad som nazist«, *Aftonbladet* 18/10 1985; Eric Sjöquist, »Sveriges svek mot Raoul Wallenberg« (intervju med Per Anger), *Expressen* 18/10 1985; Eric

- Sjöquist, »Palme frågar Gorbatsjov om Wallenberg«, *Expressen* 19/10 1985.
 »Raoul Wallenberg – ställ krav, Olof Palme« (ledare), *Expressen* 20/10 1985.
- 98 Eric Sjöquist, »Jag tänkte stämma filmbolaget«, *Expressen* 15/10 1985.
- 99 Se handlingar om »Wallenbergfilmen«, det vill säga *Wallenberg: A Hero's Story*, från 13, 14, 15, 25, 27 & 29/11 samt 2 & 12/12 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24.
- 100 Fant, s. 291.
- 101 Kristoffersson & Faragó, s. 129–131. Se även Ricki Neuman, »Kjell Grede: Att göra upp med sin historia« (intervju med Kjell Grede), *Judisk Krönika* 1990:4, s. 27 samt Ulf Zander, intervju med Kjell Grede 7/7 2010. I eftertexterna löstes frågan om manusförfattandet med textraden: »Med tack till Kenne Fant som gav oss impulsen att göra filmen.« I samtidens tidningsrapportering förenades uppgifterna: Fants dokumentärroman var grundstommen till det manus som Grede författade; se t.ex. Anna Broberg & Lotta Svedborg, »Svensk storfilm om Raoul Wallenberg«, *Aftonbladet* 27/8 1988; Tore Ljungberg, »Kjell Grede filmar igen: Budapest oslagbart«, *Göteborgs-Posten* 24/11 1988; Jan-Olov Andersson, »Skarsgård blir Wallenberg«, *Aftonbladet* 21/5 1989 och Georg Cederskog, »Livtag på Grede och Skarsgård«, *Dagens Nyheter* 26/9 1990. I Klas Viklunds intervju med Kjell Grede understryker regissören de stora efterforskningar som han gjorde i samband med manusförfattandet.
- 102 Per Ahlmark, »På jakt efter Raoul Wallenbergs ansikte« (intervju med Kjell Grede), *Expressen* 1/10 1989.
- 103 Anders Hansson, »Grede vill visa människan Wallenberg« (intervju med Kjell Grede), *Göteborgs-Posten* 23/9 1990.
- 104 Larry Gross, interview with Stellan Skarsgård, *BOMB*, Summer 1998, s. 38.
- 105 Vörös, s. 41.
- 106 Jfr Bauhn, s. 40–41.
- 107 Peter Cohen i Kaj Schueler, »Att gestalta helvetet« (samtal mellan Peter Cohen, Erland Josephson och Elisabeth Sörenson), *Judisk Krönika* 1990:6, s. 16.
- 108 Trice & Holland, passim.
- 109 Hedling, s. 213–254.
- 110 Allen, s. 128–164. Se även Crowe, s. 344.
- 111 Berg, s. 20. Se även Anita Hansson, »Wallenberg som tv-hjälte«, *Aftonbladet* 13/10 1985. Om Schindlers och Wallenbergs skicklighet som affärsmän och förhandlare, se även t.ex. Derogy, s. 85; Anger 1979, s. 45–46; Einhorn, s. 173; Crowe, s. 138–140 och Klein, s. 99–100.
- 112 Hugo Valentin, »En partisan i mänsklighetens tjänst. Anförande vid Konserthuset den 11 jan. 1948«, *Judisk Tidskrift* 1948:1, s. 3–6. Se även Philipp 1946, s. 13, 117; densamme 1947, s. 8.
- 113 Anger 1979, s. 46; Anger 1985, s. 6.
- 114 Lévai, s. 260.
- 115 I samma narrativa tradition ingår bl.a. Paul Rusesabagina (Don Cheadle) i *Hotel Rwanda* (2004); se vidare i Zander 2007a, s. 130–131.
- 116 Insdorf, s. 267–268; Zander 2000, s. 306–307; Zander 2006a, s. 204–205, 215.
- 117 Anders Olofsson, »Regissör drabbad av sitt verk«, *Chaplin*, december 1990, s. 349.
- 118 Kjell Grede hävdade i en intervju inför filmpremiären att han hade fått

bekräftat att Wallenberg och Eichmann hade ätit middag tillsammans, men att han valt att inte inkludera händelsen (direkt) i filmen; se Elisabeth Sörenson, »Filmen Kjell Grede inte kunde avvisa«, *Svenska Dagbladet* 3/4 1990.

- 119 Erik Magnusson, »von Dardel inför filmpremiären: Filmen gagnar Raouls sak« (intervju med Guy von Dardel), *Sydsvenskan* 5/10 1990; Jonas Sima, »Pierre Schori berättar i tv i kväll: 'Jag grät när jag såg Wallenberg-filmen'«, *Expressen* 7/10 1990.
- 120 Monika Tunbäck-Hansson, »Kjell Gredes film om Wallenberg: Skakande och trovärdig«, *Göteborgs-Posten* 5/10 1990. Se även Jan Aghed, »Trovärdigt om Wallenberg«, *Sydsvenskan* 5/10 1990.
- 121 Lasse Bergström, »Wallenberg som sömnlös desperado«, *Expressen* 5/10 1990; Anders Olofsson, »Regissör drabbad av sitt verk«, *Chaplin*, december 1990, s. 348–349; Kaj Schueler, »Att gestalta helvetet« (samtal mellan Peter Cohen, Erland Josephson och Elisabeth Sörenson), *Judisk Krönika* 1990:6, s. 15–17. För en av få anmälningar med genomgående skarp kritik, se Carl-Eric Nordberg, »God afton, herr Wallenberg«, *Vi* 1990:43.
- 122 Hagnut Brockmann, »Virtuoser Psychokrimi und unfassbare Realität«, *Volksblatt* 21/1 1991; Christopher Boyer, »Ein Opfer ist kein richtiger Mensch«, *Die Tageszeitung* 21/2 1991; Dieter Strunz, »Wettbewerb: 'Guten Abend, Herr Wallenberg'«, *Berliner Morgenpost* 21/2 1991; Sabine Carbon, »Guten Abend, Herr Wallenberg«, *Der Tagesspiegel* 21/2 1991; Stephen Holden, »A Quiet Hero Lost at End of the War«, *The New York Times* 23/4 1993 samt recensionen i den amerikanska filmbranschens tidskrift *Variety* 29/10 1990.
- 123 Ricki Neuman, »Kjell Grede: Att göra upp med sin historia« (intervju med Kjell Grede), *Judisk Krönika* 1990:4, s. 28
- 124 Margareta Norlin, »Verklighetens Wallenberg«, *Aftonbladet* 5/10 1990.
- 125 Jan Söderlind, »Se varulven i ögat. Kjell Gredes uppmaning till Aranässkolans elever«, *Arbetet* 14/5 1991. Se även Klas Viklunds intervju med Kjell Grede.
- 126 Ricki Neuman, »Kjell Grede: Att göra upp med sin historia« (intervju med Kjell Grede), *Judisk Krönika* 1990:4, s. 26–28. Om de svenska debatterna om andra världskriget och Förintelsen, se Zander 2001, s. 445–455 och Zander 2003, s. 277–283.

DEN FÖREVIGADE RAOUL WALLENBERG

Det hävdas ibland att gamla tiders hjältar liksom uppförande av monument är anakronistiska fenomen i moderna demokratier. Bidragande till detta är att heroer, och äreminnena över dem, anses vara samma andas barn som tiden har sprungit ifrån. En annan, inte lika uppenbar, likhet mellan hjältar och monument står att finna i ordet didaktiks ursprungliga och uppfostrande betydelse. I det sena 1700-talet och under 1800-talet lyfte monumentens förespråkare fram de upphöjda förebildernas samhällseliga nytta. Tanken var att de skulle fungera som beständiga läroböcker. De uppbyggliga och entydiga budskap som förmedlades genom statyerna skulle aktivt bidra till att betraktarna blev bättre medborgare.¹

I dagens demokratiska samhällen står varken gamla tiders endimensionella soldathjältar eller totalitära ideologier och deras estetiska ideal högt i kurs. En konsekvens är att monumentgenren tappat i popularitet. Efter ideologiska och estetiska missbruk under 1900-talet fick genren dåligt rykte. Det har hållit i sig, samtidigt som den potential som statyer har för att påverka människor inte längre anses vara betydande. En historiekulturell förklaring är att i dagens samhälle är det andra kanaler som film, tv och webb som har den största genomslagskraften när det gäller att kommunicera det förflutna.

Monumentens minskande popularitet är troligen också ett resultat av förändrade konst- och konstnärsideal. Visserligen har svårtolkade symboler och budskap ofta varit en del av monumenten, men huvudbudskapet har, av ovan nämnda didaktiska skäl, nästan alltid varit tydligt. 1800-talets och det tidiga 1900-talets monument syftade till att frysa tiden, att göra den eller det avbildade till eviga symboler som alla medborgare hade samma bild av och relation till. Under 1900-talet har utvecklingen gått i en annan riktning. Moderna konsteoretiker avvisar oftast tanken att konst kan eller bör beskrivas som ett enhetligt och sammanhållet fenomen. En vanligt förekommande målsättning i nutida konst är att utmana åskådarens förväntningar utifrån verk som är komplexa och mångtydiga, både vad det gäller form och innehåll.²

En historiekulturell lärdom är att monument, liksom hjältar, kan bibehålla sina symboliska betydelser, men de kan likaväl förlora dem eller få nya. Resultatet kan bli att bronserade förebilder får stå kvar utan protester fastän de representerar

värden som inte längre är gångbara.³ Andra blir politiskt aktiverade och omtolkade. Det gäller till exempel monument i Skåne över svenska stormaktskungar och -krigare. De invigdes som handfasta bevis på skåningarnas svensknationella sinnelag, men har under senare årtionden av regionala nationalistklassats som symboler för Stockholms och centralmaktens förtryck av den danska och skånska historien i Sydsverige.⁴ Ett annat och internationellt uppmärksammat fall där platsens betydelse stod i förgrunden är den tidigare nämnda Bronssoldaten i Tallinn. För många ester var detta monument en påminnelse om den långvariga sovjetiska ockupationen, som genom sin centrala placering i huvudstaden störde den linje av monument och minnesmärken som markerade estniska frihetssträvanden och självständighetskamp. För många ryssar i Estland stod statyn i stället för Röda arméns dyrköpta seger över Nazityskland 1941–1945. Ytterligare en utmaning för den ryska minoriteten i Estland var utformningen av källaren i Museet över ockupationerna i Tallinn. Intill den offentliga toaletten står statyer över sovjetiska dignitärer, många av dem stympade. Bland den ryskspråkiga befolkningen i Estland hördes protester mot båda företeelserna. Liksom flytten av Bronssoldaten till en militärkyrkogård i Tallinns utkant var, menade de, placeringen av statyerna i museikällaren en förolämpning mot den historia som först och främst är förknippad med Sovjetunionen och dess huvudsakliga efterföljarstat, Ryssland.⁵

Förintelsemonument och Wallenbergstatyer

Ett sätt att förmedla kunskap om Förintelsen och dess hjältar har varit, och är alltjämt, att resa monument. Syftet är att hylla och hedra dem som räddade judar och andra som klassades som »oönskade« av nazisterna. Men händelserna under andra världskriget, och framför allt Förintelsen, gjorde det omöjligt för många konstnärer att fortsätta att »bejaka en oproblematiserad kontinuitet mellan det förflutna och nuet, mellan historia och identitet«, som konstvetaren Max Liljefors konstaterat.⁶ Det finns exempel på monument som uppförts över offren för det nazistiska folkmordet som anknyter till etablerade framställningsformer. Många representationer av Förintelsen domineras av ett mindre antal motiv och symboler, såsom mor och barn, taggtråd, människor uppfyllda av skräck och ångest eller okuvlig motståndsvilja, referenser till Gamla Testamentet eller korsfästelser samt varianter på temat om kampen mellan gott och ont.⁷

I andra fall har konstnärer närmat sig Förintelsen med syftet att utmana rådande konventioner. De så kallade motmonumenten utgår å ena sidan från de konventionella monumentens ursprungliga funktioner, vilka sammanfattas väl av antikens målsättningar om att monumenten ska erinra, påminna och lära ut. Å andra sidan har motmonumentens upphovsmän och -kvinnor strävat efter att skapa kontraster till konventionella monument. Med utgångspunkt i annorlunda formspråk och tekniska lösningar önskar de påvisa de tomrum som andra världskrigets offer lämnat efter sig i stads- och kulturlandskap.⁸ Verk som dessa, som främst producerades under 1980-talet, var en del av den *Vergangenheitsbewältigung*, hantering av det förflutna, som var central i Västtyskland.

Samtidigt som nya perspektiv har gjort sig gällande inom konsten har också traditionella behov och funktioner varit påtagliga. Det gäller inte minst framhävandet av personer som Oskar Schindler och Raoul Wallenberg, men såväl hjältar som de platser där massmorden ägde rum är förknippade med både minne och glömska. Som James Young påtalat var koncentrations- och förintelselägren vid krigets slut platser förknippade med våld och död, men i sig var de stumma. Även om lägren låg kvar som ständiga påminnelser i landskapet bleknade minnet. Det krävdes medvetet arbete för att återupprätta sambanden mellan då och nu.⁹ Sådana insatser av kollektiv minnesbearbetning har dock inte borgat för fortsatt uppmärksamhet. I bevakningen av Nürnbergprocesserna 1945–1946 underströks vid ett flertal tillfällen betydelsen av Auschwitz. Lägren förlorade emellertid i betydelse som symbol för det nazistiska folkmordet i väst fram till 1960-talet. Det berodde främst på att det befriades av Röda armén samtidigt som britters och amerikaners möte med överfulla koncentrationsläger i Tyskland bidrog till en fortsatt uppmärksamhet för de medialt välbekanta koncentrationslägren Bergen-Belsen, Buchenwald och Dachau.¹⁰ Med tiden har emellertid Auschwitz blivit den allt dominerande symbolen för det nazistiska folkmordet. Medan de andra förintelselägren förstördes av nazisterna för att dölja vad som pågått där, stod Auschwitz kvar tämligen oskatt. Under kalla kriget fanns det dessutom olika politiska och ideologiska skäl, både i Öst- och Västeuropa, att göra Auschwitz till en central minnesplats. Detta krävde inte bara ett återskapande utan även omprioriteringar och nybyggnationer.¹¹ Det resulterade i att Auschwitz blev – och fortfarande är – en konkret plats och en symbol som har fått funktionen av att förkroppsliga Förintelsen: »Auschwitz är för Förintelsen vad Graceland är för Elvis«, som den brittiske

historikern Tim Cole drastiskt har sammanfattat lägrets historiekulturella betydelse.¹²

Auschwitz närmast ikoniska status har varit en bidragande faktor till att de delar av Förintelsen som inte utspelades i läger har haft svårt att göra sig gällande i efterkrigstidens historiekultur. I det forna Sovjetunionen avrättades minst 1,5 miljoner judar och andra sovjetmedborgare av de *Einsatzgruppen* som hack i häl följde de reguljära tyska truppernas framfart under invasionen av Sovjetunionen. Några av de platser där dessa massmord ägde rum har fått större uppmärksamhet under senare år, men många av dem är fortfarande bortträngda, reducerade till minnets »icke-platser« eller »trauma-platser«, för att använda historikern Dominick LaCapras terminologi.¹³

Raoul Wallenbergs insatser under andra världskriget är främst förknippade med Budapest. Snart efter krigsslutet uppmärksammades han med en plakett och en gata som döptes om efter honom. I övrigt rådde en, från de kommunistiska makthavarna påbjuden, glömska, både vad det gällde Wallenberg och många av de byggnader och platser där Förintelsen i Budapest hade ägt rum. Numera är situationen annorlunda. Det forna gettot i Budapest har fått karaktären av en minnesplats, komplett med monument och informationsskyltar.¹⁴ Spåren av Wallenberg är idag påtagliga. I guideböcker över den ungerska huvudstaden är platser, liksom monument och minnesmärken över honom, klassade som givna sevärdheter.¹⁵

Wallenberg har inte behövt någon geografisk koppling till de platser där han sedermera blivit hågkommen och hyllad. Till hans ära har 31 monument uppförts i tolv länder. Tanja Schults genomgång i *A Hero's Many Faces. Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments* (2009) illustrerar att monument över Wallenberg inte är utförda enligt en enhetlig mall. Han har framställts som räddare, diplomat, fånge och offer och har fått personifiera eftersträvarvärdade egenskaper som mod, medmänsklighet och hopp.¹⁶

I flera fall har konstnärers egna erfarenheter starkt bidragit till utformningen av konstverken. Gustav Kraitz var student vid Konstakademien i Budapest samtidigt som Wallenberg verkade i staden. Vid krigsslutet tillfångatogs Kraitz av sovjetiska trupper och sändes som GULAG-fånge till Sovjetunionen. Efter fem år kom han tillbaka till Ungern men vantrivdes i den kommunistiska diktaturen. Han lyckades fly till Sverige 1956. Beröringspunkterna mellan honom och Wallenberg inkluderade han i monumentet *Hope*.¹⁷

Konstverket, som Gustav Kraitz skapade tillsammans med

hustrun Ulla, invigdes 1998 i New York. *Hope* är ett exempel på att monument är som bäst när de sätts in både i sina rumsliga och tidsliga sammanhang. När Dag Sebastian Ahlander, dåvarande kulturattaché i New York, fick idén att försöka sätta Sverige »på kartan« i staden blev Raoul Wallenberg hans förstahandsval. Att han fick ett stort och tämligen snabbt gensvar berodde inte minst på den process som analyserats i föregående kapitel. Den vid det laget välbekante Wallenberg förmedlade både positiva mänskliga egenskaper och var ett gott svenskt exempel som många amerikaner kunde relatera till.¹⁸ Genom att konstverket placerades i FN-byggnadens omedelbara närhet underlättades förståelsen av monumentets dubbla budskap. Samtidigt som *Hope* tar sin utgångspunkt i den tragedi som utspelades i Budapest 1944–1945, uttrycker det också hopp om att denna historia inte ska upprepas utan att vi går en ljusare framtid till mötes. Det är måhända en slump, men budskapet om att det är betydelsefullt att likt Wallenberg vara beredd att bekämpa det onda förstärks av att ett konstverk föreställande Sankt Görans kamp mot draken är placerat mittemot *Hope*. Liknelsen har, som vi ska återkomma till, använts tidigare för att gestalta Wallenbergs kamp mot nazisterna.

Föreliggande kapitel är ingen totalgenomgång av den, vid det här laget, omfattande produktionen av Wallenbergmonument. För en sådan hänvisas den intresserade läsaren till den ovan omtalade doktorsavhandlingen av Tanja Schult. Det ligger i sakens natur att hennes analys är koncentrerad till konstvetenskapliga aspekter av Wallenbergmonumenten. I det följande kommer jag att komplettera dessa med politisk-ideologiska samt historiekulturella perspektiv, med utgångspunkt i två ungerska och två svenska monument.

Wallenberg som ormdödare

Redan medan hjälpaktionerna pågick började en legendbildning bland judarna i Budapest kring Wallenbergs gärning. En marsch tillägnades honom och vid jultid 1944 förärades han ett slags historik över skyddspassen, illustrerad med akvareller inklusive ett motiv med en gestalt i ett bysantinskt mosaikgolv. I glorian kring hans huvud står att läsa »Wallenbergus sanctus«, den helige Wallenberg. Dessutom målades hans porträtt, en tavla som numera hänger i statens porträttgalleri på Gripsholms slott. Förutom plaketten över hans gärning och att en gata döptes efter honom, arrangerade överlevande 1946 en minneskonsert i Budapest.¹⁹ En bok om Wallenbergs insatser i Budapest, skriven

av Jenő Lévai, publicerades strax efter krigsslutet.

I den sovjetiska versionen av det stora fosterländska kriget var det huvudsakligen sovjetmedborgare som fallit offer för nazismen. Det fick konsekvenser för synen på Förintelsen. I likhet med i övriga delar av det Sovjetdominerade Östeuropa utelämnades judarna, inklusive de som bott i Sovjetunionen och som mördats av tyskarna och deras allierade, ur berättelsen om det nazistiska folkmordet. Man ville därigenom undvika en förminskning av det sovjetiska lidandet. Att Wallenberg senast varit synlig i sovjetiska soldaters sällskap var heller inget man uppgav i texten till ett officiellt minnesmärke.²⁰ En annan av hjältarna från räddningsaktionerna i Budapest, Valdemar Langlet, var en av dem som efter krigsslutet efterlyste ett monument i den ungerska huvudstaden över Wallenbergs insats.²¹ Inte långt därefter kunde Lévai i slutet av sin, ovan nämnda, bok meddela att invigningen var nära förestående. Minnesmärket skulle »vittna för kommande generationer om denna den svenska nationens store son och om hans legendariska verk – räddningen av hundratusentals människoliv. Monumentet skall stå där vid stranden av Donau och förkunna, att utan hans verk skulle Donaus vågor ha drivit ytterligare tiotusentals stympade lik med sig.«²²

Det visade sig emellertid att Lévais utfästelse var förhastad. På grund av Wallenbergs försvinnande var den svenske diplomaten ett betydligt känsligare ämne i Moskva än i Budapest under de första efterkrigsåren. Skulptören och konstprofessorn Pál Pátzay hade gömt judar under kriget. Då hade han även mött Wallenberg. Han och hans vänner tillhörde dem som Wallenberg räddat från att bli deporterade till ett förintelseläger.²³ Budapests judar, som startat en insamling till ett Wallenbergmonument, gav Pátzay uppdraget att utforma ett sådant. I ett verk inspirerat av fransk och italiensk neoklassicism, och med referenser till Sankt Göran och draken, skildrade han en handlingskraftig, muskulös och naken hjälte i brons. Hjälten utkämpar en symbolisk kamp mot ondskan, i monumentet representerad av en orm, som han trampar ned med sin vänstra fot och håller i ett fast grepp med sin vänstra hand samtidigt som han riktar ett slag mot odjurets huvud med vapnet som han håller i sin högra hand. Att hjälten, om än i allegorisk form, var Wallenberg framgick av en inskription på sockeln.²⁴

Det tre meter höga monumentet, kallat *Ormdödaren*, placerades i Szent István-parken, dit judar hade förts under deportationerna 1944.²⁵ Konstverket blev emellertid aldrig avtäckt. Kommunisterna i Ungern hade under flera år motarbetat andra politiska partier. I enlighet med en

Pál Pátzays kraftfulla hyllning av Raoul Wallenbergs kamp mot tyskarna – en allegori på Sankt Görans kamp mot draken – står i kopia sedan 1999 åter i Szent István-parken i Budapest.

metodisk »salamitaktik« underminerade de bit för bit sina motståndare.²⁶ År 1949 fick kommunisterna slutligen ett övertag. Det innebar en betydligt större beredvillighet att gå sovjetiska önskemål till mötes. Ett sådant var att påminnelser om Wallenberg inte var önskvärda, än mindre då konstnären var klassad som en liberalt orienterad socialdemokrat. Natten före invigningen 1949 försvann statyn. Enligt vittnesuppgifter monterades den ned med hjälp av hästar och draglinor, troligen på order av den ungerska hemliga polisen som ville visa sin lojalitet mot Sovjetunionen.²⁷

År 1953 uppenbarades monumentet framför en medicinsk anläggning i Debrecen, men då utan referenser till Wallenberg eftersom inskriptionen var borttagen. Minnet av det ursprungliga monumentet fortlevde dock. Tillsammans med ett porträtt av Wallenberg prydde en bild av monumentet den israeliska Raoul Wallenbergkommitténs brevpapper.²⁸ I svensk press refererades det återkommande till Pátzays konstverk, gärna i kombination med fotografier på hans modell av monumentet, komplett med inskriptionen tillägnad Wallenbergs gärning.²⁹ I samband med det sovjetiska krossandet av upproret i Ungern 1956 menade en svensk ledarskribent att även om Wallenberg inte stod staty var det inte svårt att föreställa sig ett annat slags monument som hans gärning inspirerade till: »Det monumentet ser vi framför oss, det monumentet kunna vi resa genom gärningar i Raoul Wallenbergs anda. Tillfället bjudes i hjälp till Ungern, skådeplatsen för Wallenbergs humanitära insats.«³⁰

»Ett monument på vilket det aldrig saknas blommor«

I anslutning till inspelningen av *God afton, herr Wallenberg* yttrade Per Anger att »Ungern har för oss blivit en inkörsport mot Östeuropa och Sovjet«.³¹ För Anger var det säkert en särskild känsla att det var just Ungern som öppnades upp under det sena 1980-talet. Särskilt dess huvudstad var ju intimt förknippad med hans och Wallenbergs insatser där 1944–1945.

Även om monumenthyllningen till Wallenberg inte förverkligades efter krigsslutet, var han inte bortglömd i Ungern. Gatunamnet och minnesskylten fanns kvar i Budapest även under kommunisttiden. John Biermans biografi över Raoul Wallenberg, i vilken en passus om Pátzays monument och dess bortförande var inkluderad, utgavs i en underjordisk samizdatversion.³² Vid ett besök i Ungern 1979 frågade en svensk journalist en arbetare i fabriken i Debrecen om denne visste vem statyn utanför fabriken föreställde. Svaret löd:

»Hade det funnits ett namn på statyn skulle ingen tänkt på vem han är. Men nu då det inte står något namn vet alla vem statyn föreställer. Den mannen är en hjälte.«³³ När personal vid den svenska ambassaden i Budapest fem år senare besökte adresser i staden som var förknippade med Wallenberg var gensvaret stort. Personer i husen var oftast förtrogna med den svenske diplomatens verksamhet och berättade gärna vad de visste.³⁴ I mitten av 1980-talet började den ungerske historikern János Pótó göra efterforskningar om vad som hade hänt *Ormdödaren*. Vid samma tid började uppgifter cirkulera att ungerska diplomater medgivit att statyn i Debrecen föreställde Wallenberg.³⁵ År 1984 startades en rörelse som försökte påverka makthavarna att monumentet skulle återbördas till sin ursprungliga plats till 40-årsminnet av Wallenbergs försvinnande. Detta första försök misslyckades.

Samtidigt banade tövädret i Ungern väg för ett annat monument. Nicholas M. Salgó, som var USA:s ambassadör i Ungern 1983–1986, ville verka för att ett minnesmärke över Wallenbergs gärning uppfördes i Budapest. Salgó var en ungersk jude som lämnat Ungern 1933. Han hade först flyttat till Schweiz, därefter till Sverige och sedan till USA. Salgó, som samlade på ungersk konst, hade varit gift med en svenska och kände väl till Wallenberg. År 1985 frågade han sin vän, Pátzayelevén Imre Varga, om denne vågade göra ett monument över Wallenberg. Konstnären hade bland annat ett stort monument över Béla Kuns kortlivade ungerska Sovjetrepublik 1919 på sin meritlista. Enligt Salgó var han en samhällsintresserad men apolitisk konstnär som åtnjöt betydande konstnärlig och politisk prestige i Ungern. När Varga i det tidiga 2000-talet uttalade sig om Wallenbergmonumentets tillkomst hävdade han att han så gott som omedelbart efter att ha blivit tillfrågad åtagit sig uppdraget.³⁶ I det samtida diplomatiska materialet presenteras en delvis annan bild, nämligen att Varga inledningsvis var tveksam. Han visade dock snart intresse för projektet och utarbetade ett förslag till ett monument. När skissen var färdig tog Salgó kontakt med den svenske ambassadören i Budapest för att vinna stöd. Den amerikanske ambassadören var säker på att hans regering med president Reagan i spetsen skulle ställa sig positiva till idén, men ville inte söka öppet stöd eftersom ett sådant riskerade att stjälpa hela projektet.³⁷

De många utrikespolitiska komplikationer som diplomaten, och sedermera utrikesministern, Jan Eliasson såg framför sig resulterade i ett beslut att inte stödja Salgó.³⁸ Ungerska propåer framfördes till den svenska ambassaden, men även i dessa fall

tog man beslutet att nöja sig med inofficiella kontakter.
»Att lägga sten på ungersk börda skulle [...] ingen vara betjänt av«, konstaterade en svensk diplomat, men från svensk sida fortsatte man att noga bevaka statyprojektets framsteg.³⁹

Under ett besök i Moskva vände sig Varga till Michail Gorbatsjovs stab och bad om tillstånd att få uppföra ett Wallenbergmonument. Gensvaret var positivt, men på ett villkor: monumentet fick inte innehålla några anspelningar på Wallenberg i Sovjetunionen. Konstnären fick finansiellt stöd av Peter Wallenberg, släkt med Raoul, varefter han reste till Sverige för att välja ut stenblock.⁴⁰ Mottagare i Ungern var den amerikanska ambassaden, eftersom det var oklart om de lokala myndigheterna skulle bevilja tillstånd. Som en sista utväg skulle monumentet uppföras på det amerikanska ambassadområdet och vara synligt genom staketet. Där stod redan en ungersk staty över en amerikansk general som spelat en framträdande roll under första världskriget. Salgó hade fått överta statyn från den ungerska staten mot löftet att den skulle transporteras till USA, men hade inte en tanke på att föra konstverket ut ur landet. Det stod, liksom den eventuellt kommande Wallenbergstatyn, på ambassadområdet »i avvaktan på bättre tider«.⁴¹

Vändpunkten kom i samband med att János Kádár, Ungerns premiärminister 1956–1958 och 1961–1965 och kommunistpartiets generalsekreterare 1956–1988, bjöds in till ett officiellt statsbesök till Sverige. Ett orosmoment för honom var de frågor som svenska politiker och journalister kunde tänkas ställa om Wallenbergs öde. Salgó återkom i samma veva med sitt erbjudande om att donera ett Wallenbergmonument. Lokalpolitikerna var fortfarande osäkra på Moskvas hållning, men det betydde mindre när Kádár började visa intresse för projektet. Det uteslöt dock inte fortsatta motsättningar, som att journalister på tidningen *Magyar Nemzet* förbjöds att nämna tillkomsten och invigningen av Vargas monument.⁴²

Den ursprungliga planen på att placera det i Szent István-parken på Pestsidan, den tilltänkta platsen för *Ormdödaren*, fick skrinläggas. Ett förslag om placering på Margaretaön, mittemot Szent István-parken, vann inte heller det gehör. Varga insåg att det fortfarande fanns lokala dignitärer som ville fördröja eller förhindra projektet, och att fortsatta krav på en central placering skulle spela dem i händerna. Konstnären accepterade därför en mindre central placering på Buda-sidan.⁴³ Det visade sig att platsen var kongenial, då den avlägsna platsen påminde om en försvunnen hjälte.⁴⁴ Det hävdades att alldeles i närheten hade Wallenbergs övergivna och förstörda bil återfunnits tre veckor efter hans försvinnande.⁴⁵ I en intervju klargjorde Varga indirekt

att det perifera läget hade mindre betydelse, eftersom det var ett monument »på vilket det aldrig saknas blommor«.⁴⁶

Vargas monument är placerat i ett grönområde vid en vältrafikerad gata. Det består av två separata, upprättstående granitblock med Wallenberg placerad mellan dem. Från sidan döljer blocken en äldre man, klädd i en enkel rock med kragen uppfälld, byxor och skor. Klädseln inbjuder till tolkningen att det är en fånge från GULAG-lägren som är gestaltad. Varga bröt således sitt löfte om att utesluta anspelningar på Wallenbergs sovjetiska öde. Bakom fången, på andra sidan av de tudelade granitblocken, finns Pátzays *Ormdödaren* inristad i guld. Den fungerar som en referens både till det vid den tidpunkten ännu »försvunna« monumentet och till Wallenbergs insatser i Budapest under andra världskriget. Även titeln *Det nya Wallenbergmonumentet* fungerade som en påminnelse om *Ormdödarens* icke-existens i Budapest 1987. På så sätt hedrade Varga i monumentet både Wallenberg och Pátzay. Referensen till *Ormdödaren* skapade dessutom en kontrast. Den påminner om att Wallenberg i sin ungdom var kapabel att bjuda tyskar och antisemitiska pilkorsare motstånd. Den äldre mannen i fångkläder är däremot maktlös och övergiven. Även om det inte är troligt att Wallenberg överlevde någon längre tid i det sovjetiska fängelse- och lägersystemet, framställs han ändå som en gammal man vilket antyder att han varit fängslad länge.⁴⁷

Tanja Schult poängterar att för Varga är Wallenberg en ny Moses. Likt den bibliske gestalten är svensken en länk mellan Gud och folket om än i sekulariserad tappning. Den gest som Wallenberg gör och det tudelade granitblocket leder tankarna till Moses som delar Röda havet och därmed hjälper judarna att undkomma den egyptiska fångenskapen. Moses räddade sitt folk från slaveri medan Wallenberg, om än själv inte jude, hjälpte judar att undkomma Förintelsen. Jämförelsen kan dras ytterligare ett steg. Moses nådde aldrig fram till Det heliga landet och hans gravplats är okänd. Wallenberg kom heller aldrig tillbaka och hans sista viloplats är obekant. Liknelsen mellan Moses och Wallenberg har även använts av andra, bland andra Annette Lantos som refererat till Wallenberg som »Nordens Moses«.⁴⁸

Någon nordisk anknytning önskades inte i anslutning till invigningen. En begäran från den svenske ambassadören Ragnar Dromberg om att få hålla ett kort anförande stötte på kompakt motstånd från den ungerska statsledningen. Risker var stora, hette det, att såväl de officiella förbindelserna mellan Sverige och Ungern som Drombergs verksamhet i Budapest skulle ta skada. Stötestenen var framför allt att Ungern genom

sin »allianstrohet« gentemot Sovjetunionen fullt ut accepterade den sovjetiska versionen av Wallenbergs död.

I ett svenskt anförande var sannolikheten stor att denna version skull utmanas, med konsekvenser för de ungersk-sovjetiska relationerna.⁴⁹ Att motivet var politiskt känsligt framgick även av att invigningsceremonin tonats ner. Monumentet avtäcktes den 2 maj 1987, en vecka innan Kádár reste till Sverige. Det var en »liten och diskret affär« som bevistades av högre partifunktionär och ett fåtal inbjudna utländska gäster, däribland Salgó och Dromberg. Icke desto mindre har invigningen av statyn klassats som en symbol för kalla krigets närstående slut och ett förnyat intresse för Förintelsen i Ungern.⁵⁰

Ormdödarens återkomst

Imre Vargas Wallenbergmonument var så mycket mer än ett minnesmärke, eftersom uppförandet av det signalerade att tidigare tabubelagda frågor nu var möjliga att ta upp till diskussion.⁵¹ Kring 1990 gjorde ungerska politiker uttalanden som var tydliga avsteg från den tidigare linjen. Under större delen av efterkrigstiden hade Förintelsen varit ett icke-ämne i Ungern, men nu hördes för första gången officiella avståndstaganden från dåtidens antisemitism och beklaganden av det öde som judarna gått till mötes 1944–1945. I samma andetag benämndes Förintelsen som den mest skamfulla händelsen i mänsklighetens historia.⁵² Till exempel hölls en minnesstund för Förintelsens offer i det ungerska parlamentet 1989, med bland andra Giorgio Perlasca närvarande.⁵³ År 1989 invigdes också Imre Vargas *Memorial of the Hungarian Jewish Martyrs* på gården intill den stora synagogan i Pest.⁵⁴ Intresset för Förintelsen matchades av ett likaledes fortsatt stort intresse för Wallenberg. Jenő Lévais bok om Wallenberg utkom i en ny upplaga 1988. Samma år grundades en ungersk Raoul Wallenberg-förening. Ännu en minnestavla över Wallenberg invigdes 1989. Hans verksamhet i Budapest var även föremål för tidnings- och tidskriftsartiklar samt radio- och tv-program. I april 1989 arrangerades ett symposium om mänskliga rättigheter i Budapest, i närvaro av Per Anger. Dessutom lät den ungerska centralbanken prägla 270 guld- och silvermynt till Wallenbergs ära, med syftet att använda intäkterna från försäljningen av dessa till välgörande ändamål.⁵⁵

Ännu 1986 hade ledande företrädare för den ungerska statsledningen gjort klart att det inte var aktuellt att återbörda monumentet i Debrecen till Budapest.⁵⁶ Några år därefter

återupptog den ungerska Raoul Wallenberg-föreningen arbetet med att försöka flytta statyn till Szent István-parken i den ungerska huvudstaden. Ett första problem var att direktören för läkemedelsbolaget Biogal, utanför vars entré statyn stått sedan 1953, inte var beredd att ge upp företagets monument. Han ansåg att det var en utmärkt allegori över människans kamp mot sjukdomar. Därmed var det också ett passande varumärke för företaget, trots att ormen, som representerar ondskan i monumentet, av tradition har en positiv symbolisk betydelse i medicin och läkekonst. Han tillade att monumentet i Debrecen, i vilket fall som helst, var ett minnesmärke över Wallenberg, eftersom han varit på väg till staden när han arresterades 1945. Ytterligare ett argument som framfördes i debatten var att Budapest hade fått ett eget monument i och med invigningen av Vargas konstverk 1987.⁵⁷

En mindre kopia av *Ormdödaren* sattes upp i Budapest 1989.⁵⁸ Det dröjde till juli 1998 innan ett genombrott skedde i förhandlingarna om originalet. Då hade en statykommitté grundats, med målsättningen att Pátzays monument inom en snar framtid skulle återinvigas på sin ursprungliga plats. Efter förhandlingar med Debrecens kommunpolitiker och Biogals företagsledning fattades ett beslut om att tillverka en kopia. Tack vare donationer från Budapests stad, ungerska och svenska företag samt privatpersoner kunde planen sättas i verket. Den 18 april 1999, ett drygt halvsekel efter att den ursprungliga invigningen skulle ha ägt rum, avtäcktes statyn. De som lät täckelsen falla var Budapests borgmästare och Wallenbergförför Gabor Demszky samt poeten och författaren György Somlyó, som inkluderat Wallenberg i sin roman *Rampa* (1984, tysk översättning *Die Rampe* 1988) med handlingen förlagd till andra världskrigets koncentrationsläger.⁵⁹

Komplexiteten i den postkommunistiska ungerska historiekulturen framgår av att det inte har varit givet att kombinera det moraliska historiebruk som 1990-talets nyvaknade intresse för Förintelsen var ett exempel på med en självkritisk inställning till förföljelserna av landets judar 1944–1945. En framgångsrik ungersk strategi har varit att lägga hela skuldbördan för Förintelsen på Adolf Eichmann.⁶⁰ Bidragande till att denna föreställning har kunnat fortleva är det direkta, eller indirekta, stöd som den har fått av internationellt erkända specialister på Förintelsen. Den ofta framförda slutsatsen att problemen för de ungerska judarna inleddes med den tyska invasionen, går hand i hand med en undervärdering av betydelsen av de starka antisemitiska strömningarna i mellankrigstidens och andra världskrigets

Ungern.⁶¹ Det var denna antisemitism som fick sin tragiska kulmen när tyskarna inledde judeförföljelserna 1944. Eichmann och hans kollegor kunde då räkna med ett betydande bistånd från ungersk polis och »helt vanliga ungrare«, med resultatet att så gott som hela den ungerska landsbygdens och betydande delar av huvudstadens judiska befolkning deporterades till förintelseläger, där flertalet gick under.

Alltsedan det tidiga 1990-talet har extremhögern och nynazism varit krafter att räkna med i Ungern och övriga Östeuropa. Antisemitism och antiziganism har varit vanligt förekommande, både i ord och i handling, i dessa rörelser. Andra problematiska inslag inkluderar en beundran för ledande gestalter inom 1930- och 1940-talens pilkorsrörelse och för amiral Horthy. I enlighet med hans sista vilja fördes hans stoft från Portugal, där han levde i exil från 1949 till sin död 1957, till Ungern och begravdes där först efter att den sista ryske soldaten lämnat landet.⁶² Vidare är det ett historiekulturellt faktum att det finns en större beredskap i Ungern – liksom i övriga länder i det tidigare Sovjetdominerade Östeuropa – att lägga mindre vikt vid den tyska ockupationen under andra världskriget jämfört med den efterföljande sovjetiska. I Budapest är ett av de tydligaste tecknen på denna prioritering Terror Háza, Terrorns hus, ett privatfinansierat museum över perioden 1939–1989 som åtnjuter offentliga medel och som sanktionerats på högsta politiska nivå. I detta museum ägnas tio av tolv rum åt den sovjetiska perioden, medan pilkorsarnas terrorvälde får en begränsad uppmärksamhet. Museets antikommunistiska fokus är inte bara manifesterat i utställningen. Det invigdes den 25 februari 2002, den dag som, i juni 2000, inrättats till minne av offren för de kommunistiska diktaturerna. Våld, martyrer och terror är återkommande inslag i utställningen, men det är inte alltid lätt att skilja på förövare och offer. Det beror främst på museets kontroversiella jämförelse mellan fascism och kommunism och avsaknaden av perspektiv som förklarar de historiska rötterna till politisk terror, våld och antisemitism i Ungern. Väl att märka är det populärare än det museum i Budapest som skildrar Förintelsen.⁶³

Uppgåelsen med Ungerns medverkan i Förintelsen har varit tveksam och har delvis låtit vänta på sig. Ändå fanns, och finns, en fortsatt uppskattning bland många judiska och kristna ungrare över Wallenbergs insatser. Även om Tom Lantos propå 1999 om att göra Wallenberg till ungersk hedersmedborgare inte vann gehör, fanns i det sena 1900-talet en stark politisk vilja att markera mot inhemsk antisemitism, inte minst på grund av att den kunde betraktas som ett sentida eko från

pilkorsrörelsen.⁶⁴ Mot denna bakgrund är det rimligt att betrakta återinvigningen av *Ormdödaren* i Budapest som en manifestation av den unga demokratins politiska etablissemang mot det mörka arvet från andra världskriget. Tim Cole skriver att högtiden var »inget mindre än en självmedveten handling som påvisar ett symboliskt återupprättande. Medan det var omöjligt att återbörda Wallenberg, fanns nu möjligheten att återbörda det försvunna minnesmärke som hade fått så stor betydelse som representation av den försvunne mannen.»⁶⁵ Med undantag för en protest från det högerextrema partiet MIEP var den politiska enigheten total. Övriga partier vände sig med skärpa mot vad de uppfattade som MIEP:s antisemitiska och Wallenbergfientliga manifestation.⁶⁶ Dessutom var den ursprungliga *Ormdödaren* ett resultat av det Ungern som under en kort tid efter andra världskrigets slut inte gick i sovjetiska ledband. Genom återuppförandet av Pátzays monument sammanlänkades det förkommunistiska och det postkommunistiska Ungern. Ett sådant betraktelsesätt kunde tolkas som att den mellanliggande perioden var en olycklig parentes.

En hjälpande hand

I maj 1991 var en svensk statschef för första gången på officiellt statsbesök i Ungern. Av rapporteringen framgick att programmet var hårt pressat – med ett undantag. Vid Vargas monument över Wallenberg lade det svenska kungaparet ner en bukett och stannade upp för att hedra svenskens insatser. Dessutom besökte drottning Silvia den skola som uppkallats efter Valdemar Langlet. »Vi får ständiga påminnelser om hur levande deras [Wallenbergs och Langlets] insatser fortfarande är«, sammanfattade Carl XVI Gustaf.⁶⁷

I efterhand har Jan Lundvik, Sveriges ambassadör i Ungern 1994–1998, vittnat om det stora ungerska intresset för Raoul Wallenberg, uttryckt både av dem som räddats av honom och av andra, sentida beundrare. En svårighet var att förklara varför Sverige inte hade hedrat honom offentligt, men invigningen 1998 av Lenke Rothmans monument över Wallenberg tog loven av kritiken.⁶⁸ Ett tungt vägande skäl till att det dröjde ända till 1990-talet innan det första svenska Wallenbergmonumentet – Staffans Nihléns *Pienza* (1993) i Malmö – invigdes, var att monument enligt traditionen inte bör uppföras över ännu levande personer. Att resa statyer över Wallenberg var detsamma som att erkänna att han var död, menade de som hyste förhoppningar om att han fortfarande var i livet.

Av denna anledning vädjade Maj von Dardel 1947 om att Pátzays monument inte skulle uppföras i Budapest. Hennes argument var naturligtvis av ett helt annat slag än det som motiverade statyns bortförande. Rudolph Philipp skrev att hon »vill inte ha någon död hjälte, hon vill ha sin son tillbaka».⁶⁹ Av samma skäl hade Philipp, enligt egen utsago, bett »internationella organisationer som ville resa ett monument i Genève över Raoul Wallenbergs gärning att skrinlägga denna tanke».⁷⁰ Liknande svar gavs även från UD på en amerikansk förfrågan under det tidiga 1980-talet, med tillägget att man från officiellt svenskt håll förstås inte kunde påverka beslutet.⁷¹

Med tiden minskade motståndet mot att resa monument över Wallenberg i Sverige. I augusti 1996 beslutade kommunfullmäktige i Stockholm att uppdra åt kulturnämnden att sondera möjligheten att uppföra ett Wallenbergmonument vid Nybroviken. I september 1997 fattades beslut om att starta och finansiera projektet.⁷² Det var dock inte bara Stockholms kulturpolitiker som engagerade sig i frågan. Under ett besök i Ungern gjorde justitierådet Ingrid Gärde-Widemar, dåvarande ordförande i den svenska Raoul Wallenberg-föreningen, en förfrågan till Imre Varga om denne skulle kunna tänka sig att göra ännu ett minnesmärke över Wallenberg, fast denna gång med placering i Stockholm.⁷³ Varga ställde sig positiv till förslaget och sammanträffade i januari 1988 med Nina Lagergren. Hon och hennes bror Guy von Dardel bestämde sig emellertid för att avböja propån om ett Wallenbergmonument av Varga i Stockholm.⁷⁴

År 1998 var Stockholm Europas kulturhuvudstad. Ett inslag i detta evenemang kunde lämpligen vara invigningen av ett Wallenbergmonument, menade medlemmarna i den i januari 1997 grundade »Arbetsgruppen för ett monument över Raoul Wallenbergs gärning» under Carmen Regnérs ledning. Tanken var att konstverket skulle doneras till Stockholms stad. Frågan togs upp till formell behandling, men bordlades flera gånger. I april 2008 stod det klart att ingen enighet gick att uppnå i frågan, inte minst på grund av motstånd mot att en grupp privatpersoner fick bestämmanderätten över utformandet av ett minnesmärke över Wallenberg. En annan starkt bidragande orsak var att Stockholms stad i samma veva utlyste en tävling om Wallenbergmonument bland internationellt erkända konstnärer. Arbetsgruppen vände sig i detta läge till Lidingö, där Raoul Wallenberg tidvis bott som ung, och erbjöd dem statyn. Till skillnad från Stockholm var gensvaret i Lidingö omedelbart positivt.⁷⁵

Monumentet var snart klart. Willy Gordon hade redan

Monumentet på Lidingö med Raoul Wallenberg som delar ut skyddspass
ska, enligt konstnären Willy Gordon, påminna om Wallenbergs »gärning,
civilkurage och medmänsklighet«.

1993 gjort en framstöt och presenterat en gipsmodell av en man, underförstått Wallenberg, i övernaturlig storlek som delar ut skyddspass. Hans förslag vann inget gehör bland politikerna i Stockholm.⁷⁶ I samband med arbetet att få fram ett Wallenbergmonument aktualiserades ånyo hans gipsmodell, vilken vann Arbetsgruppens gillande. Det är inte förvånande med tanke på att det inte var första gången som Gordon anknöt dels till Förintelsen, dels till välkända svenskar i sina konstverk. Han hade som sjuåring kommit från Lettland till Sverige, där han studerade konst 1940–1945. Det pågående kriget och det nazistiska folkmordet satte tydliga spår i hans tidiga verk. Den tysk-svenske publicisten och dokumentärfilmaren Erwin Leiser uppmärksammade 1945 Gordons »starkt expressiva konst« och framför allt monumentskissen »Frihetskompotion«. Den var, skrev han, »ett judiskt j'accuse mot vår tidsålder, en skakande anklagelse mot mänskligheten, som inte hejdade den av nazismen proklamerade och verkställda systematiska utrotningen av judarna« men som ändå visade på framtidstro.⁷⁷ Leiser återkom till Gordon fem år senare, i samband med monumentet på Malmö Mosaiska Församlings begravningsplats över de 150 flyktingar som där fått sitt sista vilorum. Konstverket, som till skillnad från »Frihetskompotion« blev verklighet, visade på en betydande mognad hos konstnären, menade Leiser.⁷⁸

Därefter utförde Gordon en lång rad offentliga skulpturer, bland annat tillägnade den socialdemokratiska pionjären Axel Danielsson (1973), Erland Josephson (1976, 2006), Birgit Cullberg (1981) och Evert Taube (1990). Han var således van vid att gestalta människor och avbildade ofta starkt stiliserade kroppar. Det fyra meter höga monumentet *Raoul Wallenbergs gärning*, som avtäcktes av riksdagens talman Birgitta Dahl den 28 maj 1998, anknöt till detta arbetssätt. Gordon var inspirerad av ett fotografi på Raoul Wallenberg, taget på en järnvägsstation i Budapest. På det står svensken med ryggen mot kameran, iklädd hatt och överrock och delar ut skyddspass. I Gordons konstverk framgår betydelsens av Wallenbergs gärning indirekt, genom att de händer som är beredda att ta emot skyddspassen med tre kronor på är större än Wallenbergs avbildade händer. Betoningen av hjälpverksamheten står således i centrum, men då bronsfiguren saknar huvud resulterade det i en avindividualisering och anonymisering som inbjöd till kritik.⁷⁹

Konst, monument eller både ock?

Invändningarna mot Gordons monument var en mild västanfläkt jämfört med de diskussioner som följde efter att tävlingen om ett Wallenbergmonument i Stockholm hade utlysts. Alla sex förslagen, tre från svenska och tre från utländska konstnärer, var icke-figurativa. Flertalet av konstnärerna arbetade med den judiska stjärnan som bas för sina monument. Undantaget var det vinnande bidraget, Kirsten Ortweds *Hommage á Raoul Wallenberg*. Den danska skulptören hade skapat en grupp av tolv skulpturer i brons i kombination med Wallenbergs namnteckning, tecknad i marken i direkt anslutning till skulpturerna. Svårigheten var, menade hon, att beskriva Wallenbergs och judarnas situation i Budapest, som var komplex och ytterst allvarlig, utan att hemfalla åt sentimentalitet. Den konstnärliga lösningen på problemet var sfinxliknande former. De var värdiga, allvarliga och kunde visuellt få betraktaren att fundera över Raoul Wallenbergs minne och de hus, gator och godsvagnar i Budapest där han hade räddat så många judar.⁸⁰

Tävlingsjuryn och ledamöterna i Stockholms konstråd uppskattade hennes nonfigurativa konstverk och gav henne uppdraget att skapa ett monument vid Nybroviken i centrala Stockholm. Många invånare i huvudstaden var av en annan mening. Debattörer, bland dem Per Anger, menade att det vore bättre om Wallenberg hedrades med ett annat monument.⁸¹

Sonja Sonnenfeld, ordförande i Raoul Wallenberg-föreningen, menade att Ortweds hyllning inte hade det minsta att göra med Wallenbergs gärning. Monumentet var »kärlekslöst och ovärdigt«. Bäst vore om det inte sattes upp.⁸²

Bo Wingren, chef för Stockholms konstråd, hade viss förståelse för kritiken eftersom det var fråga om »en konstnärlig gestaltning som ligger väldigt långt ifrån den traditionella synen på monument«.⁸³ Ordföranden i tävlingsjuryn, författaren Pär Westberg, intog en offensivare hållning. Tiden för traditionella heroiska manifestationer var förbi, fastslog han. Det var dags att hitta nya former att hylla hjältar, däribland Wallenberg.⁸⁴ Liknande formuleringar gick igen i juryns motivering. Wallenbergs gärning var för storslagen och omöjlig att gestalta i en traditionell framställningsform. Då behövdes ett monument som dels »frigjorde fantasin« och som kunde knytas till begrepp som frihet och öppenhet, dels anknöt till karaktärsdrag som kändes igen hos Wallenberg: »fantasifull, oprotokollär, improviserande och i oavslutlig rörelse«.⁸⁵

Monumentet invigdes 2001 under högtidliga former, med kung Carl XVI Gustaf, dåvarande FN-chefen Kofi Annan

Den sfinxliknande formen på konstverken ska enligt Kirsten Ortved visa på allvaret i Raoul Wallenbergs gärning, samtidigt som de associerar till Budapests gator och torg samt till de godsvagnar som judarna fördes bort i.

Bronsportföljen är en del av Gustav och Ulla Kraitz monument *Hope*, men återfinns även i Lidingö och i Lund. Den kvarlämnade portföljen ger intrycket av att Raoul Wallenberg tillfälligt har satt ner den på gatan, men att han snart är redo att återvända till sitt uppdrag.

och andra potentater på plats. Debatten fortsatte att rasa även därefter. Liksom tidigare stod två diametralt skilda uppfattningar mot varandra. Kritikerna menade att Wallenbergs gärning var av ett sådant slag att den inte hade någon svensk motsvarighet. Därför var det viktigt att hans handlingskraft »översattes« till ett värdigt monument, inte till något som påminde om mördarsniglar eller, som nationalekonomen Carl Hamilton formulerade det i en ofta citerad och omdebatterad krönika, »tolv stycken halvtuggande lakritsbitar, alternativt om frusen hundskit«.⁸⁶ Enligt kritikerna var huvudproblemet att det inte fanns några referenser till Wallenberg, varken som person eller som historisk aktör. Abstrakt konst var i sig inte ett problem, men om det inte fanns förutsättningar för kommande generationer att utifrån konstverket förstå Wallenbergs insats fyllde det inte sin funktion. Ortweds *Hommage* var onekligen konst, men det fungerade inte som monument.⁸⁷

Outtalat fanns också föreställningen att det måste finnas förutsättningar för ett möte mellan konstverk och betraktare. Liksom för hundra år sedan kräver monument av idag att betraktaren är förtrogen med de symboler och det bildspråk som konstnären utgått från. Till exempel misslyckades en amerikansk konstnärlig insats under kalla kriget för att stärka amerikanernas sympatier för USA och skapa motstånd mot kommunismen. Misslyckandet bestod i att flertalet i publiken inte hade redskap att avkoda konstverken, vilket ledde till att den förväntade propagandatriumfen förbyttes i ett fiasko.⁸⁸

Den väska i brons, som är en del av makarna Kraitz monument *Hope* och som står för sig själv i Lidingö och i Lund, förknippas med Wallenberg på grund av initialerna R. W. Någon liknande hjälp finns inte i Ortweds hyllning. Den kräver en beredvillighet hos betraktaren att acceptera konceptet och försöka tolka det utifrån befintlig information med vetenskapen om att facit saknas.⁸⁹ Med ett tränat öga och ett vaket sinne fanns, menade monumentets anhängare, goda möjligheter att associera till en mängd olika företeelser och förhållningssätt: grekiska tempelfasader, bibliska referenser, vila och samtidig rörelse samt kampen mellan gott och ont, liv och död i form av räddning och flykt kontra etniskt massmord. Att Ortweds skulpturer på en och samma gång var enkla och gåtfulla och därför öppnade sig »likt Rorschachs bläckplumpar« för en mängd frågor och tolkningsförslag, var bara av godo. Till syvende och sist var det ändå ingen tvekan om att Ortwed skapat ett monument över en av Förintelsens främsta hjältar. Hennes hyllning var medvetet oortodox men icke desto mindre »en skulpturparallell till Wallenbergs handlingar«.⁹⁰

Historiekulturernas Wallenberg

Intresset för Raoul Wallenberg handlar inte bara om den faktiska historien, vad han gjorde under sin levnad i allmänhet och i Budapest 1944–1945 i synnerhet eller hur han slutade sina dagar. Hans extraordinära levnadsöde har resulterat i en mängd historieprodukter. Utformandet av och reaktionerna på dem visar att frågor om hur historia kommuniceras, uppfattas och tas emot är en oundgänglig del av historien om Raoul Wallenberg.

Betraktat på detta sätt är diskussionerna om Wallenbergmonumenten inte bara uttryck för skilda konstideal. De refererar i lika hög grad till likheter och skillnader mellan länders historiekulturer och hjälteideal. Modern forskning har betonat en förändring i synen på heroer under 1900-talet. Dessförinnan hade förebilderna uppnått sina upphöjda positioner på grund av att de agerat modigt, starkt och hängivet, oftast i en kris- eller krigssituation.⁹¹ »Tider av hjältemod är oftast tider av terror«, konstaterade följaktligen den amerikanske författaren Ralph Waldo Emerson.⁹² För honom var därför sambanden mellan heroism och våld givna. Hjältemod var också intimt förbundet med manlighet, våghalsighet, ett sinne format av militära erfarenheter och krigisk beredvillighet. Dessutom var det heroiska inte en rationell och intellektuell egenskap utan baserad på känslolivet: »heroism känner men resonerar aldrig«, löd Emersons slutsats. Vidare satte han hjältemodet i en direkt förbindelse med vad som var rätt och riktigt och med hjältens karaktär, förebilden måste förmedla en känsla av tyngd och trovärdighet.⁹³

En första utmaning mot kombinationen av manlighet, krig och hjältemod går att härleda till första världskriget. En ännu större påfrestning märktes efter andra världskrigets slut. Miljontals döda soldater och civila samt ytterligare miljontals offer för den nazistiska folkmordspolitiken resulterade i uppgörelser med gamla och nya yttringar av aggressiv nationalism, antisemitism och rasism.⁹⁴ Frågan var, hette det bland annat, om andra världskriget hade lett till en tillnyktring eller fanns det skäl att frukta en Hitlermyt, att »herren till Belsen och Buchenwald« skulle återkomma som en dyrkad hjälte? Det implicita svaret var att åtgärder måste vidtas för att förhindra en sådan utveckling.⁹⁵ Men det var inte bara krigets uppenbara effekter i form av död och lidande som bidrog till hjältekultens avklingande. Med utgångspunkt i Evelyn Waugh's författarskap tecknar litteraturvetaren Richard York ett perspektivskifte: hjältedåd är i andra världskrigets backspegel reducerat till ett ytligt och konstgjort fenomen som är uppbyggt på prefabricerade och

manipulerade ideal.⁹⁶ Sammantaget fick den krigiska ärans och den villkorslösa offerviljans ideal till följd av kriget 1939–1945 allt svårare att göra sig gällande under efterkrigstiden, åtminstone i Västeuropas demokratier. Det krigiskt inspirerade hjälteidealet, gärna med inriktning på stora män, förlorade mycket av sitt värde och sina tidigare funktioner. Frågan var om hjälten, som har kapacitet att på egen hand förändra historiens gång, var förenlig med moderna demokratier i vilka medinflytande, mångfald och jämlikhet är honnörssord.⁹⁷ Förändringen har gjort sig påmind i Sverige, vars långa fredliga historia låter sig väl förenas med en nedtonad hjälteuppfattning. »Att som den förste sätta sin fot på månen är inte mer heroiskt än att sköta om sin gamla mor och tålmodigt vänta på bättre tider som aldrig kommer«, är ett uttalande i denna riktning.⁹⁸ Den socialdemokratiska politikern och dåvarande kabinetssekreteraren, Pierre Schori, gjorde sig till talesman för en sådan uppfattning i en TV-intervju strax efter premiären av *God afton, herr Wallenberg*. På frågan om det fanns hjältar idag – det vill säga 1990 – av samma slag som Raoul Wallenberg, svarade han ja. Schori valde dock inte någon person som gjorde självuppoftande insatser i någon av världens konflikthärder. I stället lyfte han fram en hårt arbetande dagisfröken och en sliten fabriksarbetare som kämpade på under hårda arbetsmiljövillkor.⁹⁹

Men hur ska vi då förklara den stora uppmärksamheten för Wallenberg, Schindler och andra som engagerat sig i räddningsaktioner? En förklaring är att de har blivit arvtagare till andra världskrigets soldathjältar. Det kan inte uteslutas att Wallenberg var inspirerad av liknande traditionella hjälteideal som krigarnas, eller i varje fall av de värderingar som vägledde Leslie Howards eleganta heroer Scarlet Pimpernel och Pimpernel Smith, hjältar som snarare använder list och förklädnader än knuten näve och blanka vapen. När Wallenberg vid olika tillfällen drog på sig uniformen vittnade både han själv och andra om en betydande entusiasm inför skjutövningar och andra militära färdigheter.¹⁰⁰ Det är ju emellertid inte för dessa insatser han blivit berömd. Wallenberg och andra som gjorde hjälteinsatser under Förintelsen deltog i andra världskriget utifrån andra förutsättningar. De var visserligen inbegripna i krigets förlopp, men gjorde inget för att förstärka det, utan sökte i stället minska de negativa följderna av det.

I en filosofisk mening är det inte givet att mod som en dygd är förknippad med moral och godhet, men när sambandet infinner sig i anslutning till Förintelsen blir symbolvärdet stort.¹⁰¹ I en tid av nazistiskt mörker bidrog Wallenberg med ljus och hopp om en bättre framtid, enligt en förenklad men, icke desto mindre,

vanligt förekommande dikotomi.¹⁰² En följd är att det tidvis satts likhetstecken mellan hjältar som hjälpte judarna under Förintelsen och vagt definierade vardagshjältar, sannolikt för att markera distans till forna tiders heroiska ideal.¹⁰³

Därmed inte sagt att idealet är detsamma över tid. Som vi har kunnat notera representerar *Wallenberg – A Hero's Story* och *God afton, herr Wallenberg* två skilda versioner av den svenske diplomaten, där den förstnämnda anknyter till äldre tiders hjältedyrkan. Den senare framhäver huvudpersonens tvivel, men hans moraliskaandel är oantastlig. Det är däremot inte Oskar Schindlers, som genomgår en inre resa från profithungrig nazistsympatisör till ett allt större engagemang för judarnas överlevnad. Den brittiske historikern Simon Sebag Montefiore menar att ett sådant förändringsperspektiv har en större potential. I ett urval av skilda slags heroer representeras följaktligen hjälten inte av Wallenberg utan av Schindler. Den senare är, enligt Montefiore, underförstått intressantare än Wallenberg, eftersom han till skillnad från svensken är en komplicerad person med både excentriska, opportunistiska och skurkaktiga drag. Det faktum att han väljer att överge en lönsam verksamhet och i stället visar sig vara beredd att offra allt för att rädda så många judar som möjligt undan Förintelsen, gör honom till en fascinerande gestalt.¹⁰⁴

Trots allt har krigaren i många historiekulturer fortfarande hjältestatus och har återkommande tagits i bruk för att tjäna demokratier. Det har blivit uppenbart att även demokratiska statsskick behöver förebilder för att vinna legitimitet. Medan Wallenberg utgjorde ett med tiden allt tydligare diplomatiskt misslyckande i Sverige, fyllde han en viktig funktion som försvunnen men samtidigt så gott som ständigt närvarande hjälte i kalla krigets USA. Hans fall visade vilken slags motståndare Sovjetunionen var, då inte ens det faktum att han gjort stora insatser för att rädda judar undan Förintelsen – som fick en allt viktigare existentiell betydelse i historieskrivning och samhällsdebatt – hade räddat honom.

I Ungern, där minnen av den förödelse som landet drabbades av under andra världskrigets sista år och under upproret 1956, var behovet av att uppmärksamma hjältegestalter från förr stort. Det märktes framför allt ifråga om dem som inte hade lyfts upp på ett postament eller som tvingats ner därifrån under kommunisttiden. Ett belysande exempel är Imre Nagy, regeringschef under Ungernrevolten. Efter upproret 1956 blev han *persona non grata* i Ungern. Han rehabiliterades 1989 och begravdes under hedersbetygelser, i närvaro av 100 000 ungrare på 31-årsdagen av sin avrättning, den 16 juni 1989. Nästa steg

var uppförandet av ett monument över honom. Uppdraget gick till Támas Varga, son till Imre Varga. Att Nagy varit osynlig i Ungern under en period av drygt 30 år bidrog sannolikt till att abstrakta eller allegoriska framställningssätt av honom inte var aktuella. I stället är han gestaltad i naturlig storlek stående på en bro. Monumentet är placerat vid Martyrernas torg, i närheten dels av parlamentet, dels av den obelisk som är tillägnad de Röda armésoldater som befriade Budapest. Talande nog vänder Nagy ryggen åt sistnämnda minnesmärke.¹⁰⁵

Likasa är referenser till kända och bekanta symboler vanligt förekommande i de ungerska Wallenbergmonumenten. Det uteslöt, som tidigare konstaterats, inte kontroversiella inslag, såsom referensen till den åldrande Wallenberg som GULAG-fånge i Vargas monument. Berättelsen om Sankt Göran och draken och hur den vävts samman med Wallenberg i Pátzays staty blev en utgångspunkt för en kritik av det kommunistiska utelämnandet av Wallenberg ur den ungerska historien. Den hade också betydelse för den försiktiga omvärderingen av den judiska katastrofen i Ungern 1944–1945.

I Sverige var, och är, situationen annorlunda. Medan uppgörelsen med den sovjetiska kommunismen inte var möjlig i Ungern förrän under 1980-talets glasnost, var Raoul Wallenberg en central del i den svenska kalla krigsdiskussionen. Hans försvinnande i Sovjetunionen och den svenska regeringens agerande gentemot de sovjetiska makthavarna var en inrikespolitisk stridsfråga, som rasade med full kraft från strax efter krigsslutet fram till 1980-talet. Det mesta tyder på att vid tiden för Sovjetunionens upplösning var omvandlingen av Wallenberg i full gång. I Sverige förvandlades han vid denna tid från att vara en delande till en helande kraft, höjd över politiska och ideologiska motsättningar.

Samtidigt rasade debatter om Sveriges historiska skuld, konkretiserad av anklagelser om en ihålig neutralitet och en stor tyskvänlighet under andra världskriget, men de tycks inte ha påverkat den svenska självbilden på djupet. De mörka kapitlen inlemmades tämligen oproblematiskt i den stora berättelsen. De historiska realiteterna har inneburit en lång period av fred i svensk historia. Fram till första världskriget betraktades i inflytelserika kretsar frånvaron av krig långtifrån alltid som entydigt positivt, men därefter har fred och neutralitet varit omhuldade begrepp. Visualiseringar av svenska soldater på vakt och andra bilder på samma tema har stått högt i kurs efter krigsslutet. Flertalet av de krigiska hjältarna från fornstora dagar som var nav i en historiskt orienterad nationalism har däremot glömts bort eller avfärdats som besvärande påminnelser från ett

tidevarv som man inte längre vill kännas vid.¹⁰⁶

Ett resultat av nyorienteringen är att antalet vertikala och individualiserande statyer har minskat under den senaste femtioårsperioden. Konstvetaren Jessica Sjöholm Skrubbe har funnit ett ökat antal horisontella konstverk som förmedlar budskap om jämlikhet och kollektiva bedrifter. Dessutom är alltfler moderna monument utformade med individer i naturligt format. De står inte upphöjda på postament och socklar, utan är i jämnhöjd med betraktaren, vilket bjuder in betraktaren att se den avbildade både som en förebild och som en jämlike.¹⁰⁷

Det är i ett sådant sammanhang som motsättningarna kring Ortveds sfinxer bäst förstås. I anslutning till Ortveds monument stod det klart att alla var eniga om att Wallenberg borde hyllas med ett äreminne, men där anhängarna såg monumentet som ett föredömligt konstverk såg motståndarna det som ett ovärdigt minnesmärke. Mellan raderna i kritikernas argumentation framgick att de höll fast vid att monument fortfarande borde fylla sin hävdvunna funktion av att vara *exempla virtutis*, det vill säga manifestationer av exemplariska medborgare vars gärningar manar till efterföljd. Det bästa sättet att visualisera detta var i form av heroiska »larger than life«-gestaltningar. Sådana monument, främst från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, stod ju redan på plats vid Nybroviken. I nära anslutning därtill hävdade kritikerna att det fanns ett potentiellt demokratiskt underskott, eftersom gemene man inte hade redskapen att avkoda monumenten. Försvarena menade å sin sida att tolkningsmångfalden var en garanti för en demokratisk interaktion, skapad i mötet mellan monument och betraktare. Redan sfinxernas låga placering, vilket möjliggjorde för besökaren att inte bara studera dem från sidan av utan att också röra sig bland dem, var ett tydligt brott mot forna tiders uppburna statyhjältar, det vill säga det ideal som tillskrevs Carl Hamilton med flera. Det gällde att komma bort från »mannen på hästen«, som Ortved uttryckte det.¹⁰⁸

Men även om rytтарstatyernas tid i konstnärliga sammanhang är förbi fyller hjältar såsom Wallenberg fortfarande en viktig funktion. Den förmodade stora skillnaden gentemot ett »typiskt« amerikanskt hjälteideal, som återkommande framhävdes från svensk sida i anslutning till *Wallenberg – A Hero's Story* och *God afton, herr Wallenberg*, är i ett sådant sammanhang inte påtaglig. Även om Wallenberg inte har fått en upphöjd position av gammaldags slag i svenska monument inbjuder han, som på en och samma gång representerar det neutrala och det humanitärt framstående Sverige, till heroiska representationer. Den goda gärning som verklighetens svenske

röda nejlika utförde har, i likhet med representationerna av Oskar Schindler, ofta utformats i enlighet med ett koncept som är betydelsefullt i den amerikanska historiekulturen: den ensamme hjälten som tar upp kampen trots att oddsen talar mot honom. Skapandet av sådana hjältebilder har förstärkts av kontrasten mellan aktiva, maskulina heroer och passiva judiska offer. Förvisso förekommer judiskt hjältemod och judiska uppror främst, men inte enbart, i den israeliska historiekulturen, men de är sällsynta inslag i berättelser om hjältar som Schindler och Wallenberg. Räddning och befrielse av judar har i ett flertal fall varit betydelsefulla inslag i skapandet av en nationell identitetsbildning i västerländska länder och i sådana sammanhang har fokus riktats mot hjältarna som hjälpte judarna. Cyniskt uttryckt blir de som räddades medlet för att uppnå målet – nationell stolthet kanaliserad genom det moraliskt högtstående fåtal som vågade gå emot det nazistiska förintelsemaskineriet.¹⁰⁹

En sådan slutsats minskar inte på något sätt Raoul Wallenbergs historiska gärning i Budapest 1944–1945. Alla kan agera heroiskt, men hjälten förkroppsligar någonting mer. Genom att alltid agera efter bästa förmåga, vilket leder till att förebilden förmår att ständigt överträffa sig själv, blir han ett föredöme för sin grupp, för sin nation eller till och med för hela mänskligheten, konstaterar konstvetaren John Lash.¹¹⁰ Enligt en sådan definition är Wallenberg i allt väsentligt en hjälte i och för vår tid. Liksom andra förebilder överträffade han sina egna och andras förväntningar, men det var i sig ingen garanti för hans efterkrigstida hjältestatus. Att minnet oundvikligen bleknar skapar förväntningar på monument. De ska göra historien tidlös genom att i brons och granit dramatisera förebildliga människor och avgörande händelser så att deras historiska betydelse fortlever. Men samtidigt som monumenten är utförda i beständiga material är de budskap de förmedlar barn av sin tillkomsttid. Utifrån en historiekulturell utgångspunkt står det klart att monument, likaväl som de hjältar som de avbildar, är dömda till glömska om de inte bidrar med svar på sentida frågor.

Raoul Wallenberg har till dags dato uppvisat en betydande överlevnadsförmåga. Hans mytomspunna hjältehistoria har uppenbarligen kunnat anpassas till olika sammanhang i olika tider och på olika platser. Mycket talar för att Wallenbergs heroiska gärning och tragiska öde även fortsättningsvis kommer att vara anpassningsbara. Han är garanterad en central plats i offentligheten så länge som avståndstaganden från Förintelsen och diktaturers förtryck är centrala inslag i upprätthållandet av demokratiska värderingar.

NOTER

- 1 Zander 2009 och där refererad litteratur, s. 109.
- 2 Se t.ex. Drucker, särskilt s. 112–124 och von Osten, s. 259.
- 3 Rönnbäck, s. 59.
- 4 Zander 2009, s. 122–123.
- 5 Burch & Zander, s. 53–73.
- 6 Liljefors, s. 48.
- 7 Amishai-Maisels, s. 131–242.
- 8 Young 1993, s. 27–48.
- 9 Young 1993, s. 119.
- 10 Holmila, s. 21–24, 104.
- 11 Se t.ex. Novick, s. 63–66, 93–94, 122; Shandler, s. 11–13, 16–18; Cole 2003a, s. 221–223.
- 12 Cole 1999, s. 98.
- 13 LaCapra, s. 10.
- 14 Cole 2003a, s. 226–244.
- 15 Se t.ex. Nylén, s. 83–94.
- 16 Schult 2009, passim.
- 17 Dandanelle, s. 34–36; Mattias Karlsson, »Gustav Kraitz; Skapar för FN och Malmö«, *Sydsvenskan* 30/3 2006.
- 18 Dag Sebastian Ahlander, »The History of the Monument«, i *The Raoul Wallenberg Monument in New York*, s. 9–11 samt intervju med Ahlander av Ulf Zander 14/4 2004. Se även Schult 2009, s. 203–219.
- 19 Se t.ex. »Raoul Wallenbergs gärning«, *Judisk Tidskrift* 1946:7, s. 216–218; Elsa & Hans Villius, s. 46–47; Staffan Rosén, »Raoul Wallenbergs porträtt målades under blodigt kaos«, *Skånska Dagbladet* 24/4 1971.
- 20 Henry Kamm, »Wallenberg: Statue rises in Budapest«, *The New York Times* 15/4 1987; Cole 2003a, s. 233. För en övergripande diskussion om oviljan att diskutera de judiska offren för Förintelsen i det Sovjetdominerade Östeuropa, se Karlsson 2008, s. 38–41.
- 21 Valdemar Langlet, s. 149.
- 22 Lévai, s. 259–260.
- 23 På grund av sina insatser för att rädda judar under andra världskriget utnämndes Pátzay till en »Righteous Among the Nations« av Yad Vashem 1998.
- 24 Där inget annat anges bygger tolkningen av monumentet på Schult 2009, s. 81–95. Det kan tilläggas att det återkommande har hävdats att ormen var försedd med svastikor på sitt huvud, en uppgift som Schult avfärdar.
- 25 Nina Langlet, s. 51–55.
- 26 Gunnar Häggelöf, s. 156–158.
- 27 Jan Gerd, »Wallenbergs minne lever i Ungern«, *Bohuslänningen* 29/3 1979; Fowkes, s. 24–25, 40–45, 201.
- 28 Sådana brevpapper återfinns i RA, Raoul Wallenbergföreningens arkiv, E1:1. Korrespondens, Huvudserie 1979, A–H.
- 29 Se t.ex. Philipp 1947, s. 9; densamme 1955, s. 9; Hugo Valentin, »En partisan i mänsklighetens tjänst. Anförande vid Konserthusmötet den 11 jan. 1948«, *Judisk Tidskrift* 1948:1, s. 6; »Alla anständiga människor känner raseri och äckel«, *Dagens Nyheter* 9/2 1957; Ivar Harrie, »Gåtan Wallenberg«, *Expressen* 9/2 1966; Jan Gerd, »Wallenbergs minne lever i Ungern«, *Bohuslänningen* 29/3 1979; Mats Svensén, »Wallenberg-statyn blev varumärke för läkemedel«, *Vi* 1984:37, s. 12–13.

- 30 »Raoul Wallenberg«, *Göteborgs-Posten* 8/2 1957.
- 31 »Raoul Wallenbergs öde blir tv-film i Ungern«, *Svenska Dagbladet* 27/4 1989.
- 32 Thomas Palme, »Beslag av Wallenbergbok i Budapest« 23/5 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 23; Sven Julin, »Bok om Raoul Wallenberg«, 5/7 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 24. Se även Bierman 1982, s. 283–284.
- 33 Jan Gerd, »Wallenbergs minne lever i Ungern«, *Bohuslänningen* 29/3 1979.
- 34 Thomas Palme, »Besök på Wallenberg-adresser i Budapest«, promemoria 21/11 1984, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 22.
- 35 *The Guardian* 1/8 1986. Se även »Raoul Wallenbergs staty i Debrecen« 1/8 1980, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 25.
- 36 Sjöquist 2001, s. 231 och Schult 2009, s. 157, bygger sina uppgifter på intervjuer i det tidiga 2000-talet med konstnären.
- 37 Ragnar Dromberg, »Wallenberg restitutus?«, hemlig rapport till Jan Eliasson 5/3 1986, densamme, »Wallenberg restitutus – än en gång« 21/5 1986, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 26; Ragnar Dromberg, »Ungerska Wallenbergmonumentets tillkomst m.m.« 3/5 1989, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 33. Se även Éva Hajdú, »The Wallenberg Memorial in Budapest«, *The New Hungarian Quarterly*, Autumn 1987, s. 115–117; Andraás Kö, »Mindig diszíti virág. Szobor születése« ('Blommor smyckar den alltid. En statys födelse', intervju med Imre Varga), *Mai Nap* 10/3 1989 (svensk översättning Jackie Berggren).
- 38 Jan Eliasson, »Wallenberg« 23/5 1986, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 26.
- 39 Sven Julin, »Raoul Wallenberg«, 14/1 1985. Se även Vidar Hellners, »Wallenberg«, handling nr 204 12/20 1984; densamme, »Wallenberg« 14/1 1985, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 22 och Ragnar Dromberg, »Nytt minnesmärke över Raoul Wallenberg i Budapest«, promemior 10, 13 & 14/4 1987; densamme, »Nya Raoul Wallenbergmonumentet« 5 & 7/5 1987 och »Invigning av monumentet över Raoul Wallenberg« 12/5 1987, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 28.
- 40 Brev från Wilhelm Wachtmeister till Peter Wallenberg 15/5 1986 samt W[ilhelm] Wachtmeister, »Ang. Raoul Wallenberg monument i Budapest« 19/6 1986, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 26.
- 41 Ragnar Dromberg, »Wallenberg restitutus?«, hemlig rapport till Jan Eliasson 5/3 1986, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 26. Se även Schult 2009, s. 157–158.
- 42 Sjöquist 2001, s. 230; Schult 2009, s. 158.
- 43 Andraás Kö, »Mindig diszíti virág. Szobor születése« ('Blommor smyckar den alltid. En statys födelse', intervju med Imre Varga), *Mai Nap* 10/3 1989 (svensk översättning Jackie Berggren), RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 30. Se även Schult 2009, s. 158–159. En amerikan klagade några år därefter över den perifera placeringen som i hans ögon svarade dåligt mot Wallenbergs insats; se »Budapest Ghetto«, *The New York Times* 5/7 1992.
- 44 Cole 2003a, s. 235.
- 45 Bierman 1995, s. 201; Rosenfeld, s. xxii; Schult 2009, s. 159.
- 46 Andraás Kö, »Mindig diszíti virág. Szobor születése« ('Blommor smyckar den alltid. En statys födelse', intervju med Imre Varga), *Mai Nap* 10/3 1989 (svensk översättning Jackie Berggren), RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 30.
- 47 Schult 2009, s. 160–165.
- 48 Schult 2009, s. 165.
- 49 Ragnar Dromberg, »Ang. invigningen av Raoul Wallenbergmonumentet«

- 15/5 1987, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 28. Nina Lagergren undrade om »regeringen ämnade finna sig i denna behandling«. UD:s svar var att »ambassadör Dromberg ju inte gärna kunde tvinga sig på med ett svenskt anförande i strid mot ungrarnas önskemål«; Sven Julin, »Raoul Wallenberg«, promemoria 19/5 1987, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 28.
- 50 Cole 2003a, s. 236. Se även Ragnar Dromberg, »Nya Raoul Wallenberg-monumentet invigt« och »Kring invigningen av nya Wallenberg-monumentet« 20/5 1987, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 28; Henry Kamm, »Wallenberg: Statue Rises in Budapest«, *The New York Times* 15/4 1987 och Jackson Diehl, »Hungary to Honor Swede Who Saved Jews. New Statue of Wallenberg to Be Dedicated Next Month Nearly 40 Years After Holocaust«, *The Washington Post* 28/4 1987.
- 51 Carl G. Ströhm, »Das Denkmal für Wallenberg ist mehr als nur Erinnerung«, *Die Welt* 28/4 1987.
- 52 Braham, s. 1346–1359, särskilt s. 1358.
- 53 »Minnesstund i parlamentet över judeförföljelserna«, RKAB, Raoul Wallenberg 11/5 1989, Vol. 33.
- 54 Cole 2003b, s. 282–283.
- 55 Gárdos Miklós, »Ércalak a fasorban. Raoul Wallenberg tragédiája 'Amikor beborul feletted az ég'« ('Bronsfiguren i allén. Tragedin Raoul Wallenberg'), *Magyarország* 1988:25; László Gyurkó, »In memoriam R.W.«, *Tükör* 10/5 1988; artiklar i *Magyar Nemzet* och *Nepszabadság* 25/8 1988 (översättning till engelska av ambassadpersonal); Roger Gartoft, »Ny minnestavla i Budapest med Wallenberganknytning« 19/2 1988 och Ragnar Dromberg, »Raoul Wallenbergs halvsyskon på besök i Budapest« 4/5 1988 och densamme, »Ny ungersk minnestavla, tv- och radioprogram« 7/8 1989, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 30; Ragnar Dromberg, »Nytgåva av ungersk 'klassiker' om Raoul Wallenberg« 29/8 1988 och Ragnar Dromberg, »Nytryck av ungersk bok från 1948 om Raoul Wallenberg« 14/9 1988, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 31; Ragnar Dromberg till Vollrath Tham, »Raoul Wallenberg-symposium i Budapest« 18/4 1989; Ragnar Dromberg, »Ungerska Raoul Wallenberg-föreningen« 19/4 1989, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 32; Ragnar Dromberg, »Ny ungersk minnestavla, tv- och radioprogram« 7/8 1989, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 33 samt »Ädel Wallenbergpeng«, *Arbetet* 2/12 1990.
- 56 Krister Wahlbäck, »Wallenberg-statyn i Ungern« 29/1 1986, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 25. Om Somlyó, se Gyorgy Gomori, »Gyorgy Somlyó. Hungarian poet with a European voice«, *The Guardian* 8/6 2006.
- 57 Artikel ur *HVG* 30/1 1999 (engelsk översättning av ambassadpersonalen).
- 58 Nylén, s. 90.
- 59 Staffan Carlsson, »Invigning av Raoul Wallenbergstaty« 6/5 1999, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 68.
- 60 Handler, s. 109. Se även Richard Swartz, »Raoul Wallenberg litade på sin springpojke« (artikel om Wallenbergs unge medhjälpare Jonny Moser), *Svenska Dagbladet* 25/2 2009.
- 61 Cole 2003a, s. 49–52.
- 62 Gerner 2006, s. 242–243.
- 63 Kürti, s. 299–311; Lomax, s. 328–331; Cole 2003a, s. 244–247; Gerner 2006, s. 242–252; Apor, s. 233–246.
- 64 Intervju med Tom Lantos av Tibor Kis, publicerad i *Nepszabadság* 2/6 1999. Se även [Staffan] Carlsson, »Raoul Wallenberg« 2/6 1999, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 68 samt »In memoriam Raoul Wallenberg.

- Einweihung mit fünfzig Jahren Verspätung», *Budapester Zeitung* 31/5 1999.
- 65 Cole 2003a, s. 238.
- 66 Artiklar ur *Nepszabadsag* 29 & 30/1 1999 (engelsk översättning av ambassadpersonalen) samt [Staffan] Carlsson, »Ungern – högerextremistiska partiet MIEP protesterar mot upprättandet av Wallenbergstaty« 29/1 1999, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 67.
- 67 Ninni Jonzon, »Wallenbergs staty fick Silvia att stanna upp«, *iDAG* 28/5 1991.
- 68 Lundvik, s. 14.
- 69 Philipp 1947, s. 9.
- 70 Philipp 1955, s. 8.
- 71 »Föreslaget Wallenberg-monument« 3/2 1982, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 15.
- 72 Bo Wingren, »Förslag ang. minnesmärke över Raoul Wallenberg«, tjänsteutlåtande, Stockholms kultur- och idrottsförvaltning 15/11 1998, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 67.
- 73 Ragnar Dromberg, »Wallenberg-minnesmärke från Ungern till Stockholm? (Förslag om inbjudan el.dyl. till skulptören Varga)« 3/12 1987, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 29.
- 74 Ragnar Dromberg, »Inget Wallenbergmonument i Stockholm – tills vidare« 9/2 1988, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 30.
- 75 Catharina Ingelman-Sundberg, »Frågor kring Wallenbergstaty« och Omer Magnergård, »Två monument reses över Raoul Wallenberg«, *Svenska Dagbladet* 3 & 10/5 1998. Se även Schult 2009, s. 99.
- 76 Larsson & Asbrink, s. 15.
- 77 Leiser 1945, s. 387–389.
- 78 Leiser 1950, s. 159–161.
- 79 Schult 2009, s. 104–107.
- 80 Kirsten Ortved, »Motivering och tekniske uppgifter« 4/9 1998, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 67. Hennes argumentation återfinns även i Ahlstrand (red.), s. 10–11. Om juryns omdömen över övriga monumentförslag, se Larsson & Asbrink, s. 16–19.
- 81 Per Anger, Georg Klein, Jan Lundvik & Harry Schein, »Hedra Raoul Wallenberg med ett annat minnesmärke«, *Dagens Nyheter* 2/1 1999.
- 82 Viktoria Myrén, »Storbråk om Wallenbergs minnesmärke«, *Aftonbladet* 8/6 1999.
- 83 Viktoria Myrén, »Storbråk om Wallenbergs minnesmärke«, *Aftonbladet* 8/6 1999.
- 84 Peter R. Meyers dokumentärfilm *Raoul – och de 30 monumenten*, visad i Sveriges Television 24/8 2001.
- 85 »Tävlingsjuryn för ett monument över Raoul Wallenberg. Juryns motivering för sitt beslut enligt protokoll den 23 oktober 1998«, RKAB, Raoul Wallenberg, Vol. 67.
- 86 Carl B. Hamilton, »Hur hyllar vi våra döda?«, *Aftonbladet* 9/3 2002. Se även densamme, »När finkonstnärer ger den stora Förklaringen«, *Aftonbladet* 8/3 2003 samt Larsson & Asbrink, s. 19–20. Liknelsen mellan Ortveds konstverk och mördarsniglar är hämtad från Hansen, s. 12.
- 87 Morton H. Narrowe, »Wallenberg-monument utan Wallenberg«, *Judisk Krönika* 2001:5, s. 9; densamme, »Konstverk eller monument?«, *Judisk Krönika* 2002:5, s. 41; Hansen 2002, s. 11–13. Se även Ståhle, s. 70.
- 88 Bustow, s. 68–80. Se även Barbro Hedvall, »Saknades monument«,

- 89 Schult 2009, s. 276; Tanja Schult, »Monument med mänskliga proportioner«, *Svenska Dagbladet* 27/1 2010.
- 90 von Heland, s. 28–30; Wamberg, s. 33–34; Eva Pohl, »En anden frihed«, *Berlingske Tidende* 10/5 2002; Torben Weirup, »Fra den nye verden«, *Berlingske Tidende* 25/6 2008.
- 91 Hook, s. 16, 157.
- 92 Emerson, s. 80.
- 93 Emerson, s. 19, 56, 60–61; citat s. 61.
- 94 Hook, s. 148; Schult 2009, s. 48–50.
- 95 Per Helin, »Vad är en hjälte?«, *Idun* 1945:30, s. 8, 19. Se även Corrado Alvaro, »Vår tids hjältedyrkan«, *Samtid och Framtid* 1949:2, s. 98–99. En konkret åtgärd i riktning bort från traditionella hjälteideal var att historicämnet, i vilket hyllandet av nationella föredömen och ett krigiskt förflutet varit ett centralt inslag, fick en minskad betydelse i den svenska skolan i nazismens och andra världskrigets efterföljd; se vidare i Zander 2001, s. 327–340 och Östling, s. 152–180. Dock uppskattades inte förändringen mot ett nytt hjälteideal av alla; se t.ex. Greta Renborg, »Vår tids hjälte«, *Perspektiv* 1960:9, s. 404–407.
- 96 York, s. 245–253.
- 97 Hook, s. 158; Schult 2009, s. 49.
- 98 Olav Wikström, »Hjältar, finns dom?«, *Moderna tider*, december/januari 2000–2001, s. 62.
- 99 Per T. Ohlsson, »Att må illa framför TV:n«, *Sydsvenskan* 9/10 1990. Även i andra sammanhang presenterades Wallenberg som en anomali kring 1990; han var en »osvensk hjälte«; se t.ex. Micke Widell, »Raoul – en osvensk hjälte«, *Sydsvenskan* 26/9 1990.
- 100 Brev från Raoul Wallenberg till Amalia Wallenberg 29/7 och 17/8 1930, i Gert Nylander & Anders Perlinge (eds.), s. 26, 30; Philipp 1946, s. 33–34.
- 101 Jfr Bauhn, s. 38–39; Schult 2009, s. 300–301.
- 102 Se t.ex. Judith Weintraub, »Amid Holocaust Horrors, A Bright Light. To the Protector of Budapest Jews, Belated Honor and Remembrance«, *The Washington Post* 6/9 1990; Paul Hendrickson & Laurie Goodstein, »What the Death Machine Could Not Kill. When the World Went Dark, They Provided Light«, *The Washington Post* 22/4 1993.
- 103 Jfr Lundgren, s. 7–21.
- 104 Montefiore betonar likheterna mellan Schindler och huvudpersonen i Charles Dickens roman *A Tale of Two Cities* (*Två städer*, 1859); se vidare i Montefiore, s. 281–282.
- 105 James, s. 148–149.
- 106 Zander 2001, passim; Liljefors & Zander, s. 209–242.
- 107 Sjöholm Skrubbe, s. 130–175.
- 108 Eva Pohl, »En anden frihed«, *Berlingske Tidende* 10/5 2002. Se även t.ex. Clemens Poellinger, »Jaha, nu har det hänt. Wallenbergmonumentet är väck«, *Svenska Dagbladet* 25/4 2003. Jfr Schult 2009, s. 240–242.
- 109 Jfr Cole 1999, s. 82–83; Zander 2006c, s. 370–374; Schult 2009, s. 75; Holmila, s. 46–49.
- 110 Lash, s. 5.

REFERENSER

Arkiv

Israel

Yad Vashem Archive (yva), Jerusalem

Charles Lutz Collection, P 19/16

Heiner Lichtenstein Collection, P 26/137

Storbritannien

British Film Institute Archive and Library (BFI), London

Wallenberg: The Lost Hero, pressmaterial från ITV Network.,
Yorkshire Television 1985

Sverige

Regeringskansliets arkiv och bibliotek (RKAB), Stockholm

Raoul Wallenberg, Vol. 1, 6, 9, 13, 14, 15, 16, 22, 23, 24, 25, 26, 27,
28, 29, 30, 31, 32, 33, 67, 68.

Riksarkivet (RA) Marieberg, Stockholm

Raoul Wallenbergföreningens arkiv, Korrespondens, E: 1–4.

Riksarkivet (RA) Arninge, Stockholm

Svenska Röda Korset I, Folke Bernadottes arkiv, Greve Folke
Bernadotte af Wisborg 1943–1945, Vol. 5, 6.

USA

The New York Public Library. Humanities and Social Sciences
Library (TNYPL), New York

Rudolph Philipp Papers on Raoul Wallenberg, Box 1.

Offentligt tryck

Eliasson, Ingemar *et al*, Ett diplomatiskt misslyckande. Fallet
Raoul Wallenberg och den svenska utrikesledningen, *sou*
2003:18.

Palmklint, Ingrid & Daniel Larsson (eds.), *Raoul Wallenberg.*
Report of the Swedish-Russian Working Group, Stockholm 2001.

Raoul Wallenberg. Dokumentsamling jämte kommentarer rörande hans fångenskap i Sovjetunionen, Stockholm 1957.

Raoul Wallenberg. Dokumentsamling rörande efterforskningarna efter år 1957, Stockholm 1965.

Brev- och dokumentsamlingar samt dagböcker

Adelsohn, Ulf, *Partiledare. Dagbok 1981–1986*, Stockholm 1988 (1987).

Brandell, Ulf, *Dagbok med DN. Ur dagböcker förda 1960–1962*, Stockholm 1976.

von Dardel, Maj, *Raoul*, Stockholm 1984.

Ekman, Stig (red.), *Sven Grafström. Anteckningar 1938–1944*, Stockholm 1989a.

Ekman, Stig (red.), *Sven Grafström. Anteckningar 1945–1954*, Stockholm 1989b.

Erlander, Sven (red.), *Tage Erlander. Dagböcker 1945–1949*, Hedemora 2001a.

Erlander, Sven (red.), *Tage Erlander. Dagböcker 1950–1951*, Hedemora 2001b.

Erlander, Sven (red.), *Tage Erlander. Dagböcker 1952*, Hedemora 2002.

Erlander, Sven (red.), *Tage Erlander. Dagböcker 1955*, Hedemora 2005.

Erlander, Sven (red.), *Tage Erlander. Dagböcker 1959*, Hedemora 2009.

Molin, Karl (red.), *Östen Undén. Anteckningar 1918–1952*, Stockholm 2002a.

Molin, Karl (red.), *Östen Undén. Anteckningar 1952–1966*, Stockholm 2002b.

Nylander, Gert & Anders Perlinge (eds.), *Raoul Wallenberg in Documents, 1927–1947*, Stockholm 2000.

Räddningen: Budapest 1944. Rapporter ur UD:s arkiv, Stockholm 1997.

Söderlund, Gustaf & Gitte Wallenberg (red.), *Älskade farfar! Brevväxlingen mellan Gustaf och Raoul Wallenberg 1924–1936*, Stockholm 1987.

Intervjuer

Ahlander, Dag Sebastian, intervjuad av Ulf Zander 14/4 2004.

Grede, Kjell, intervjuad av Ulf Zander 7/7 2010.

Lagergren, Nina, intervjuad av Ulf Zander 29/4 2008.

Viklund, Klas, »Kjell Grede: Använd filmupplevelsen!«, i Klas Viklund (red.), *Bilden av Förintelsen.Handledning för att se, analysera och diskutera filmer om nazism och motståndskamp*, Stockholm 1998.

Broschyrer

Ahlstrand, Jan Torsten (red.), *Raoul Wallenberg: Minnesmärke i Stockholm. Sex tävlingsförslag av Bernard Kirschbaum, Franco Leidi, Lars Olof Loeld, Kirsten Ortved, Christian Partos, Jaume Plensa*, Lund 1999.

Larsson, Jan, *Swedish Portraits: Raoul Wallenberg*, Stockholm 1995.

Raoul Wallenberg – A Hero for Our Time. The Raoul Wallenberg Committee of the United States, New York 1985.

The Raoul Wallenberg Monument in New York, Malmö 1998.

Wästberg, Per, *Om Raoul Wallenberg*, Stockholm 1998.

Dagstidningar

Danmark

Berlingske Tidende, Information.

Kanada

Toronto Star.

Storbritannien

Daily Mirror, Daily Telegraph, The Guardian, The Independent, The Listener, The Observer, The Spectator, The Times.

Sverige

Aftonbladet, Arbetaren, Arbetet, Bohuslänningen, Borås Tidning, Dagens Nyheter, Expressen, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, Göteborgs-Posten, iDAG, Metro, Morgon-Tidningen, Ny Dag, Skånska Dagbladet, Skånska Socialdemokraten, Social-Demokraten, Stockholms Tidningen, Svenska Dagbladet, Sydsvenskan, Upsala, Upsala Nya Tidning, Ystads Allehanda, Östgöta Correspondenten.

Tyskland

Berliner Morgenpost, Der Tagesspiegel, Die Tageszeitung, Volksblatt, Die Welt, Die Zeit.

Ungern

Budapester Zeitung, HVG, Magyar Nemzet, Mai Nap, Nepszabadsag.

USA

The Boston Globe, The Christian Science Monitor, Los Angeles Times, The New York Sun, The New York Times, The San Francisco Examiner & Chronicle, The Wall Street Journal, The Washington Post.

Tidskrifter och veckotidningar

Storbritannien

The Jewish Chronicle, Screen International.

Sverige

Biografbladet, Bonniers Litterära Magasin, Dagens forskning, ETC, Filmjournalen, Historisk Tidskrift, Idun, Judisk Krönika, Judisk Tidskrift, Kulturens Värld, Moderna tider, OBS!, Ord & Bild, Perspektiv, Röster i Radio, Röster i Radio & TV, Samtid och Framtid, Scandia, Se, Svensk Tidskrift, Tiden, Vecko-Journalen, Vi, Året Runt.

Ungern

The Hungarian Quarterly, The New Hungarian Quarterly, Magyarország, Tükör.

USA

BOMB, Emmy Magazine, The Hollywood Reporter, The Jewish Week, The New York Review of Books, The Reader's Digest, Slavic Review, Time Magazine, Variety.

Nätsajter

www.regeringen.se, www.Soz-u-Kult.de, www.suite101.com.

Litteratur

Ackermann, Klaus, »Straffångarnas armé«, *Samtid och Framtid* 1951:8.

Adachi, Agnes, *Child of the Winds. My Mission with Raoul Wallenberg*, Chicago 1989.

Adaktusson, Lars, *Världens bästa story*, Stockholm 2011.

Agrell, Wilhelm, *Skuggor runt Wallenberg. Uppdrag i Ungern 1943–1945*, Lund 2006.

Ahlander, Dag Sebastian, *Raoul Wallenberg. Hjälten som försvann*, Stockholm 2001.

Ahlmark, Per, »Att avslöja diktaturen – Tingsten, nazismen och kommunismen«, i Per Ahlmark *et al*, *Sovjetmyten i Sverige*, Stockholm 1992.

Ahlmark, Per, *Gör inga dumheter medan jag är död! Memoarer*, Stockholm 2011.

Allen, Michael Thad, *The Business of Genocide. The SS, Slave Labor, and the Concentration Camps*, Chapel Hill, North Carolina 2002.

Amishai-Maisels, Ziva, *Depiction and Interpretation. The Influence of the Holocaust on the Visual Arts*, Oxford 1993.

Andersson, Lars M., Lars Berggren & Ulf Zander, »Bilderna som källa«, i desamma (red.), *Mer än tusen ord. Bilderna och de historiska vetenskaperna*, Lund 2001.

Andersson, Sten, *I de lugnaste vatten...*, Stockholm 1993.

Anger, Per, »Kampen för Raoul Wallenberg«, *Svensk Tidskrift* 1992:8–9 (1992a).

Anger, Per, *Med Raoul Wallenberg i Budapest. Minnen från krigsåren i Budapest*, Stockholm 1979.

Anger, Per, »Raoul Wallenberg«, *Judisk Tidskrift* 1985:2.

Anger, Per, »Raoul Wallenberg«, *Svensk Tidskrift* 1984:4.

Anger, Per, »Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg«, *Svensk Tidskrift* 1992:1 (1992b).

Apor, Péter, »Eurocommunism. Commemorating Communism in Contemporary Europe«, i Malgorzata Pakier & Bo Stråth (eds.), *A European Memory? Contested Histories and Politics of Remembrance*, New York & Oxford 2010.

Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Harmondsworth 1992 (1963).

Arnborg, Beata, *Krig, kvinnor och gud. En biografi om Barbro Alving*, Stockholm 2010.

Asplund, Johan, *Tid, rum, individ och kollektiv*, Stockholm 1983.

Bauer, Yehuda, »Conclusion: The Holocaust in Hungary: Was Rescue Possible?«, i David Cesarani (ed.), *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary 1944*, Oxford & New York 1997.

Bauer, Yehuda, *Jews for Sale? Nazi-German Negotiations, 1933–1945*, New Haven & London 1994.

Bauhn, Per, *The Value of Courage*, Lund 2003.

Berg, Lars G:son, *Boken som försvann. Vad hände i Budapest?*, Stockholm 1983 (1949).

Berger, Susanne, »Raoul Wallenberg and the Complexities of Historic Truth«, *The Wallenberg Bulletin*, Autumn 2005 (2005a).

Berger, Susanne, »Stuck in Neutral. The Reasons behind Sweden's Passivity in the Raoul Wallenberg Case«, www.raoul-wallenberg.asso.fr/wallenberg_res/berger/stuck_25oct05.pdf (2005b).

Berger, Susanne & Lorraine Borgolini, »När individens rättigheter står mot statens intressen«, *Judisk Krönika* 2007:4.

Bergström, Ingvar, *Den symboliska nejlikan i senmedeltidens och renässansens konst*, Malmö 1958.

Berkhofer, Jr., Robert F., *Beyond the Great Story. History as Text and Discourse*, Cambridge, Massachusetts 1995.

Bierman, John, *Raoul Wallenberg – en hjälte i vår tid*, Uppsala 1982.

Bierman, John, *Righteous Gentile: The Story of Raoul Wallenberg, Missing Hero of the Holocaust*, Harmondsworth 1995.

Bjereld, Ulf, *Hjalmarsonaffären. Ett drama i tre akter*, Stockholm 1997.

Bodström, Lennart, *Mitt i stormen*, Stockholm 2000.

- Bokholm, Rune, *Tisdagsklubben. Om glömda antinazistiska sanningssägare i svenskt 30- och 40-tal*, Stockholm 2001.
- Braham, Randolph L., *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*, Volume 2, New York 1994.
- Brent, Jonathan, *Stalins arkiv. Sökandet efter det Nya Ryssland*, Stockholm 2009.
- Brown, Gordon, *Courage: Eight Portraits*, London 2007.
- Burch, Stuart & Ulf Zander, »Preoccupied with the Past – The Case of Estonian's Museum of Occupations«, *Scandia* 2008:2.
- Bustow, Robert, »The Limits of Modernist Art as a 'Weapon of the Cold War': Reassessing the Unknown Patron of the Monument to the Unknown Political Prisoner«, *Oxford Art Journal* 1997:1.
- Byström, Mikael, *En broder, gäst och parasit. Uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947*, Uppsala 2006.
- Campbell, Joseph, *The Hero with a Thousand Faces*, Princeton, New Jersey 2004.
- Cassirer, Ernst, *Myten om staten*, Stockholm 1948.
- Cesarani, David, *Adolf Eichmann – byråkrat och massmördare*, Stockholm 2005 (2004).
- Chaplin, Charles, *My Autobiography*, London 1964.
- Chapman, James, *Past and Present. National Identity and British Historical Film*, London 2005.
- Churchill, Winston S., *Andra världskriget. Minnen. Fjärde delen. Ödets gångjärn*, Stockholm 1951.
- Cohen, Yoel, *Media Diplomacy. The Foreign Office in the Mass Communications Age*, London & Totawa 1986.
- Cole, Tim, *Selling the Holocaust. From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*, New York 1999.
- Cole, Tim, *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*, New York & London 2003a.
- Cole, Tim, »Turning the Places of Holocaust History into Places of Holocaust Memory: Holocaust Memorials in Budapest, Hungary, 1945–1995«, i Shelley Hornstein & Florence Jacobowitz (eds.), *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*, Bloomington & Indianapolis, Indiana 2003b.

Cronqvist, Marie, »Landet ingenstans. Bikiniatollen som stigmatiserad minnesplats«, i Robert William (red.), *Virtualiteter. Sex essäer*, Lund 2006.

Crowe, David M., *Oskar Schindler. The Untold Account of His Life, Wartime Activities, and the True Story Behind The List*, New York 2004.

Dandanelle, Eva, »Kraitz gestaltar hoppet«, *Konstperspektiv* 2001:1.

von Dardel, Fredrik, *Raoul Wallenberg – fakta kring ett öde. En sammanfattning*, Stockholm 1970.

Davies, Norman, *Europa i krig 1939–1945*, Stockholm 2008 (2006).

Deák, István, »The Holocaust in Hungary«, *The Hungarian Quarterly*, Winter 2004.

Deland, Mats, *En godtycklig historia. Om Sveriges behandling av tyska och svenska krigsförbrytare efter andra världskriget*, Stockholm 2010.

Derogy, Jacques, *Fallet Raoul Wallenberg*, Malmö, Stuttgart & Zürich 1980.

Dickens, Homer, »Leslie Howard Became an International Star by Projecting The Superiority of Brain Over Brawn«, *Films in Review*, April 1959.

Ducker, Susan J. & Robert S. Cathcart, »The Hero as a Communication Phenomenon«, i desamma (eds.), *American Heroism in a Media Age*, Cresskill, New Jersey 1994.

Einhorn, Lena, *Handelsresande i liv. Om vilja och vankelmod i krigets skugga*, Stockholm 1999.

Elmbrant, Björn, *Stockholmskärlek. En bok om Hjalmar Mehr*, Stockholm 2010.

Emerson, Ralph Waldo, *Character and Heroism*, Amsterdam 2002 (1900).

Enander, Bo & Franz Arnheim, *Så härskade herrefolket*, Stockholm 1945.

Eriksonas, Linas, *National Heroes and National Identities. Scotland, Norway and Lithuania*, Bryssel 2004.

Erlander, Tage, *1955–1960*, Stockholm 1976.

Erlander, Tage, »Polisen och demokratin«, *Tiden* 1945:3.

- Fant, Kenne, *Nära bilder*, Stockholm 1997.
- Fishwick, Marshall W., »Did Anyone Ever See Washington Nude?«, i Ray B. Browne & Marshall W. Fishwick (eds.), *The Hero in Transition*, Bowling Green, Ohio 1983.
- Fors, Mats, *Svarta nejlikan. Harald Edelstam – en berättelse om mod, humanitet och passion*, Stockholm 2009.
- Fowkes, Reuben, *Monumental Sculpture in Post-War Eastern Europe, 1945–1960*, Essex 2002.
- Freed, G. B. [G. Barany], »Humanitarianism vs. Totalitarianism: The Strange Case of Raoul Wallenberg«, *Papers of the Michigan Academy of Science, Arts and Letters* XLVI 1961.
- Furhammar, Leif & Folke Isaksson, *Politik och film*, Stockholm 1971.
- Gann, Cristoph, *Raoul Wallenberg: so viele Menschen retten wie möglich*, München 1999.
- Gerner, Kristian, *Centraleuropas historia*, Stockholm 1997.
- Gerner, Kristian, »Historia på plats«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, andra reviderade utgåvan, Lund 2009.
- Gerner, Kristian, »Hungary, Romania, the Holocaust and Historical Culture«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö 2006.
- Gerner, Kristian, »Konsekvenser för den svenska utrikespolitiken«, i Per Ahlmark m.fl., *Sovjetmyten i Sverige*, Stockholm 1992.
- Gerner, Kristian & Klas-Göran Karlsson, *Folkmordens historia. Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm 2005.
- Gerner, Kristian & Klas-Göran Karlsson, »På tvärs mot tidsandan? Solzenitsyn och Gulagarkipelagen i den svenska 1970-talsdebatten«, i Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973. En träff med tidsandan*, Lund 2008.
- Gerö, András, *Modern Hungarian Society in the Making. The Unfinished Experience*, Budapest 1997.
- Gibbon, Peter H., *A Call to Heroism. Renewing America's Vision of Greatness*, New York 2002.
- Gustafsson, Tommy, »The Black Pimpernel: The Biopic as a Mediator of the Past«, *Film International* 2008:5.

Handler, Andrew, *A Man for All Connections. Raoul Wallenberg and Hungarian State Apparatus*, Westport 1996.

Hansen, Peter, »Konst och monument går inte ihop«, *Svensk Tidskrift* 2002:1.

von Heland, Madeleine, »Till minne av Raoul«, *Moderna Tider*, November 2001.

Hedling, Erik, »Krämare, profitörer och libertiner. Thatcherismen i brittisk 80-talsfilm«, i Hans De Geer (red.), *Skapare, skojare och skurkar. Företagaren i litteratur, film och konst*, Stockholm 1994.

Holbrooke, Richard, »Defying Orders, Saving Lives: Heroic Diplomats of the Holocaust«, *Foreign Affairs*, June 2007.

Holbrooke, Richard, *To End a War*, New York 1998.

Holmila, Antero, *Reporting the Holocaust in the British, Swedish and Finnish Press, 1945–50*, Houndmills, Basingstoke 2011.

Hook, Sidney *The Hero in History. A Study in Limitation and Possibility*, London 1945.

Hopper, Bruce, »Sverige – en studie i neutralitetspolitik«, *Tiden* 1945:3.

Hughes-Hallett, Lucy, *Heroes – Saviours, Traitors and Supermen*, London m.fl. 2005.

Hughes-Warrington, Marnie, *History Goes to the Movies. Studying History on Film*, London & New York 2007.

Howard, Ronald, *In Search of my Father. A Portrait of Leslie Howard*, New York 1981.

Häggblöf, Gunnar, *Det andra Europa*, Stockholm 1981.

Häggblöf, Ingemar, *Berätta för Joen. Mina år med ryssarna 1943–1947*, Stockholm 1984.

James, Beverly Ann, *Imagining Postcommunism. Visual Narratives of Hungary's 1956 Revolution*, College Station, Texas 2005.

Jerselius, Kjell, *Hotade reservat. Spelfilmerna med Edvard Persson*, Uppsala 1987.

Jick, Leon A., »The Holocaust: its Use and Abuse within the American Public«, *Yad Vashem Studies*, Vol. 14, Jerusalem 1981.

Johansson, Alf W., *Herbert Tingsten och det kalla kriget*, Stockholm 1995a.

Johansson, Alf W., »Neutralitet och modernitet«, i Bo Hult & Klaus-Richard Böhme (red.), *Horisonten klarnar. 1945 – krigsslut*, Stockholm 1995b.

Kaaström, Katrin, »Dawit och tystnaden«, i Johan Karlsson & Rickard Sjöberg (red.), *Dawit och friheten – om den svenska samvetsfången och Eritreas inställda demokratisering*, Stockholm 2004.

Kádár, Gábor & Zoltán Vági, »Rationality or Irrationality? The Annihilation of Hungarian Jews«, *The Hungarian Quarterly*, Summer 2004.

Kantsteiner, Wulf, »Entertaining Catastrophe: The Reinvention of the Holocaust in the Television of the Federal Republic of Germany«, *New German Critique*, Autumn 2003.

Karlsson, Klas-Göran, *Europeiska möten med historien. Historiekulturella perspektiv på andra världskriget, förintelsen och den kommunistiska terrorn*, Stockholm 2010.

Karlsson, Klas-Göran, »Historiedidaktik: begrepp, teori och analys«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, andra reviderade utgåvan, Lund 2009.

Karlsson, Klas-Göran, »History in Swedish Politics – the 'Living History' Project«, i Attila Pók, Jörn Rüsen & Jutta Scherrer (eds.), *European History: Challenge for a Common Future*, Hamburg 2002.

Karlsson, Klas-Göran, »The Holocaust as Politics and Use of History – the Example of Living History«, i Kurt Almkvist & Kay Glans (eds.), *The Swedish Success Story?*, Stockholm 2004.

Karlsson, Klas-Göran, *Med folkmord i fokus. Förintelsens plats i den europeiska historiekulturen*, Stockholm 2008.

King, Sol, »In Tribute to Raoul Wallenberg«, i *Sir Nikolaus Pevsner. Architecture as a Humane Art*, Ann Arbor 1973.

Klein, Georg, *Jag återvänder aldrig. Essäer i Förintelsens skugga*, Stockholm 2011.

Klibanski, Bronia, »The Archives of the Swiss Consul General Charles Lutz«, *Yad Vashem Studies*, Vol. 15, Jerusalem 1983.

Knight, Amy, »The Selling of KGB«, *The Wilson Quarterly* 2000:1.

Koblik, Steven, *The Stones Cry Out. Sweden's Response to the Persecution of the Jews, 1933–1945*, New York 1988.

- Kristoffersson, Birgitta & Katinka Faragó. *Katinka och regissörerna. 125 filmer och 55 år bakom kameran*, Malmö 2008.
- Küng, Andres, *Raoul Wallenberg. Igår, idag*, Stockholm 1985.
- LaCapra, Dominick, *History and Memory after Auschwitz*, Ithaca & London 1998.
- Lagercrantz, Olof, *Vårt sekel är reserverat åt lögnen. Artiklar 1938–1993 med några anslutande dagboksanteckningar*, Stockholm 2007.
- Lagergren, Nina, »Vi kan ännu inte sätta punkt«, i Karl Gabor (red.), *Raoul Wallenberg: One Man Can Make a Difference*, Stockholm 2004.
- Lajos, Attila, *Hjälten och offren. Raoul Wallenberg och judarna i Budapest*, Växjö 2004.
- Lajos, Attila, »Raoul Wallenberg i muntliga källor«, i Lars Berggren, Mats Greiff, Jesper Johansson, Johan Svanberg & Malin Thor (red.), *Samhällshistoria i fokus. En festskrift till Lars Olsson om arbete, migration och kultur*, Malmö 2010.
- Langlet, Nina, *Kaos i Budapest*, Vällingby 1982.
- Langlet, Valdemar, *Verk och dagar i Budapest*, Stockholm 1946.
- Lash, John, *The Hero. Manhood and Power*, London 1995.
- de Laval, Erik, »Nürnberg och Katyn«, *Samtid och Framtid* 1947:7.
- Leff, Laurel, *Buried by the Times. The Holocaust and America's Most Important Newspaper*, Cambridge, Massachusetts 2005.
- Leifland, Leif, *Frostens år – om USA:s diplomatiska utfrysning av Sverige*, Stockholm 1997.
- Leiser, Erwin, »Kring fallet Eichmann«, *Tiden* 1961:6.
- Leonhard, Susanne, »Det ryska folket och NKVD«, *Samtid och Framtid* 1952:8.
- Lévai, Jenő, *Raoul Wallenberg. His Remarkable Life, Heroic Battles and the Secret of his Mysterious Disappearance*, Melbourne 1988.
- Lévai, Jenő, *Raoul Wallenberg – hjälten i Budapest*, Stockholm 1948.
- Levine, Paul, *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust, 1938–1944*, Uppsala 1995.

Levine, Paul A., »Raoul Wallenberg – en hjälte i det verkliga livet«, i Karl Gabor (red.), *Raoul Wallenberg: One Man Can Make a Difference*, Stockholm 2004.

Levine, Paul A., *Raoul Wallenberg in Budapest. Myth, History and Holocaust*, London & Portland, Oregon 2010.

Levine, Paul A., »Raoul Wallenbergs uppdrag i Budapest. Bakgrund och motiv«, i Lars M. Andersson & Karin Kvist Geverts (red.), *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, Uppsala 2008.

Levy, Daniel & Natan Sznaider, *The Holocaust and Memory in the Global Age*, Philadelphia 2006.

Liljefors, Max, *Bilder av Förintelsen. Mening, minne, kompromettering*, Lund 2002.

Liljefors, Max, »The Interplay of Memory and Amnesia: Sites of Memory in Europe and Africa«, i Elna Svenle & Marika Wachtmeister (red.), *Förlust/Loss*, Knislinge 2008.

Liljefors, Max & Ulf Zander, »Det neutrala landet Ingenstans. Bilder av andra världskriget och den svenska utopin«, *Scandia* 2003:2.

Lindahl, Ingemar, »Harald Edelstam«, i Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm 2001.

Lindblom, Rolf H., »Raoul Wallenbergs öde«, *Svensk Tidskrift* 1992:6.

Lindström, Ulla, *I regeringen. Ur min politiska dagbok 1954–1959*, Stockholm 1969.

Lindström, Ulla, *Och regeringen satt kvar! Ur min politiska dagbok 1960–1967*, Stockholm 1970.

Linnéa, Sharon, *Raoul Wallenberg. The Man Who Stopped Death*, Philadelphia & Jerusalem 1993.

Lomax, Bill, »Combatting the Ultra-Right in Hungary: The Limitations of Liberalism«, i Leslie C. Eliason & Lene Bøgh Sørensen (eds.), *Fascism, Liberalism, and Social Democracy in Central Europe: Past and Present*, Aarhus 2002.

Lomfors, Ingrid, *Blind fläck. Minne och glömska kring Svenska Röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945*, Stockholm 2005.

Ludvigsson, David, *The Historian-Filmmaker's Dilemma. Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius*, Uppsala 2003.

- Lundgren, Svante, *I hjältens tid. Berättelser om mod och civilkurage under Förintelsen*, Stockholm 2006.
- Lundström, Anne-Marie, »Nazismen som tidssjukdom«, *Samtid och Framtid*, 1946:5.
- Lundvik, Jan, »Mitt engagemang inleddes en grå höstdag 1960«, i Karl Gabor (red.), *Raoul Wallenberg: One Man Can Make a Difference*, Stockholm 2004.
- MacKenzie, S. P., »Nazis into Germans: *Went the Day Well?* (1942) and *The Eagle Has Landed* (1976)«, *Journal of Popular Film and Television*, Summer 2003.
- Marino, Andy, *The American Pimpernel. The Man Who Saved the Artists on Hitler's Death List*, London 2000.
- Marrus, Michael R., »The Holocaust at Nuremberg«, *Yad Vashem Studies*, Vol. 26, Jerusalem 1998.
- Mattsson, Britt-Marie, *Neutralitetens tid. Svensk utrikespolitik från världssamvete till medgörlig lagspelare*, Stockholm 2010.
- Melman, Billie, *The Culture of History: English Uses of the Past 1800–1953*, Oxford 2006.
- Métraux, Alexandre, »Authenticity and Authority. On Understanding the Shoah«, i Jürgen Straub (ed.), *Narration, Identity and Historical Consciousness*, New York & Oxford 2005.
- Molin, Karl, »Neutralitetens dolda kris (1948–49)«, i Bo Hult & Klaus Misgeld (red.), *Socialdemokratin och svensk utrikespolitik. Från Branting till Palme*, Stockholm & Göteborg 1990.
- Montefiore, Simon Sebag, *Mina 101 hjältar ur världshistorien*, Stockholm 2009 (2007).
- Morse, Arthur D., *While Six Million Died. A Chronicle of American Apathy*, New York 1967.
- Murphy, Robert, *British Cinema and the Second World War*, London 2000.
- Myrdal, Gunnar, »Neutraliteten och vårt samvete«, *Tiden* 1945:5.
- Möller, Yngve, *Östen Undén. En biografi*, Stockholm 1986.
- Neuman, Ricki, »Wallenberg? Vilken Wallenberg?«, i Karl Gabor (red.), *Raoul Wallenberg: One Man Can Make a Difference*, Stockholm 2004.
- Nicholson, Michael & David Winner, *Raoul Wallenberg. Diplomaten som räddade 100 000 judar från koncentrationslägren*, Stockholm 1990 (1989).

- Nilsson, Olle & Brita Åsbrink, *Stjärna på en liberal himmel! Ingrid Gärde Widemar, advokat, riksdagsledamot, första kvinnan i högsta domstolen*, Stockholm 2005.
- Nilsson, Torsten, *Människor och händelser i Europa*, Stockholm 1978.
- Novick, Peter, *The Holocaust in American Life*, Boston & New York 1999.
- Nylén, Hasse, *Budapest bortom turiststråken*, Stockholm 2005.
- Ohlin, Bertil, *Bertil Ohlins memoarer 1940–1951: Socialistisk skördetid som kom bort*, Stockholm 1975.
- von Osten, Marion, »Producing Publics – Making Worlds! Om förhållandet mellan konstoffentlighet och motoffentlighet«, i Konst, makt, politik, *Kairos*, nr 12, 2007.
- Ottosson, Sten, *Den (o)moraliska neutraliteten. Tre politikere och tre tidningars moraliska värdering av svensk utrikespolitik 1945–1952*, Stockholm 2000.
- Palm, Thiede, »Vem var Östen Undén«, *Svensk Tidskrift* 1986:7–8.
- Palme, Olof, »Andra världskriget. Anförande i Stockholms Synagoga söndagen den 28 april 1985«, i densamme, *En levande vilja*, Stockholm 1987.
- Pankin, Boris, *De sista hundra dagarna. Sovjetunionens dramatiska upplösning*, Höganäs 1992.
- Persson, Göran, *Min väg, mina val*, Stockholm 2007.
- Persson, Göran, »Opening Address by the Minister of Sweden at the Ceremonial Opening 26 January 2000«, i *The Stockholm International Forum on the Holocaust. A Conference on Education, Remembrance and Research. Stockholm, Sweden, 26–28 January 2000*, Stockholm 2000.
- Petersson, Bo, *Med Moskvas ögon. Bedömningar av svensk utrikespolitik under Stalin och Chrusjtjov*, Stockholm 1994.
- Petri, Lennart, *Sverige i stora världen. Minnen och reflexioner från 40 års diplomatjänst*, Stockholm 1995.
- Philipp, Rudolph, »De ungerska 'reskamraterna'«, *OBS!* 1951:3.
- Philipp, Rudolph, »Lever Raoul Wallenberg – människokärlekens partisan?«, *Året Runt* 1947:25.

- Philipp, Rudolph, »Polisen och samhället«, *Tiden* 1945:3.
- Philipp, Rudolph, *Raoul Wallenberg. Diplomat, kämpe, samarit*, Stockholm 1946.
- Philipp, Rudolph, »Raoul Wallenberg lever«, *Vi* 1955:2.
- Philipp, Rudolph, *Skor, svett och tårar*, Stockholm 1945.
- Philipp, Rudolph, »Vad UD underlåtit göra för Raoul Wallenberg«, *OBS!* 1951:7.
- Pick, Hella, *Simon Wiesenthal. Ett liv i rättvisans tjänst*, Stockholm 1996.
- Rayfield, Donald, *Stalin and his Hangmen. An Authoritative Portrait of a Tyrant and Those Who Served Him*, London & New York 2004.
- Ricoeur, Paul, *Minne, historia, glömska*, Göteborg 2005.
- Rogin, Michael, *Ronald Reagan, the Movie, and Other Episodes in Political Demonology*, Berkeley, Los Angeles & London, England 1988.
- Rosenberg, Joel, »Shylock's Revenge: The Doubly Vanished Jew in Ernst Lubitsch's *To Be or Not to Be*«, *Prooftexts* 1996:3.
- Rousso, Henry, *The Vichy Syndrome. History and Memory in France since 1944*, Cambridge, Massachusetts & London, England.
- Rosenfeld, Harvey, *Raoul Wallenberg* (Revised Edition), New York & London 1995 (1982).
- Rubenstein, William D., *The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis*, London 2000.
- Runberg, Valdemar, *Valdemar Langlet. Räddare i faran*, Stockholm 2000.
- Rüsen, Jörn, *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*, Köln, Weimar & Wien 1994.
- Rönnbäck, Klas, »En amputerad historia«, *Ord & Bild* 2008:4.
- Salomon, Kim, *En femtiotalerättelse. Populärkulturens kalla krig i Folkhemssverige*, Stockholm 2007.
- Savin, Kristiina, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*, Lund 2011.

- Schachter, Daniel L., »Memory Distortion: History and Current Status«, i densamme (ed.), *Memory Distortion: How Minds, Brains, and Societies Reconstruct the Past*, Cambridge, Massachusetts & London, England 1995.
- Schiller, Bernt, *Varför ryssarna tog Raoul Wallenberg*, Stockholm 1991.
- Schult, Tanja, *A Hero's Many Faces. Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments*, Houndmills, Basingstoke & New York 2009.
- Schult, Tanja, »Whose Raoul Wallenberg is it? The Man and the Myth: Between Memory, History and Popularity«, *Culture Unbound* 2010:2.
- Shalit, Erel, *The Hero and His Shadow. Psychopolitical Aspects of Myth and Reality in Israel*, Lanham, New York & Oxford 1999.
- Shandler, Jeffrey, *While America Watches. Televising the Holocaust*, New York & Oxford 1999.
- Shepherd, Naomi, *Wilfrid Israel: German Jewry's Secret Ambassador*, London 1984.
- Sjöholm Skrubbe, Jessica, *Skulptur i folkhemmet. Den offentliga konstens institutionalisering, referentialitet och rumsliga situationer 1940–1975*, Göteborg & Stockholm 2007.
- Sjöland, Marianne, *Historia i magasin. En studie av tidskriften Populär Historias historieskrivning och av kommersiellt historiebruk*, Lund & Malmö 2011.
- Sjöquist, Eric, *Dramat Raoul Wallenberg*, Stockholm 2001.
- Sjöquist, Eric, *Raoul Wallenberg*, Stockholm 1985.
- Smith, Anthony D., *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*, Oxford & New York 2003.
- Strate, Lance, »Heroes: A Communication Perspective«, i Susan J. Drucker & Robert S. Cathcart (eds.), *American Heroes in a Media Age*, Cresskill, New Jersey 1994.
- Strzelewicz, Willy, »Robotarnas tragedi. Tyska koncentrationsläger – och ryska«, *Samtid och Framtid* 1948:8.
- Stråth, Bo, *Folkhemmet mot Europa. Ett historiskt perspektiv på 90-talet*, Stockholm 1992.
- Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld*, Lund 2008.

- Sturfelt, Lina, »Utanför krigskartan. Första världskrigets svenska berättelser om neutralitet och modernitet«, i Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga*, Lund: 2009.
- Ståhle, Göran, *Mellan konsten och publiken*, Stockholm 2010.
- Sudoplatov, Pavel & Anatolij, i samarbete med Jerrold L. & Leona Schechter, *Direktoratet. Stalins spionchef berättar*, Stockholm 1994.
- Tabori, Paul, *Alexander Korda*, London 1959.
- Tapper, Michael, *Snuten i skymningslandet. Svenska polisberättelser i roman och film 1965–2010*, Lund 2011.
- Thale, Jerome, »The Narrator as Hero«, *Twentieth Century Literature* 1957:2.
- Thorsell, Staffan, *Mein lieber Reichskanzler! Sveriges kontakter med Hitlers rikskansli*, Stockholm 2006.
- Tingsten, Herbert, *Mitt liv. Tidningen 1946–52*, Stockholm 1963.
- Torgovnick, Mariana, *The War Complex. World War II in Our Time*, Chicago 2005.
- Trice, Ashton D. & Samuel A. Holland, *Heroes, Antiheroes and Dolts. Portayals of Masculinity in American Popular Films, 1921–1999*, Jefferson, North Carolina & London, England 2001.
- Tschuy, Theo, *Dangerous Diplomacy. The Story of Carl Lutz, Rescuer of 62,000 Hungarian Jews*, Grand Rapids 2000.
- Tydén, Mattias, »Att inte lägga sig i. Till frågan om Sveriges moraliska skuld till Förintelsen«, i Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm 2007.
- Villius, Elsa & Hans, *Fallet Raoul Wallenberg*, Stockholm 1966.
- Vörös, Márton, *Även för din skull... Svenska Röda Korset i Ungern i världskrigets dagar*, Stockholm 1978.
- Wachtmeister, Wilhelm, *Som jag såg det. Händelser och människor på världsscenen*, Stockholm 1996.
- Wamberg, Jakob, »Lang dags rejse mod rum. En introduktion til Kirsten Ortveds skulptur«, i Jakob Wamberg, Lise Skytte Jakobsen, Per Jonas Stovse & Britta Töndborg, *Kirsten Ortved. Full Length*, Köpenhamn 2008.
- Weber, Cynthia, *International Relations Theory. A Critical Introduction*, London & New York 2005 (2001).

- Wecter, Dixon, *The Hero in America. A Chronicle of Hero-Worship*, Ann Arbor 1966 (1941).
- Werbell, Frederick & Thurston Clarke, *Raoul Wallenberg – en försvunnen hjälte*, Stockholm 1985.
- Wheeler, Douglas, »And Who Is My Neighbor? A World War II Hero or Conscience for Portugal«, *Luso-Brazilian Review*, Summer 1989.
- Wiedmer, Caroline. *The Claims of Memory. Representations of the Holocaust in Contemporary Germany and France*, Ithaca & London 1999.
- Wiesen, S. Jonathan, »Overcoming Nazism: Big Business, Public Relations, and the Politics of Memory, 1945–50«, *Central European History* 1996.
- Wiesenthal, Simon, *Rättvisa – men inte hämnd! Memoarer*, Stockholm 1989 (1988).
- Wiklund, Martin, »Historia som domstol och strävan efter historisk rättvisa«, i Lars M. Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm 2007.
- Wrigstad, Per, *Så här var det*, Stockholm 1979.
- Yahil, Leni, »Raoul Wallenberg – His Mission and His Activities in Hungary«, *Yad Vashem Studies*, Vol. 15, Jerusalem 1983.
- York, Richard, »Evelyn Waugh's Farewell to Heroism«, i Graham Gargett (ed.), *Heroism and Passion in Literature. Studies in Honour of Moya Longstaffe*, Amsterdam & New York 2004.
- Young, James E., *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New York & London 1993.
- Young, James, *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, Bloomington, Indiana 1988.
- Zander, Ulf, *Clio på bio. Om amerikansk film, historia och identitet*, Lund 2006a.
- Zander, Ulf, »Den slingrande vägen från Auschwitz. Om Förintelsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu«, *Scandia* 2000:2.
- Zander, Ulf, »Efterskrift«, i Ben Shephard, *Befrielsen av Bergen-Belsen*, Lund 2005.
- Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001.

- Zander, Ulf, »Heroic Images. Raoul Wallenberg as a History-Cultural Symbol«, i Martin L. Davies & Claus-Christian W. Szejmann (eds.), *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives*, Houndmills, Basingstoke & New York 2007a.
- Zander, Ulf, »Holocaust at the Limits. Historical Culture and the Nazi Genocide in the Television Era«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *Echoes of the Holocaust. Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003.
- Zander, Ulf, »I våldets virvelvind. Representationer av Adolf Eichmann i förintelsens historiekulturer«, i Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väld. Representationer och verklighet*, Lund 2006b.
- Zander, Ulf, »Läroböcker i sten. Historiedidaktiska aspekter på monument och minnesmärken«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, andra reviderade utgåvan, Lund 2009.
- Zander, Ulf, »Med andra ögon. Svensk historia i mötet mellan inhemsk och utländsk debatt«, i Lars M. Andersson, Fabian Persson, Peter Ullgren & Ulf Zander (red.), *På historiens slagfält. En festskrift tillägnad Sverker Oredsson*, Lund 2002.
- Zander, Ulf, »Modernitetskritik i svart-vitt. Chaplin mellan kapitalism, kommunism och nazism«, i Johan Dietsch, Klas-Göran Karlsson, Barbara Törnquist-Plewa & Ulf Zander (red.), *Historia mot strömmen. Kultur och konflikt i det moderna Europa*, Stockholm 2007b.
- Zander, Ulf, »Stauffenberg – en officer och gentleman? Historiebruk och tjugondejuliattentatet mot Hitler 1944«, *Historielärarnas Förenings Årsskrift* 2011.
- Zander, Ulf, »To Rescue or be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Lund 2006c.
- Zelizer, Barbie, *Remembering to Forget. Holocaust Memory through the Camera's Eye*, Chicago & London 1998.
- Zetterberg, Kent, »Staffan Söderblom«, i Gunnar Artéus & Leif Leifland (red.), *Svenska diplomatprofiler under 1900-talet*, Stockholm 2001.
- Östberg, Kjell, *I takt med tiden. Olof Palme 1927–1969*, Stockholm 2008.

Österberg, Eva, *Tystnader och tider. Samtal med historien*, Stockholm 2011.

Österberg, Oscar, »'Eftervärldens dom har fallit hård.' Lidice, Oradour och Sant'Anna i berättelser om andra världskriget«, i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv*, Lund 2009.

Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning*, Stockholm 2008.

FÖRTECKNING ÖVER FILMER, TV-PROGRAM OCH MONUMENT

Spelfilmer

Casablanca (1942).
Eichmann (*Eichmann – dödens underskrift*, 2008).
The Eagle has Landed (*Örnen har landat*, 1976).
The First of the Few / *Spitfire* (1942).
God afton, herr Wallenberg / *Good Evening, Mr. Wallenberg* (1990).
Gone with the Wind (*Borta med vinden*, 1938).
The Great Dictator (*Diktatorn*, 1940).
Hanussen (1988).
Hero / *Accidental Hero* (1992).
Hip, hip, hurra! (1987).
The Inglourious Bastards / *Quel maledetto blindato* (1978).
Inglourious Basterds (2009).
Mephisto (1981).
Music Box (1990).
Pimpernel Smith / *Mr. V* (1941).
Pimpernel Svensson (1950).
The Scarlet Pimpernel (*Den röda nejlikan*, 1934).
Schindler's List (1993).
Svarta nejlikan / *The Black Pimpernel* / *El Clavel Negro* (2007).
To Be or Not to Be (*Att vara eller inte vara*, 1942).
Went the Day Well? (*Stormpatrullen*, 1942).

TV-serier och -filmer

Centennial (*Kampen om Colorado*, 1978–79).
Diplomaterna (2009).
Holocaust: The Story of the Family Weiss (*Förintelsen*, 1978).
Playing for Time (*Kvinnoorkestern*, 1980).
Roots (*Rötter*, 1977).
The Scarlet and the Black (1983).
Shogun (1980).
The Thorn Birds (*Törnfåglarna*, 1983).
Wallenberg: A Hero's Story (*Wallenberg*, 1983).
War and Remembrance (*Krig och hågkomst*, 1988).
Winds of War (*Krigets vindar*, 1983).

Dokumentärfilm

Raoul – och de 30 monumenten (2001).

Monument

Att minnas – den goda gärningen. Hågkomsten, hyllningen och respekten för Raoul Wallenbergs gärning i Budapest 1944, Lenke Rothman (1997), Stockholm, Sverige.

Det nya Raoul Wallenbergmonumentet, Imre Varga (1987), Budapest, Ungern; kopia (2002), Tel Aviv, Israel.

Hommage á Raoul Wallenberg, Kirsten Ortved (2001), Stockholm, Sverige.

Hope, Gustav och Ulla Kraitz (1998), New York, USA.

Ormdödaren eller Wallenberg Memorial Statue, Pál Pátzay (1949, original, 1999, kopia), Budapest, Ungern.

Pienza, Staffan Nihlén (1993), Malmö, Sverige.

Raoul Wallenbergs gärning, Willy Gordon (1998), Lidingö, Sverige.

PERSONREGISTER

Abakumov, Viktor, 97

Acheson, Dean, 83

Adelsohn, Ulf, 100

Agrell, Wilhelm, 20, 105, 121

Ahlander, Dag Sebastian, 171

Ahlmark, Per, 98

Allende, Salvador, 62

Alving, Barbro, Bang, 97

Andersson, Bibi, 136

Andersson, Sten, 100

Anger, Per, 14, 46, 62, 85–87, 89, 124, 125, 136, 144, 148, 174, 178, 185

Annan, Kofi, 16, 187

Arendt, Hannah, 96, 140, 141

Arnheim, Franz, 76

Asplund, Johan, 15

Assarsson, Vilhelm, 85

Bailey, Elisabeth, 83

Bailey, Roger, 83

Bauer, Margareta, 12

Bauer, Yehuda, 33

Becher, Kurt, 145

Beer, Henrik, 128

Begin, Menachim, 125

Beitz, Bertold, 18

Berg, Dick, 144

Berg, Lars G:son, 12, 82, 145, 152

Berger, Susanne, 73, 74, 105

Bergling, Stig, 20
Berija, Lavrentij, 94
Bernadotte, Folke, 15, 31, 74, 78, 79, 81, 84, 87, 94, 98, 102, 103
Bierman, John, 174
Bildt, Carl, 102–104
Biro, Lajos, 50
Blobel, Paul, 142
Boëthius, Maria-Pia, 155
Bogart, Humphrey, 28
Bonner, Jelena, 101
Brand, Joel, 125
Brezjnev, Leonid, 89, 97
Brooke, Rupert, 54
Brown, Gordon, 16
Browning, Christopher, 153
Byström, Michael, 79
Brändström, Elsa, 49, 78, 87
Böhm, Vilhelm, 88
Böök, Fredrik, 77
Caine, Michael, 136
Campbell, Joseph, 48
Carl XVI Gustaf, 181, 187
Carlberg, Ingrid, 32
Carlsson, Göte, 145
Carlsson, Ingvar, 100
Carter, Jimmy, 125
Castro, Fidel, 63
Cesarani, David, 141
Chamberlain, Richard, 134, 147, 150–153
Chaplin, Charles, 54, 59
Chrusjtjov, Nikita, 86, 91–94

Churchill, Winston, 59, 121, 136, 155

Clarke, Thurston, 144

Cohen, Peter, 150

Cohen, Yoel, 131

Cole, Tim, 170, 181

Colley, Kenneth, 142

Conquest, Robert, 96

Cullberg, Birgit, 184

Dahl, Birgitta, 184

Dahlerus, Birger, 60

Danielsson, Axel, 184

Danielsson, Ivan, 11, 46, 82, 94

von Dardel, Guy, 83, 87, 95, 126, 128, 182

von Dardel, Fredric, 87, 98

von Dardel, Maj, 43, 58, 88, 89, 98, 126, 134, 182

Davies, Norman, 48

Demszky, Gabor, 179

Dromberg, Ragnar, 177, 178

Edelstam, Erik, 63

Edelstam, Harald, 62–64

Ehrenburg, Ilja, 92

Ehrenpreis, Marcus, 45

Eichmann, Adolf, 96, 121, 122, 138, 140–146, 153, 154, 179, 181

Einstein, Albert, 13

Eliasson, Jan, 16, 73, 176

Elisabeth I, 52

Emerson, Ralph Waldo, 25, 188

Enander, Bo, 76

Englund, Peter, 104

Eriksonas, Linas, 140

Erlander, Tage, 88–93, 95, 98

Fant, Kenne, 149
Faragó, Katinka, 149
Fiennes, Ralph, 153
Filip II, 52
Fors, Mats, 63
Fredborg, Arvid, 89
Fredriksen, Erik, 99
von Friesen, Bertil, 13
Fry, Varian, 62
Furhammar, Leif, 54, 55
Gable, Clark, 51
Gadamer, Hans-Georg, 21
Garcia, Andy, 28
Gerner, Kristian, 25
Gerstein, Kurt, 75
Goebbels, Joseph, 56
Gorbatjov, Michail, 100
Gordijevskij, Oleg, 101
Gordon, Willy, 184
Grafström, Sven, 81, 82, 85, 89
Grede, Kjell, 17, 149, 150, 151, 154, 155
Green, Gerald, 133, 135, 139
Gustaf V, 12
Gustaf VI Adolf, 12, 86
Gärde-Widemar, Ingrid, 182
Göncz, Árpád, 20
Hallert, Kerstin, 14
Hamilton, Carl, 187, 192
Hammar skjöld, Dag, 15, 103
Handler, Andrew, 29
Hari, Mata, 11

Harrimans, Averell, 84
Hedling, Erik, 142
Hessérus, Mattias, 105
Heydrich, Reinhard, 56
Himmler, Heinrich, 78, 141, 145, 152
Hitler, Adolf, 15, 52–53, 54, 155
Hjalmarson, Jarl, 92
Hjelm, Keve, 134
Hoffman, Dustin, 28
Holbrooke, Richard, 16, 28
Holland, Samuel A., 151
Holmila, Antero, 76
Hopper, Bruce, 80
Horney, Jane, 146
Horthy, Miklós, 12, 29, 46, 143, 180
Howard, Leslie, 50–60, 62, 189
Hultberg, Ulf, 64
Hübner, Lutz, 121
Hägglöf, Gunnar, 86
Hägglöf, Ingemar, 80
Idestam-Almquist, Bengt (Robin Hood), 61
Insdorf, Annette, 142
Isaak, Dawit, 104–106
Isaksson, Folke, 54, 55
Isreal, Wilfrid, 52
Jerselius, Kjell, 61
Johansson, Alf W., 81, 85
Johnson, Lament, 133
Johnson, Mats, 64
Josephson, Erland, 184
Kádár, János, 176, 178

Kalinski, Abraham, 92, 125, 128
Karlsson, Klas-Göran, 14, 30, 74, 123
Kemény, Elisabeth, 139, 140, 147, 148
Kemény, Gabor, 139
Kingsey, Gershon, 121
Kissinger, Henry, 91
Koblik, Steven, 155
Korda, Alexander, 50
Korda, Vincent, 50
Koselleck, Reinhart, 15
Kraitz, Gustav, 170, 171, 187
Kraitz, Ulla, 171, 187
Kravtjenko, Viktor, 96
Krige, Alice, 139
Kun, Béla, 175
Kunze, Michael, 121
LaCapra, Dominick, 170
Lagercrantz, Olof, 15, 16
Lagergren, Nina, 48, 49, 56, 126, 130, 182
Lajos, Attila, 29–32
Lange, Jessica, 153
Langfelder, Vilmos, 19, 154
Langlet, Nina, 14
Langlet, Valdemar, 14, 78, 82, 172, 181
Lantos, Annette, 126, 130, 131, 133, 177
Lantos, Tom, 126, 180
Lash, John, 201
Lauer, Kálman, 44, 45, 47
Leander, Zarah, 77
Leche Löfgren, Mia, 13, 62
Leifland, Leif, 91

Leiser, Erwin, 184
Lévai, Jenő, 87, 88, 172, 178
Levine, Paul, 29–32
Lichtenstein, Heiner, 124
Liljefors, Max, 168
Lindström, Ulla, 89
Lipke, Janis, 19
Lubistch, Ernst, 54, 59
Lundberg, Arne S., 89, 92, 94
Lundkvist, Artur, 60
Lundstedt, Vilhelm, 13
Lundvik, Jan, 181
Lutz, Carl, 124, 135, 136
Mehr, Hjalmar, 92
Miranda, Carmen, 11
Mitchell, R. J., 55
de Mohr, Claudio, 91
Montefiore, Simon Sebag, 190
Morse, Arthur D., 126
Mueller-Stahl, Armin, 153
Myrdal, Alva, 76, 143
Myrdal, Gunnar, 80
Nagy, Imre, 190, 191
Nansen, Fritiof, 49
Neeson, Liam, 138, 153
Nerman, Ture, 13
Neuman, Ricki, 48
Nilehn, Staffan, 181
Nilsson, Asta, 12
Nilsson, Björn, 97
Nilsson, Torsten, 93

Nobel, Alfred, 103
Novick, Peter, 130
Nyquist, Michael, 64
O'Connor, John J., 147
O'Flarety, Hugh, 62
Ohlendorf, Otto, 142
Ohlin, Lena, 134
Olofsson, Anders, 153
Olofsson, Klas, 147
Olsen, Iver, 44–46, 91, 121
Orczy, Emmuska, 49, 50
Ortwed, Kirsten, 185, 187, 192
von Otter, Göran, 75
Ottosson, Sten 80
Palme, Olof, 84, 91, 98, 102
Pátzay, Pál, 172–175, 177, 179, 182, 191
Persson, Edvard, 60, 61
Persson, Göran, 73, 102
Persson, Johan, 104
Philipp, Rudolph, 87, 88, 92, 105, 182
Pickering, Thomas R., 89, 90
Pankin, Boris, 101
Perlasca, Giorgio, 178
Pleijel, 14
Pótó, János, 175
Presley, Elvis, 122, 170
Reagan, Ronald, 122, 131
Regnér, Carmen, 182
Roosevelt, Franklin D., 83, 126
Rosenberg, Joel, 59
Rothman, Lenke, 102, 181

Rousso, Henry, 21
 Rubenstein, William, 29
 Ruth, Arne, 105
 Sacharov, Andrej, 101
 Salgó, Nicholas M., 175, 176, 178
 Salomon, Kim, 84
 Schellenberg, Walter, 78
 Schenk von Stauffenberg, Claus, 15
 Schibbye, Martin, 104
 Schindler, Oskar, 18, 19, 62, 63, 138, 151–153, 169, 189, 190, 193
 Schmidhuber, August, 145
 Schori, Pierre, 189
 Schou, Rigmor, 60
 Schueler, Kaj, 103
 Schult, Tanja, 34, 48, 170, 171, 177
 Seymour, Jane, 146
 Shakespeare, William, 54
 Sjöberg, Alf, 97
 Sjöholm Skrubbe, Jessica, 192
 Sjöland, Marianne, 103
 Sjöquist, Eric, 89
 Sjöwall, Maj, 13
 Skarsgård, Stellan, 64, 149–153
 Solzjenitsyn, Alexander, 96, 97
 Somlyo, Györy, 179
 Sonnenfeld, Sonja, 185
 Svensson, Georg, 60
 Symo, Margit, 11
 Sullivan, Francis, 54
 Stalin, Josef, 85–87, 93, 121
 Svartz, Nanna, 93, 95, 128

Szabó, István, 149
Szent-Györgi, Albert, 87
Söder, Karin, 98
Söderblom, Staffan, 74, 76, 83–87, 94
Tarantino, Quentin, 141
Taube, Evert, 184
Thatcher, Margaret, 151
Thompson, Dorothy, 83
Thorsell, Staffan, 131
Tingsten, Herbert, 84, 85, 96
Trevor-Roper, Hugh, 94
Trice, Ashton D., 151
Tucholsky, Kurt, 104
Tüür, Erkki-Sven, 121, 122
Ullsten, Ola, 99
Undén, Östen, 74, 80, 84–86, 93, 94
Vance, Cyrus, 126
Vandenberg, Arthur, 83
Varga, Imre, 175–178, 182, 191
Varga, Tamas, 191
Villius, Elsa, 95, 128, 131
Villius, Hans, 95, 128, 131
Voight, Jon, 133
Vrba, Rudolf, 46
Vörös, Márton, 150
Wachtmeister, Wilhelm, 63, 99
Wahlöö, Per, 13
Wallenberg, Gustaf, 43, 44
Wallenberg, Jakob, 44, 134
Wallenberg, Peter, 176
Wallenberg, Raoul Oscar, 43

Waltz, Christopher, 142
Washington, George, 26
Waugh, Evelyn, 188, 189
Weber, Cynthia, 34
Werbell, Frederick E., 144
Westberg, Pär, 185
Wetzler, Alfred, 46
Wiesenthal, Simon, 125
Wiklund, Martin, 74
Will, George, 99, 100
Wingren, Bo, 185
Wittenberg, Erich, 77
Wouk, Herman, 146
York, Richard, 189
Young, Harald, 50
Young, James, 23, 169
Östberg, Annika, 104
Österberg, Eva, 15
Östling, Johan, 77

Raoul Wallenberg har fått status som en av andra världskrigets främsta hjältar tack vare de insatser han gjorde i Budapest 1944–1945 för att rädda judar undan Förintelsen. Samtidigt är hans öde förknippat med fångenskap och undergång i Sovjetunionen. I *Förintelsens röda nejlika* skriver Ulf Zander om den förändrade synen på Wallenberg i Sverige, Ungern och USA under efterkrigstiden. Diskussioner om det politiska och diplomatiska spelet kring honom är sammanflätat med olika kulturella gestaltningar av Wallenberg och hans öde.

Ulf Zander är professor i historia med inriktning mot historiedidaktik vid Malmö högskola.

Forum för levande historias skriftserie är en länk mellan forskarsamhället och omvärlden, för såväl ny som äldre viktig forskning. Syftet är att ge spridning åt centrala forskningsresultat inom myndighetens kärnområden.